

Libri Resurrecti I-L

FEMTIO FÖRFATTARE LÄSTA PÅ NYTT

IVO HOLMQVIST

Atom
skymning

KATARINA BRENNEL

Singleton och kriget

SI LOUIS DE KERR

Olav Larsson

LIBRI RESURRECTI I-L

Libri Resurrecti I-L

Femtio författare lästa på nytt

Ivo Holmqvist

Skrivo 2024

© Ivo Holmqvist, 2024

Utgiven av:
Skrivo manuskript och böcker
Stamåkra Gård
Glemmingevägen 33 F
271 74 Glemmingebro

Distribueras av Media-Tryck, Lunds universitet
www.bokshop.lu.se

ISBN 978-91-8104-261-0

Sättning av Gunilla Albertén

Tryckt hos Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2024

Media-Tryck is a Nordic Swan Ecolabel certified provider of printed material. Read more about our environmental work at www.mediatryck.lu.se

MADE IN SWEDEN

Förord

Habent sua fata libelli – böcker har sina öden. I Hundörat, Peter Bodéns antikvariat i Borrby på Österlen (han har fler i Stockholm), fann jag en vackert inbunden bok med en intressant dedikation: den enda roman som diplomaten Johan Beck-Friis skrev (nr. 41 här nedan) som jag inte visste fanns och som säkert mycket få känner till. Det fortsatte, under en tid av en påtvingad begränsad isolering, i rask takt med en rad böcker som jag tyckte förtjänade att räddas ur glömskan.

Många av de följande femtio författarna och böckerna är inte alls glömda (minst av alla Vilhelm Mobergs *Din stund på jorden*), medan andra förtjänar att inte vara det. Ordningen är omvänt kronologisk, från Mark Sylwans *Barbara Crampton* från 1975 till Wilhelm von Brauns långnovell *Ångbåtsresan* som gavs ut hundra sex år tidigare. Urvalet kunde ha tagit med fler kvinnliga författare – det får rättas till om det blir en uppföljande Libri Resurrecti LI-C.

Många av författarna och deras böcker som jag läst på nytt och kommenterat hör till mina tidiga favoriter: Gösta Knutssons *Pelle Svanslös*, Bertil Almqvists *Familjen i garaget* och *Barna Hedenhös*, Louis de Geers *Singleton*-serie. Flera av de andra blev jag bekant med lite senare, som gymnasist: Adolf Hallman, Jolo, John Karlzén, Thorsten Jonsson, Frank Heller...

Libri resurrecti: böcker väckta till liv. En annan ofta citerad latinsk sentens är denna: Exegi monumentum aere perennius: Horatius hävdade självmedvetet att hans dikt var varaktigare än koppar. Det stämmer förstås att den överlevt medan många skulpturer i brons eller koppar vittrat sönder. Habent sua fata libelli: de flesta sjunker efter hand i glömska, blir till makulatur och försvinner. Men många förtjänar ett bättre öde.

Stamåkra Gård, Glemmingebro i oktober 2024

Innehållsförteckning

Förord	5
Innehållsförteckning	7
Mark Sylwan: Barbara Crampton	1
Tito Colliander: Bevarat	5
Vilhelm Moberg: Din stund på jorden	8
Erland Josephson: En berättelse om herr Silberstein	12
Waldemar Hammenhög: I en sydengelsk by. Buckfast	16
Bengt Söderbergh: Herr Selows resa till synden	20
Jan Olof Olsson: God morgon, Vilda Västern	25
Katarina Brendel: Atomskymsning	29
Ingmar Bergman: Staden	33
Hans Ruin: Drömskepp i torrdocka	37
Lennart Nyblom: Högt spel i Mazzaro	41
Gustaf Hellström: Ung man gör visit	45
Karl Johan Rådström: Vinterbadaren	49
Prins Wilhelm: Skärvor från fyra världsdelar	54
Berit Spong: Sjövinkel	58
Axel Gauffin: På Zolas begravning. Några minnesblad	61
Th. Th. Heine: Sällsamt händer	64
Adolf Hallman: Köpenhamn	68
Tora Nordström Bonnier: Just for fun. Brev från Amerika	72
Louis de Geer: Singleton och kriget	76
Marika Stiernstedt: Attentat i Paris	80
Gösta Larsson: Revolt in Arcadia	83
Margareta Suber: Vänd ditt ansikte till mig	87
Gösta Knutsson: Pelle Svanslös i Amerika	91
Thorsten Jonsson: Sex amerikaner och Sidor av Amerika	95

Harry Martinson: Den förlorade jaguaren	99
John Karlzén: ”Si, detta är nytt”	105
Olof Lagercrantz: Trudi	109
Dagmar Edqvist: Andra äktenskapet	112
Ernst Norlind: Borgebyminnen	115
Olle Hedberg: ”Ut med blondinerna! Sann berättelse ur livet”	120
Elsa Eschilius: En vecka i Skåne	127
Bertil Almqvist: Familjen i garaget	131
Walter Ljungquist: Ombyte av tåg	136
Ingeborg Björklund: Månen över Lund	140
Erik Norling: Mänskligt. Indiskreta memoarer	144
Johannes G. Ekstrand: segnalkaB	149
Oscar Rydqvist: Jeppe reser jorden runt	153
Henning Berger: En katt	157
Ossian Elgström: På luffen från Hornstull till Malmö	160
Johan Beck-Friis: Möjligheten	164
Bertil Malmberg: Fiskebyn	168
J.A.G. Acke: Osannolika historier	171
Axel Munthe: Red Cross & Iron Cross By a Doctor in France	174
Frank Heller: Herr Leroux i luften	179
Artur Möller: Studentsynder	182
Harald Wägner: De löjliga familjerna	185
Hugo Vallentin: London	189
Leon Larson: Samhällets fiende	193
Wilhelm von Braun: Ångbåtsresan	197
Ivo Holmqvist bibliografi	201

Mark Sylwan: Barbara Crampton

(Norstedts, 1975)

När tecknaren, uppfinnaren och författaren Mark Sylwan avled mot slutet av 1993 (han var född 1914) skrev Caj Lundgren vars dagsverser i Svenska Dagbladet han ofta illustrerat bland annat detta, i en utförlig och uppskattande runa: ”Det är inte lätt att hitta en person i samtidens Sverige som i högre grad än Mark Sylwan kan sägas förtjäna beteckningen ”renässansmänniska”. I många avseenden var han något av en Leonardo da Vincis like: en av de mest briljanta tecknare vårt land har ägt. En uppfinningsrik och nyfiken utforskare av såväl filosofins som den avancerade teknikens världar och dessutom en författare som fann sin största lust i att handskas med samtidens hela tankegods i osvenskt muntra former [...] Att omgivningen inte alltid stod helt förstående inför denna outtröttligt aktiva intelligens var kanske bara vad man kunde vänta. Sina mest påtagliga framgångar hade också Sylwan på det område där hans begåvning var synligast och svårast att bortse från, nämligen som grafisk konstnär.”

Artikeln om honom i *Svenskt Biografiskt Lexikon* av Jacob Christensson är utförlig. Där sägs mot slutet: ”Som person höll S distans till sin omgivning. Det föll sig lättare för honom att älska Centraleuropas kultur och landskap än många människor. Hela hans framtoning var intellektuell och kylig och han hade ett ironiskt sätt som lätt kunde såra andra. I samtal tenderade S helt ta överhanden på ett självupptaget vis och erinrade då gärna om något han gjort eller uppmärksammats för. Bäst trivdes han i ensamheten, som tillät honom att koncentrera sig på sitt eget skapande.”

Av egen erfarenhet kan jag intyga att det är en sanning, fast med viss modifikation. Jag recenserade mycket utförligt hans debutroman *Farmors hemlighet* när den var ny 1980 och skickade vad jag skrivit till honom med en del frågor (tiden och lokaliteterna, bland annat München på tjugotalet och fram mot

mitten av 1930-talet intresserade mig då och gör det fortfarande, både för att jag forskat kring det i samband med Richard Hughes romancykel *The Human Predicament*, och efter läsning hos bland andra Adolf Hallman och Bertil Malmberg).

Jag fick snabbt svar på mina frågor, skriftligt men också muntligt: han ringde mig flera gånger sent på kvällen i timslånga samtal. Det behövdes knappast några stickreplikor för att hålla hans monolog igång. Det var fascinerande, jag borde ha haft en bandspelare på. Det gav inblickar i vad han hunnit med under sin tid i ungdomen i Bayern där norrmannen Olaf Gulbransson, berömd för sina skarpa teckningar i den satiriska tidskriften *Simplicissimus*, var en av hans läromästare liksom han varit det för Adolf Hallman. Och han hade mycket att säga om sina böcker, efter debuten *Lunch med demiurgen* (1974) och *Farmors hemlighet* fyra år senare. (Mina sidor om den kan läsas i min *Femtio artiklar om svensk (och annan) litteratur*. Svenska Institutet 1981). Jonas Ellerström gav ut hans drama *Ba Ba, en loppmarknadsmässa* 1983.

I ett av breven skrev han: ”I en sammanfattning om mitt författeri bör inte *Lunch med demiurgen* saknas. Vissa kritiker anser – i motsats till Ahnlund – att det är min viktigaste bok.” Jag fick den av honom med dedikation (Knut Ahnlund tog över redaktörskapet för *Svensk Litteraturtidskrift* efter Olle Holmberg, det var nog där han recenserade Mark Sylwan).

Mark Sylwan var ovanligt (och kanske osvenskt) mångsidig. Som tidningstecknare var han lika skicklig som de allra bästa, kanske lite mindre spontan än Birger Lundqvist, och mindre maniererad än Martin Lamm. Som bokillustratör var han en mästare: *Gullivers resor*, ett par band av *Tusen och en natt*, Bengt Holmqvists antologi *Satyrikon*, omslagen till *Tidens klassiker*, och en väldig mängd annat. Artikeln i *SBL* listar dem men glömmer hans egna självillustrerade texter i SvD. Han tecknade också frimärken, diplom och sedlar. På hans vackra tusenlapp som sedan länge är ersatt med något annat mindre elegant fanns en slank och vacker Moder Svea, där hans dåvarande hustru scenografen Gunilla Palmstierna (senare omgift med Peter Weiss) stod modell. Själv var han gift fyra gånger. Till detta kom hans verksamhet som uppfinnare, främst av den avancerade byggsatsen FAC, till stor hjälp för konstruktörer i många länder.

Mark Sylwan låter *Barbara Crampton* sluta i ett existentiellt gungfly där gränserna mellan sken och verklighet suddas ut, inte bara för de samgående motiven av avancerade lokomotiv och lika avancerade kvinnor. Detta händer, i

korthet: huvudpersonen Samuel Theophil Absendbee, ”expert inom numerisk kalkyl, instrument- och gyroteknik vid den brittiska marinens försöksstation strax utanför Glasgow” är en välbärgad ogift ingenjör. Till hans hus kommer en strid ström av unga älskarinnor, bara några år äldre än den minderåriga Lolita som Humbert Humbert faller pladask för i Nabokovs roman. En är en erotiskt krävande damfriserska. Hennes lika tilldragande och lika unga väninna är docent i filosofi som helst ägnar sin tid med ingenjören åt allt mera avancerade inblickar i sitt ämne (där liksom på slutet får Sylwan tillfälle att briljera med sina ibland esoteriska fackkunskaper, så införstått att läsaren får anstränga sig att hänga med). Absendbee är också en tågfantast som bygger upp i tiondels skala det lok som T. R. Crampton konstruerade revolutionsåret 1848.

Så kallas han till tjänstgöring när en atomubåt i Dreadnought-klassen ankrad utanför Glasgow går till havs. Man når djupt ner i oceanerna och befinner sig ett tag ovanför vraket av Titanic, med rader skrivna långt före senare års dokumentering i bilder. En pensionerad högbåtsman Owen blir efter en viss inledande misstänksamhet en av hans nära bekanta ombord sedan det visat sig att de delar det intensiva intresset för klassiska lokomotiv. Deras djupa kunskaper om varje mutter håller igång deras konversation per internkommunikation långt in på natten innan de somnar i sina hytter. Men den mångsidige Absendbee är duktig på att låta sin fantasi suggerera fram inte bara fulländade mekaniska underverk utan också undersköna kvinnor. Det gör han på ubåtskaptenens allt mera enträgna begäran, i lika långa nattliga samtal på interntelefonen. De båda följer efter en lockande kvinna på gatan där mystifikationen blir reciprok: ”Jag ser henne, Sam! Ni gör henne mycket verklig [...] Hon säger något – och hennes ord är trevande och lågmälda. Vad säger hon? Hon säger att hon är osäker på vår existens. Hon undrar om vi verkligen finns där [...] När jag nu ser henne är det alldeles tydligt att hon tror att vi bara är något som hon fått för sig, en frukt av hennes inbillning. Om vi inte kan bevisa att vi verkligen existerar kommer vi ingen vart.”

Barbara Crampton tycks från början ha varit tänkt att bli en novellsamling. I Svenska Dagbladet trycktes innan den gavs ut korta texter som var tänkta att ingå i boken men inte gjorde det, och han kallade den själv för en novell i ett av breven till mig där han också kom in på två teman i boken: lokomotiv och kvinnor:

”Det är en missuppfattning att Barbara Crampton inte är en kvinna utan ett lokomotiv – det är ett ”både och”. Lokomotiven på den tiden – den klassiska –

var aldrig ett ”det” utan en ”hon”. Det finns mycket litteratur i ämnet. Man talade förälskat om ”henne”. Även när maskinerna hade maskulina namn (gudar, mytologiska väsen etc.). Jag var lite rädd för att jag varit övertydlig i symboliken när det gäller denna bok (eg. en novell!) men kritikerna har lugnat mig på den punkten; ytterst få har förstått den.”

Det stämmer nog att boken förbryllade många av de samtida kritikerna, en av dem den klartänkta Åke Janzon i SvD som kallade den korta boken (150 spatiöst satta sidor) ”ett mellanspel, en extravagans. En nyckfull ingivelse, djupt tänkt som en ångpanna och oåtkomlig som en frihetsgudinna [...] Det uppmuntrande med Mark Sylwans berättelse är att den, i allt sitt konstruktiva fantasteri, har en naturlig vitalitet och ett slags absurd charm, som gör den riktigt läsbar, även om man inte fattar ett dugg av meningen med syntesen, mellan kvinnodröm och lokomotivets själ.”

På omslaget, förstås ritat av författaren själv, ser man lokomotivet på en hög bro av tegel ovan en engelsk dalgång, med kolvagn efter sig. Passagerarvagnarna har dörrar på sidan, en för varje kupé, på brittiskt vis. Den vita röken ur den höga skorstenen bildar ett vackert kvinnohuvud med en leende profil, och den långa håret som en rök längs hela tågsättet. Mark Sylwans egen baksidestext slutar i en mystifierande, spefull och gäckande rad: ”Kanske är Barbara Crampton kvinnoårets mest betydande gestalt.”

Minnets spelplats från 2013 av Gunilla Palmstierna Weiss (1928-2022) hör till de verkligt läsvärda memoarerna.

Tito Colliander: Bevarat

(Schildt/Bonniers 1964)

Om man har tid, eller tar sig tiden, kan man fylla åtskilliga dagar med andras memoarer i många delar. Här ett par händer fulla av sådana som är värda att ta sig genom: i Danmark Tove Ditlevsen, Agnes Henningsen (mor till PH-lampans upphovsman), Edith Rode och Henrik Pontoppidan, här hemma bland många andra Amelie Posse, Sven Lidman, Ernst Wigforss och Herbert Tingsten. Och i Finland till exempel Oscar Parland och Henrik Tikkanen. Men mer angelägen och tänkvärd än nästan alla andra är den svit på sju självbiografiska böcker som den grekisk-ortodoxe Tito Colliander gav ut mellan 1964 och 1973, alla med ett enda ord i titeln: *Vaka, Nära, Bevarat, Gripen, Vidare, Givet* och *Måltid* (de är inte svåra att få tag på eftersom förlaget Artos & Norma låtit trycka dem på nytt.

”Både som författare och tänkare var Colliander en kosmopolit, med rötter i rysk, finlandssvensk och finsk kultur” skriver Kalevi Kalemaa i artikeln om honom i tredje delen av *Biografiskt lexikon för Finland* som kan läsas på nätet. Han hävdar att memoarsviten ”hör till de yppersta inom sin genre i finländsk skönlitteratur. Det är inte levnadsminnen som här framställs i kronologisk följd, utan en serie minnesbilder, stämningar, dagboksblad, skisser och impressioner; det är en litterärt imponerande, tankeväckande och mäktig fresk som förenar självupplevt och erfaret, känt och tänkt, förgången tid och nutid. Tito Colliander hör till de stora sanningssägarerna i Finlands litteratur.”

Och Merete Mazarella karakteriserar i andra delen av *Finlands svenska litteraturhistoria* honom som ”en litterärt utomordentligt medveten memoarskribent [...] i memoarverket [...] möter vi någonting i finlandssvensk litteratur så ovanligt som ett religiöst jag som ser tillvaron som en enda stor brottnings mellan ljus och mörker och som är besatt av frågan om våldets och

lidandets mening. Det som skildras är först och främst en inre resa, ett andligt sökande som kulminerar i en omvändelse till den rysk-ortodoxa tron.”

Tito Colliander (1904–1989) som växte upp i Finland och Ryssland skrev konstnärsmnogografier om Tyko Sallinen och Ilja Repin, och på 1930-talet en rad korta romaner. En av dem, *Förbarma dig* (1939), lät jag för många år sedan mina nyzeeländska studenter på Aucklands universitet läsa, både för att språket är okonstlat och för att den moraliska diskussionen engagerar. Hans *Glimtar från Tyskland, några anteckningar* (1934) ”presenterar blåögt det tyska samhällets goda sidor under nazismen” enligt Kalevi Kalemaa. Den har jag inte läst den men ska så fort jag får tillfälle. Det är väl troligt att den står sig slätt i jämförelse med Fredrik Bööks, Gustaf Hellströms och Bertil Malmbergs ögonvittnesskildringar därifrån då.

Memoarsviten läste jag i ett svep några år efter att den var förd i hamn, och var imponerad. Det är jag också nu, efter att ha repeterat första delen som rör sig på två tidsplan: Tito Colliander befinner sig i Italien i skrivande stund, och dyker så ner bland sina tidiga minnen. De är i stort sett ljusa, försonliga och idylliska utan att för den skull vara nostalgiska eller överdrivet känsllosamma – i de följande delarna mörknar det snabbt, och den moraliska diskussionen djupnar. *Bevarat* handlar om familjen och släkten i många led och förgreningar. Tito Colliander håller reda på syskon, kusiner och nästkusiner, och mors och fars föräldrar, men också mera perifera släktingar i flera led bakåt i tiden, och originella tanter och farbröder. Sådant är man av tradition bättre på bland finlandssvenskar än här hemma. Påfallande många av dem var mångspråkiga. Familjen tycks ha haft en ovanligt stark sammanhållning, tack vare kloka föräldrar.

Om fadern skriver han bland annat detta:

”Pappa var lång och mager med militäriskt förnäm hållning, han hade skägg och bar glasögon och vi uppfattade honom som det absoluta idealet i allt vad som gällde rättvisa och ädla tänkesätt. Ytterst sällan blev han ond och då mest om man var ovänlig mot mamma eller svarade henne näsvist. Då röt han till, kort och skarpt: så gör man inte! Ut ur rummet! Skäms! Man gick, och visste att pappa hade rätt. Om en halv eller en timme råkades man igen. Då var saken avfärdad. Helt och håller avklarad. Inget prat hit och dit, inga efterkloka förklaringar, avböner, ursäkter. I detta kände vi starkt att pappa var militär.”

Och om modern:

”Liksom vi hörde på mamma, så hörde hon på oss. Vi hade förstås våra egna upplevelser och intressen att prata om. Men hon lät oss aldrig känna av att det skulle vara av mindre betydelse än hennes [...] Och inte endast våra upplevelser var värda intresse, detsamma gällde våra åsikter. Hon hörde alltid på oss. Och vid behov satte hon upp sakskaäl mot sakskaäl. En sats som jag ofta hörde min mor säga var: man måste respektera andra mänskors tankar och känslor. Vi var inte i främsta rummet barn, och just hennes barn. Vi var fria mänskor. Med var sin personlighet i utveckling och sin egen frihet. Vi skulle lära oss att välja självständigt bland allt det rikhaltiga material som livet bjöd.”

Men Tito Colliander förskönar inte deras relation:

”Drömmen och mödan och sökandet. Begränsningen i våra möjligheter. Mina tankar har ofta rört sig kring detta. Sakta har de trevat sig fram, in i det tragiska rummet i min fars (och jämväl min farfars) och min mors liv. Hemligheten bakom mammas och pappas orubbliga sammanhållning, och deras kärlek, lika orubblig. Jag har börjat undra om detta kanske delvis berodde på gemenskapen i deras öden: att inte få leva det egna livet. Att beskäras, alltid bara beskäras på möjligheterna att utveckla sig som de ville det och behövde. Deras liv förblev ett ofullbordat liv. Kvarstannat vid en ständig längtan att äntligen - ”

I Merete Mazarellas *Att skriva sin värld* från 1993 ingår uppsatsen ”Tito Colliander: om utsatthet och hemkomster”. Samma år skrev hon om honom i tidskriften *Nya Argus*, och i den serien biografier som Svenska Folkskolans vänner i Finland ger ut finns Raili Gothónis om Tito Colliander.

Vilhelm Moberg: Din stund på jorden

(Bonniers 1963)

Under fyra månader på sensommaren och framåt hösten i sitt sextiofjärde år gör svensk-amerikanen Albert Carlson upp bokslutet över sitt liv. Han utvandrade från Småland 1920 och har varit tillbaka i hemlandet tre gånger sedan dess, med ungefär femton års mellanrum: 1935, 1949 och nu sex veckor detta år 1962. Han bor i Laguna Beach i Orange County, Kalifornien, nära Los Angeles, med Stilla Oceanen i väster och den väldiga kontinenten i öster. Från Eden Hotel som han har tagit in på som långtidsgäst kan han blicka ut över havet, men i ryggen har han den ständiga biltrafiken. Det eviga ställs mot det timliga.

Han har alltså just återvänt efter en dryg månads besök i Sverige, det sista han tänker göra i livet. Sedan får det vara nog med transatlantiskt resande. Han har kunnat konstatera att amerikaniseringen hunnit långt därhemma, med amerikanska vrålåk, coca-cola, jukebox, hamburgers, drive-in barer: "Amerika är före mig och håller på att flytta in i min gamla hembygd... För varje gång har Sverige blivit allt mindre svenskt." Och så sker i Mobergs berättelse en fortskridande växelverkan mellan Kalifornien och Småland, mellan nu och då, i takt med vågorna som slår in från oceanen.

Jag läste boken när den var ny på hösten 1963 då den var högaktuell – fästpunkterna till nutiden är tydliga. Vad minns jag från första läsningen? Framför allt den sorgsna undertonen av en man som gör upp räkningen efter ett inte särskilt lyckat liv, där han vandrar på stranden av ett hav och vågorna suddar ut hans fotspår i sanden. (Jag hade läst Ray Bradburys fascinerande novell om mannen som ritar de mest fantastiska teckningar i sanden som sedan utplånas när tidvattnet slår in – ett porträtt av Picasso).

Vad visste jag när *Din stund på jorden* publicerades om de trakter där Albert Carlson rör sig? En hel del, tack vare ett ihärdigt läsande av amerikansk litteratur.

Den kaliforniska kuststräckan var berömd inte bara genom beatniks i San Francisco som Jack Kerouac och Allen Ginsburg. Den amerikan som jag tidigast läste många böcker av var William Saroyan. Med sin armeniska bakgrund skildrade han trakterna kring Fresno, i bördiga trakter en bit in i Kalifornien. Hans *Den mänskliga komedin* och *Jag heter Aram* öppnade den amerikanska litteraturen för mig när jag just kommit upp i tonåren. Hur sentimentala de är upptäckte jag först vid vuxnare ålder, när jag hunnit bli lite mera kritisk i mitt läsande.

Hur det såg ut i det backiga San Francisco när dimman rullade in från havet visste jag från Thorsten Jonssons postuma novellsamling som hette just *Dimman från havet* och som lärde mig ett och annat om femtiotalets amerikanska kommunismets, liksom Lionel Trillings märkliga roman *Resans mitt* gjorde det. Hur det lättsamma livet i små fiskestäderna kunde te sig framgick av John Steinbecks skrönor om Danny och riddarna kring hans bord (*Cannery Row*, på danska heter boken betecknande nog *Et mäktigt gilde* – och fördanskningen av uppföljaren *Tortilla Flat* har fått en lika adekvat titel, *Dagdriverbanden*). Och hur det var på inlandets slätter läste jag om i hans *Himmelska ängder* (*Pastures of Heaven*). Så nog kände jag igen mig.

Henry Miller som också han hade hållit till längs kusten hade jag också börjat läsa, hans frispråkighet var beryktad och hans böcker fanns nog inte på stadsbibliotekets hyllor, eller också var de alltid utlånade. Från Orson Welles klassiska film *Citizen Kane* visste jag på ett ungefär hur tidningsmagnaten Randolph Hearsts liv hade varit, och hur hans fantastiska bygge San Simeon tedde sig, det som är förebilden för det nygotiska slottet som den allt galnare konstsammlaren-tidningskungen Kane i filmen fyller med Europas alla konstskatter. Att en av Amerikas intressantaste poeter, Robinson Jeffers, bodde i ett hus som han själv fogat samman av stora stenblock och där han hade ett torn ut mot havet fick jag reda på långt senare (det var nog ingen tillfällighet att Moberg låter en fastighetsmäklare i romanen heta mrs. Jeffers).

Ett tjugotal år senare blev jag god vän med en familj i Santa Cruz en bra bit norr om Laguna Beach. Dit skulle jag komma att återvända flera gånger, och vandra längs Stillahavsstranden, som Albert Carlson. Och för några år sedan har jag också varit i Redondo Beach inte långt från Los Angeles, snarlik den ort där Albert framlever sina sena år. Att det kan vara hett som i helvetet i inlandet –

Albert beskriver det åskådligt – upptäckte jag när jag var i delstatens huvudstad Sacramento. Aldrig har jag upplevt något liknande, aldrig vill jag göra det igen.

Jag kom kanske dessutom den gången att tänka på ännu mer amerikansk litteratur när jag läste hur Albert Carlson steg av tåget i en liten håla som en okänd man. Sådant hade John Cheever skildrat mäterligt i sina noveller, fast mest var det ju en stående scen i vilda västern-filmerna. Och Mobergs historia om mannen som en kort stund lämnar sin egen vigsel för att övervara sin döde väns bröllopfest (när han återvänder efter tre danser har det gått tre sekler) kände jag igen från Washington Irvings legend om Rip Van Winkle, fast den kanske mera grundar sig på någon svensk folksaga eller på historierna om Fet-Mats i Falu koppargruva.

När jag nu läser om boken är jag en annan än jag var den gången, och jag fastnar för andra saker och får andra associationer. Först nu upptäcker jag hur biblisk berättelsen är (Sigfrid säljs inte för tjugo silverpenningar till det militära men väl för sjuttiofem kronor, och “ecce homo” varierar som “se din son”), hur mycket den utspelar sig mellan skapelse och apokalyps, och hur mycket som handlar om döden och förintelsen, ett ord som Vilhelm Moberg använder helt utan några holocaust-konnotationer. Att den är så pacifistisk hade jag glömt. Den kan läsas inte bara som en epilog till utvandrarserien, som ett allra sista brev till Sverige, utan också som ett motstycke till hans *Soldat med brutet gevär*. Slaktandet och dödandet är det som tidigt äcklar Alberts bror Sigfrid, en avsky som vållar hans död som värvad rekryt.

I utvandrarserien blir astrakanapeln sinnebild för Kristina längtan hem, den som aldrig uppfylls. I *Din stund på jorden* symboliserar enbusken det svenska, apelsinträdet det amerikanska. Jag kom första gången till USA när Barry Goldwater utmanade Lyndon B. Johnson i presidentvalet 1964. Om jag hade kommit något år tidigare hade jag varit i landet inte bara när Kennedy sköts – vid hans inauguration hade Robert Frost läst dikter i den bistra vinden – utan hade också kanske haft tillfälle att lyssna på Frost som poet-in-residence på Dartmouth College i New Hampshire. Nu var han död liksom presidenten som han hyllat. Men hans dikter lever, bland annat den eftersinnande *The Road not Taken*:

I shall be telling this with a sigh
Somewhere ages and ages hence:
Two roads diverged in a wood, and I –

I took the one less traveled by,
And that has made all the difference.

I de banorna funderar den sextiofyraårige Albert, men så tänkte förstås inte jag som svensk tjuugoåring som storögt och med gapande mun förundrade mig över allt nytt i det stora landet. Vad fäster jag vikt vid under omläsningen, så här många år senare? Förutom Stilla Havets ständiga havsbrus den småländskt ursvenska naturen; Albert och Sigfrids fåfänga försök att fånga storgäddan eller är det kanske en mal, som en försynt variant av Kaptan Ahabs jakt på den vita valen Moby Dick, men med motsvarande mytiska och symboliska vikt; Alberts tankar på amerikansk botten att ge sig upp till de stora sjöarna i Michigan med sina söner fast något annat alltid förhindrar utflykten, sådana fiskefärder som Ernest Hemingway – som fiskade där samman med sin pappa – beskrev i sina Nick Adams-noveller; de lyriska beskrivningarna av hemsocknens landskap och av Alberts första blyga förälskelse i flickan med flätan; den bittra känslan av ett bortkastat liv; ordkargheten och ordknappheten fäder och söner emellan i två generationer; atombombshotet och bilismens miljöförstöring.

Men framför allt bokens centrala tanke att man ska förvalta sitt pund, att man ska ta vara på det enda liv man har och leva i nuet, den stund man förunnas på jorden. Det är också möjligt att Albert och hans upphovsman har rätt i den lite dystra tanken att “föräldrar kan ge sina barn medel till livsuppehållet – men hur ofta kan de hjälpa dem att leva?” Vad jag däremot, efter utlandsår i olika länder och i en allt mera globaliserad värld har svårt att känna igen mig i är Mobergs resonemang om den dubbla hemlösheten, om utvandren Albert Carlson som aldrig slår rot i det nya landet, samtidigt som han är lika rotlös när han är på besök i hemlandet: “Människan bör ha ett fäste i världen. Hon skall höra till någonstädes. Hon kan inte överge det land, där hon är född och uppleva ett annat som sitt fosterland. Talet om det gamla och nya fosterlandet är falskt, genomfalskt. Antingen har jag ett fosterland eller har jag det icke. Fosterlandet är singularis. Det kan aldrig bli pluralis för dig.” – Fan tro’t, sa Relling...

Erland Josephson: En berättelse om herr Silberstein

(Bonniers, 1957)

”Någon antisemitism, d.v.s. något judehat, har, kan jag med full rätt våga säga det, knappast tidigare existerat i Sverige, om jag ser bort från den känsla av misstänksam kyla, som hos alla folk och i alla länder under alla tider förefunnits gentemot det obekanta, gentemot ’främlingen’, och som även här i vårt land några gånger under det tidigare 1800-talet förspordes.” Det skrev Karl Otto Bonnier på slutsidorna av sina ”anteckningar ur gamla papper och ur minnet” som i förordet är daterade den 30 oktober 1937. De trycktes postumt först 1956, som femte delen av krönikan om bokhandlarefamiljen Bonnier. Det var försonliga ord, särskilt som han i föregående kapitel tagit upp de giftiga angrepp som den ökände nazistsympatisören Leon. Ljunglund som var redaktör på Nya Dagligt Allehanda riktat mot honom och förlaget. I en tryckt protest mobiliserade förläggaren tjugo av sina författare, bland dem Selma Lagerlöf, Marika Stiernstedt, Heidenstam, Österling, Hellström, Lagerkvist, Nordström, Silfverstolpe, Prins Wilhelm och Hasse Z – ”det var röster som hördes!”

Men Bonniers var också det förlag som gav ut Albert Engström, i både text och bild. En stor mängd av hans teckningar i skämtpressen samlades senare i böcker utan att de slentrianmässigt rasistiska hade sållats bort. (Om detta kan man läsa i Lars M. Anderssons avhandling *”En jude är en jude är en jude”, representationer av ”juden” i svensk skämtpress omkring 1900–1930.*) 1942 kom Margareta Subers roman *Vänd ditt ansikte till mig* som enligt sammanfattningen på baksidan ”ger en initierad bild av de kultiverade svenska judefamiljernas situation, judendomens inväxande i det svenska samhället under 1800-talet och dess konfrontation med 1900-talets antisemitiska rörelser.” Erland Josephsons *Berättelse om herr Silberstein* kom i tre upplagor, först på Bonniers 1957, sedan som pocketbok på Prisma med

Dan Jonssons fina omslag 1965 – det var då jag läste den – och så hos Askild & Kärnekull tio år senare.

När jag nu många år senare har läst den på nytt är jag imponerad av de stilitiska och psykologiska poängerna. Den är så full av snabba och skickliga synvinkelsskiftet att den skulle kunna användas som en instruktiv exempelsamling i en författarskola. Samtidigt kommenterar den kollektiva reaktioner gentemot någon som inte hör till gruppen – och inte önskar göra det. Handlingen är snabbt summerad: herr Silberstein flyttar in i ett hyreshus där hans nya grannar är mera intresserade av honom än han av dem: ”Det fanns de som fäste sig vid hans ensamhet, längtade efter sin känsla för den, sitt djupa förstående.” Han undviker dem så mycket han kan, men särskilt fyra av dem förpestar hans dagliga tillvaro: fröken Svensson som varit bibliotekarie och som flödar över av medkänsla, journalisten Renkvist som gärna psykologiserar, kontoristen Asp som välvilligt häver ur sig alla sina fördomar när han lockar med herr Silberstein till krogen, och så magister Olausson som är full av sin egen akademiska viktighet, som i denna monolog inför inbillade åhörare innan han ger sig av till sin skola:

”Denna Silberstein [...] tar genom sitt beteende avstånd från oss andra, ett avstängande beteende skulle man kunna kalla det. Med oss andra menar jag då exempelvis de som bor i huset, om vi vidgar perspektivet de som bor i staden här, och ytterligare i vidare bemärkelse de som bygga och bo i detta vårt land. Redan detta avstängande beteende pekar på att han räknar sig som tillhörande en annan grupp, en annan gemenskap.

Vad han nu gör för ont med det?

Plötsligt hade han ställt en retorisk fråga som han hade en smula svårt att besvara. Tyst där borta, röt han. Det kan i och för sig inte anses gott, fortsatte han, att ställa sig utanför den gemenskap som det samhälle där man lever och verkar erbjuder. Men att dessutom tillhöra en för detta samhälle främmande gemenskap, måste anses förkastligt.

Punkt, sa Olausson.

Men det tycktes honom ändå inte riktigt färdigt och slutet. Han började titta på klockan, var det inte dags att gå till skolan snart? Han

fick en oroande känsla av att inte bemästra sitt ämne, att inte ha läst på ordentligt, något som aldrig brukade hända honom. Jag har ingenting emot mannen Silberstein, sa han hjälplöst, men han kunde väl vara lite mera tillgänglig.”

Den tunge, ovärdade och enstörige överlevaren herr Silberstein är föga framgångsrik när han importerar och säljer parfymer och krämer från en sjabbig källarlokal. Så får han nog. Han ser till att han blir förföljd och hasar sig upp genom huset: ”Dödsförskräckt satte han i gång att flänga uppför trapporna. Paniken gav honom fart och kraft. Han hörde springande steg. Och mitt i skrällen var hans tankar underligt klara och lugna. Äntligen, tänkte han, har jag avlagt mig ansvaret för alla dom andra och påtagit mig mitt eget lidande. Han fortsatte uppåt, uppåt. Han hörde dem ropa till varandra. Äntligen jagade de honom. [...] Detta var hans plats, längst ute på takkanten. [...] Han gjorde sig alldeles ensam, Han väntade. Han väntade på ett beslut. Judar tar sällan livet av sig, tänkte han där han stod längst ute på takkanten och ännu inte hade bestämt sig för om han skulle hoppa eller inte.”

Där lämnar författaren och läsarna honom, i denna märkliga roman från 1957. Tolv år tidigare hade en annan kommit ut i USA som mycket utförligare diskuterar antijudiska stämningar, Arthur Millers *Focus* som Bonniers lät Esse Törnell översätta 1953. En man i Brooklyn som behöver korrigera sin syn får nya glasögon. De förändrar i ett slag hans personlighet (han har också ett symboliskt efternamn, Newman). Plötsligt ser han alltigenom judisk ut, och det går illa för både honom och hans fru. Han mister jobbet, och grannarna blir fientliga. 2001 kom den som film, regisserad av Neal Slavin – William H. Macy och Laura Dern är suveräna i huvudrollerna. Det är väl inte omöjligt att Erland Josephson läst *Focus* innan han skrev sin berättelse om herr Silberstein. Arthur Millers pjäs *En handelsresandes död* sattes upp på Norrköpings-Linköpings stadsteatrar 1949, samma år som den hade haft sin premiär på Broadway, med Viktor Sjöström i huvudrollen som handelsresanden Willy Loman.

I en artikel från 1984, “The Face in the Mirror: Anti-semitism Then and Now” skrev Arthur Miller bland annat detta: ”It was by no means an uncommon remark that we had been maneuvered into this war by powerful Jews who secretly controlled the federal government. Not until allied troops had broken into the German concentration camps and the newspapers published photographs of the mounds of emaciated and sometimes partially burned bodies was Nazism really

disgraced among decent people and our own casualties justified. [...] I cannot glance through this novel without once again feeling the sense of emergency that surrounded the writing of it. As far as I knew at the time, anti-Semitism in America was a closed if not forbidden topic for fiction – certainly no novel had taken it as a main theme, let alone the existence within the Catholic priesthood of certain militants whose duty and pleasure was to stoke up Jew-hate.”

En kort och lite obestämd recension i *Judisk krönika* när *En berättelse om herr Silberstein* var ny finns på nätet, liksom Hilde Rohlén-Wohlgemuths utförliga ”Svensk-judisk litteratur 1775–1991 – en litteraturhistorisk översikt”, och (tack vare Google Books) min artikel ”Jewish Authors and intellectuals in Sweden and Denmark pre and post the Holocaust”, tryckt i *De Holocaust herschrijven? Joodse Post Holocaust literatuur*, red. Jak de Voos.

Waldemar Hammenhög: I en sydengelsk by. Buckfast

(Wahlström & Widstrand 1962)

”Till slut ansåg jag tiden mogen för något intressantare än konversation. Här fanns katoliker, det visste jag, och då var det lämpligt att kasta fram namnet Graham Greene. Jodå, flera stycken hade läst hans romaner. Konversationen upphörde, ett trevande samtal kom i gång. Om en av de gamla herrarna bland gästerna visste jag att han var militär från första världskriget men att han hade förlorat högra benet i det andra kriget; dessutom tillhörde han en familj som hade varit romersk-katolsk i mer än 400 år, så jag var mest nyfiken på vad han skulle säga. Tydligt var det flera som var det, samtalet avstannade, vi väntade under tystnad. Efter moget övervägande sade den gamle krigaren, med sin djupa skrovliga röst: – *Mr Greene, he is suspect*. Konversationen kom igång igen och allt var frid, men absolut ingen fröjd. Ända tills jag fick det snillrika infället att kasta fram namnet Evelyn Waugh. Han var pålitlig, och dessutom rolig...”

Även om båda romanerna kretsar kring katolicismen gick *Brideshead Revisited* säkert bättre än än *The End of the Affair*, på den tebjudning som avslutar Waldemar Hammenhögs kåserande inblickar i livet i småstaden Buckfast i sydvästra England, inte långt från flottbasen Dartmouth, och strax söder om den stora Dartmoor-heden, bekant för alla som läst Conan Doyles *Baskervilles hund*. Då har han hunnit skriva mycket om pensionatsliv, isande drag längs golvet och från fönstren, och opraktiska engelska egenheter (kaminen i pensionatet strejkar ofta, shillingslanten som ska hålla igång gasen fastnar gärna). Den svenske författaren ska skriva en roman (det har han gjort tidigare i flera andra ställen utomlands) och är därför tillbakadragen, men lär sig att hålla igång ett samtal om

vädret, ett tacksamt och outtömligt ämne (som man kan läsa om i Alexandra Harris *Weatherland. Writers & Artists under English Skies*).

Mycket handlar om det lokala klostrets månghundraåriga historia – Hammenhög var katolik, han är begravd på katolska kyrkogården i Stockholm – och om det Buckfast Tonic Wine som är en inkomstbringande lokalprodukt. Det kommer genast upp på Google om man skriver i ortnamnet. Som i Dorothy Sayers *Nine Tailors (De nio målarna)* sägs en del om en komplicerad ritual: ”Denna mycket invecklade konst att ringa med kyrkklockor har gamla anor i England och naturligtvis måste traditionen hållas vid makt och föras vidare till kommande generationer även här i Buckfast”. I närheten finns Princetown med England mest rymningssäkra fängelse för de allra grövsta förbrytarna vilket inte hindrade en av dem att smita två gånger. Några av de små grannstäderna avhandlas som hastigast, en av dem Totnes. På en loppmarknad i Auckland på Nya Zeeland kom vi för en del år sedan över två vackert handskurna mjölkpallar i ek därifrån, rikt dekorerade med invecklade drakslingor. De har rest världen runt. Och ett avsnitt handlar om ”De vänliga vägarna”: ”Engelsmannen är en fotgängare som kör bil. Och bilen är bara en ersättning för hästen. Här nere på landsbygden byter han inte bil eller häst endast för att visa att han har råd att hålla sig med årets modell. Han vårdar det han har – och märker när andra gör likadant.” Liknande sidor finns i Jan Olof Olssons tidiga bok *Engelska mil*, med Birger Lundqvists illustrationer.

Det som så mycket annat har förstås hunnit ändra sig på de sextio år som gått, men det är mycket man fortfarande känner igen. Mina första möten med Sydengland var de första åren på sextioalet, visserligen inte lika långt västerut utan i Hampshire; det har blivit många sedan dess. En bok jag läste flitig då, och regelbundet har återvänt till, är Jan Olof Olssons och Margareta Sjögrens klassiska *Drottningens England* som kommit i många upplagor. Waldemar Hammenhögs sympatiskt anspråkslösa sidor om Buckfast om omgivningarna har aldrig tryckts på nytt, och det kan man nog tycka är beklagligt. Också till det yttre är det en tilltalande bok, i behändigt fickformat utan att vara en pocketbok. Förlaget Wahlström & Widstrand var bra på sådana, med ett par av Robert Louis Stevensons reseböcker illustrerade av Gunnar Brusewitz, och tidigare några av Xavier de Maistres klassiker. Eva Clayton försåg *I en sydengelsk by* med raffinerat enkla teckningar i tusch.

Mängder av svenskar har skrivit om England. Ivar Lo Johansson hade erfarenhet av hårt kroppsarbete. Hans engelska reportage från tjugotalet är en svensk parallell till George Orwells *Down and Out in Paris and London*, och *The Road to Wigan Pier*. En av de flitiga var lundensaren Johan Mortensen som avbröt en akademisk karriär och blev korrespondent i London, tills en tysk bomb träffade hans hus där. Gustaf Hellström, Daniel Wiklund, Alf Martin, Torsten Ehrenmark, alla yngre att förtiga... Och i Danmark framför allt arkitekturhistorikern Steen Eiler Rasmussen med sin klassiska *London* ("ikke en almindelig Bybeskrivelse, men et Forsøg paa at vise englændernes indsats i den hvide Mands Civilisation...") som kom i sin första upplagan 1934, och i en ny 1973, utvidgad med sidor om *Det nye London, en storbyregion*. Hans *Rejse i England*, med hans egna eleganta illustrationer, har hållit sig läsvärd genom åren.

På en vägg i Hammenhögs gästgivaregård hänger ett intressant porträtt i olja, av en man med genomträngande blick och bestämd min: författaren Waldemar Hammenhög som var född 1902 i Stockholm. Fadern hette Andersson, modern Källgren. När och varför han lånade ett österlenskt ortnamn för sitt nya efternamn vet jag inte, men det var välvalt och fastnade. Han var bra på att finna titlar till de över fyrtio böcker han skrev, innan han avled, sjuttioårig. *Det är bara ovanan, damen, Svar med amatörfoto, Herr Anderson med ett s* (som blev hans sista bok)... Mest är hans förstås känd för sin första roman om skojarduon *Pettersen & Bendel* (två till följde) vars rasistiska vändningar kanske gör den svår att trycka på nytt (Hasse Alfredsons film dämpade sådant, det märker man om man ser den jämsides med den första). Liksom Hans Fallada som han kan påminna om skrev han gärna flera romaner om samma personer: bland annat fördes krönikan om *Esther och Albert* vidare i *Esther och Alberts äktenskap*. Boken om den sydengelska byn var inte heller ensam i sitt slag: 1952 skrev han *I en fransk småstad*, och året därpå *I en svensk sovstad*.

Han gillade det han upplevde *I en engelsk by*, till den grad att han citerar Grönköpings Veckoblads parafra på Snoilsky: "Engelsk medelklass. Av gamla skolan, bör jag kanske tillägga; äldre herrar och deras gamla fruar. Välklädda utan överdrift, ganska tröga, old fashioned, och på något vis outrotligt internationella. Internationella? Ja, just det! De tillhör en stor nation, en världsmakt; de har kämpat med i två världskrig; genom dem sipprar in och flyter ut impulser som omfattar länder och städer och förhållanden runt hela detta klot." "Jag torgför ej i allmänhet min längtan/ att solkas ned av svarta morianer" skaldar Alfred Vestlund

i Grönköping. Inte heller engelsmannen för sitt innersta till torgs, men det är något annat som kan ha intresse i sammanhanget: finns det något Grönköping i England? Kan det tänkas ett Grönköping på engelsk botten? Något grönköpingsmässigt? [...] Det engelska imperiets gradvisa avveckling under 1900-talet är unikt. Kanske är det den största bragd något herrefolk har lyckats utföra. Utan att ha blivit besegrade av yttre fiender har moderlandet låtit dominions och besittningar frigöra sig och anta självstyrelse och processen fortgår i jämnt tempo. Det är inget tecken på inre svaghet och än mindre på upplösning. Tvärtom, det är beviset på en styrka och fasthet som saknar motstycke i historien. Nej, Grönköping med omnejd ligger inte på de brittiska öarna. Å andra sidan har britterna ingen Alfred Vestlund.”

(Min artikel ”Återhållsamhet, fundersamhet, eftertänksamhet – Eyvind Johnson och England” kan läsas på nätet).

Bengt Söderbergh: Herr Selows resa till synden

(Norstedts, 1954)

När jag redigerade *Den främmande förförerskan, svenska synpunkter på Karen Blixen* tog jag bland annat med Bengt Söderberghs recension i Expressen den 31 oktober 1958 av hennes novellsamling *Ödets lekar* (en av de inemot fyrtio som man ägnade den på svenska dagstidningars kultursidor). Då skrev jag den här författarnotisen om honom:

Bengt Söderbergh (f. 1925) som översatt fransk skönlitteratur har genom åren recenserat böcker på kultursidan i Expressen vars Paris-korrespondent han varit. Men framför allt är han författare till tolv romaner (och två deckare under pseudonymen Joakim Bergman), från *De förstenade* (1948) till *Ur sommarnattens famn* (1991), böcker som pendlar mellan Stockholm och dess skärgård, och Sydfrankrike och Medelhavet – han bor sedan mycket länge i Provence. Där utspelar sig *De gåtfulla barrikaderna* (1983), hans kanske bästa bok, i svår konkurrens med bl.a. *Om tjänarens liv* (1957), om koleran i Stockholm 1834. Titeln är ett stycke för cembalo av Couperin, och romanen har ett allt aktuellt tema: kulturens prekära läge i okonstens tid: ”Likgiltigheten kan utplåna konsten, blindheten och dövheten hos dem som frivilligt gjort sig arvlösa. Våldet kan utplåna konsten. Den värnlösa skönheten är vårt enda svar...” En recensent i Hudson Review talade om den romanen som ”a novel about the sadness of things passing, and their wonder while they are here” och uppmanade läsarna att inte gå miste om ”the Nabokovian pleasures of Bengt Söderbergh”.

Sex år senare skrev jag detta:

Bengt Söderbergh 1925–2019

Dagen före julafton avled Bengt Söderbergh, 94 år gammal, i sitt hem i Sydfrankrike där han bott i många år. Håkan Bravinger som var hans förläggare på Norstedts skrev några dagar senare vackert om honom i några minnesord som kan läsas på nätet. En som kände honom väl är Per Wästberg som ägnade honom ett av sina vältaliga *Lovtal* (1996). Kanske skriver han utförligare om honom liksom han på de senaste åren skrivit om andra nära vänner som Bo Grandien och Gustaf Adolf Lysholm. När jag hade läst *De gåtfulla barrikaderna* som nog är Söderberghs finaste roman recenserade jag den utförligt i Hufvudstadsbladet i Helsingfors på nyåret 1984. Den uppmärksamme förläggaren Per A. Sjögren råkade läsa det och skickade ner en kopia till författaren i Opio som genast hörde av sig med några uppskattande rader. Jag passade på att fråga honom om vissa detaljer i romanen och undrade hur mycket som var fakta och hur mycket fiktion i den. Ett par utdrag ur svaren jag fick förtjänar fler läsare nu när författaren är borta – men hans livsverk lever, tack vare Norstedts som på de senaste åren sett till att alla hans romaner finns tillgängliga (och om man ska läsa Flauberts *Madame Bovary* på svenska kan man gärna välja hans översättning).

I ett par brev från Opio i januari och mars 1984 kommenterade Bengt Söderbergh, i samband med min recension, bland annat jämförelsen jag gjort med Lars Forssells ”prosaballad” *En middag hos Änkan Guld* som ingår i hans *Jack Uppskäraren och andra visor tryckta i år* (1996): ”Det är väl snart tjugo år sedan Lars Forssell var på besök och jag tog med honom på middag hos ”änkan Guld” i min ”platinajaguar” som min vanliga lilla Renault förvandlades till. (...) Nu kommer jag också ihåg att Lasse hela middagen satt med hakan i händerna och såg ilsken ut. Han öppnade bara munnen två gånger. Första gången med rungande röst: ”Je ne suis un pédéraste, moi.” Den andra gången när Florence Gould undrade vad han ansåg om en av hennes målningar: ”Affreux!” (just i det fallet hade L. F. nog rätt, det var fråga om den enda dåliga saken i samlingarna, en Bernard Buffet). Sedan jag blev klar med romanen dog ”änkan Guild” medan ett party pågick i villan. ”Stör dem inte, låt dem fortsätta”, var hennes sista ord. Och till slut ångrade jag litet att jag kallade henne för Dracula. Det är ju inte alltid som

rika människor råar för att de har så mycket pengar. Det blir ett museum i USA av hennes konstsamling och ett offentligt bibliotek av hennes många manuskript, främst från generationen Caudel-Gide-Valéry. Och som så ofta fick man efteråt höra talas om goda handlingar i det tysta.” (Brev den 12 januari 1984).

”Utan att egentligen känna henne var jag ofta där som middagsgäst. Dels var det ett Cour des Miracles, verkligen med ett avskum av parasiter, men mitt uppe i det träffade man Paulhan, Jouhandeau, Morand etc. Nyligen såg jag att möblerna ska säljas av Sotheby i Monte Carlo och att vissa stolar värderats till 600.000 franc styck. Där har man alltså suttit med cigarett och kaffekopp och hade kunnat spela och bränna för en förmögenhet på en sekund. Det fanns också något av saloon hos Mrs Gould, en absolut vulgaritet. När man sedan tänker på att hon mot god mat lyckades samla i det närmaste hela franska parnassen hos sig under ockupationen, en gång i veckan... Och alla de storheter som jag själv mycket senare fick se räcka vacker tass. T.o.m. Churchill som lät sig matas med de salladsblad som inte hundarna ville ha. Samtidigt fanns det något spräckt, medvetandet om att ingen skulle bry sig om henne ifall det inte var för pengarna. Jag undrar om sådana över allt förnuft rika människor inte blir konstsamlare enbart för att det skall kunna finnas någonting som de aldrig kan få, någon målning som inte ens de kan köpa. För att ändå få längta.” (Brev den 2 mars 1984).

I min recension i Hufvudstadsbladet av *De gåtfulla barrikaderna* skrev jag bland annat: ”Bengt Söderbergh kan inte rätt gärna ha varit med om tyskarnas ockupation av Paris, men de kapitel som handlar om detta är skrivna med en beundransvärd inlevelse. Huset i Provence står i centrum. Efter hand förändras det, och förändringen avspeglar den nya tidens inträde, mestadels på ont. En gammal cembalo finns i huset, byggd i England på 1600-talet. Själve Purcell påstås ha spelat på den. Den blir till en symbol både för traditionsmedvetandet och för styrkan i det kulturella arvet. Och kring det instrumentet samlas det kanske viktigaste ledmotivet i boken, diskussionen om musikens roll [...] Mycket handfast återges den nya tidens inbrott. Den inte bara bryter in, den raserar de gamla värdena. Av det gamla prästbostället blir, sedan amerikanska släktingar med sinne för vinstmöjligheter har tagit över, en Country Club. Det gamla raseras med bulldozers, högexploateringen tar vid. När Teresa, Max och den unge violinisten kör därifrån i en gammal begravningsbil, stor nog att transportera cembalon – med den episoden börjar och slutar berättelsen – så är slutbilden oroande. Trion

tvingas spela sin klassiska repertoar på en lantlig fest, men de blir avbrutna av ett motorcykelgång som går till angrepp. Violinisten lyckas fly undan, men cembalon förstörs. Det är en pessimistisk slutvinjett. Kanske är den också en rättvisande sammanfattning av konstens beträngda villkor i en okonstens tid.” (Hela recensionen är omtryckt i min artikelsamling *Svenska Krusbär*, 1989).

En roman jag inte hade läst då men som jag nu har gjort är hans fjärde i ordningen, den ganska korta *Herr Selow resa till synden*. Varken den romanen eller hans andra hör till de böcker som är i akut behov av konstgjord andning och återupplivande. *Herr Selow och synden* fick stor spridning 1986 som En bok för alla, och hans förläggare har senare sett till att hans böcker (de båda deckarna skrivna under pseudonym undantagna) finns tillgängliga både i tryck och elektroniskt. Men jag tar tillfället i akt att orda något om den, inte minst för läsare som ännu inte bekantat sig med Bengt Söderberghs böcker. Trots att de hör till de mest läsvärda och välskrivna här i landet är de inte så uppmärksammade som de förtjänar.

I kort sammandrag händer detta i romanen: Ungkarlen Herr Selow hör till de stillsamma, mån om att inte störa någon. Men så förverkligar han en dröm han länge haft, att resa söderut. Han tar nattåget till Paris och reser vidare till Marseilles där han går ombord på en båt som för honom till Marocko. Han tar in på ett hotell i Marrakech och blir bekant med en pensionerad engelsk major. Allt exotiskt som han hamnar i får Herr Selow att överge sina hämningar, och han blir raskt alltför lössläppt. Därför blir han tvungen att flytta över till ett mindre respektabelt hotell, i sämre kvarter. Han faller för en tonårig prostituerad och gör sig genom henne bekant med en främmande värld i stadens gamla delar. Han tröttnar inte lika snabbt på henne som hon på honom, men han kommer över det och dras sedan in i arabiska kretsar utan att förstå vad deras hetsiga diskussioner handlar om, mer än att de är ute efter att störta landets Pascha.

De dagsaktuella politiska spänningarna under denna tid antyds mellan raderna, med skottlossning på gatorna (frigörelsen från Frankrike kom två år efter romanen). På slutsidorna blir Herr Selow med pistol i hand den oppositionella kamarillans hantlangare (tilltrasslade konspirationer antyds, kanske är inget som det synes vara). Men attentatet misslyckas och han blir själv skjutet. Majoren är den ende som försöker rädda honom men då är han redan döende. ”Sedan dog herr Selow, medveten om att han åter en gång hade handlat förgäves.” Det kan påminna om slutraderna i Kafkas *Processen*, men även om också Herr Selow dog

som en hund blir han en legend: ”Men snart berättades det kring eldarna på Djeema-El-Fna om en skepnad i vit djellaba som månklara nätter svävar omkring i palmlunden utanför stadsmurarna. Herr Selow dansar fram mellan bugande palmer, och med sin tunna stämma sjunger han en kärlekssång.”

Tre korta recensionsutdrag återges på baksidan av den andra upplagan av romanen (6:e tusendet). Olof Lagercrantz i Dagens Nyheter påstod lite menlöst och oengagerat att det var ”en rolig bok, färgrik, medryckande och festlig”. Daniel Hjorth i Sydsvenskan var mera nyanserad: ”Hans hjälte är ingen stor man. Han är tillräckligt vanlig och han är inte tillräckligt tragisk för att vara fridlyst för skämt. Det finns ett mörkt inslag i romanen och det skall finnas, inte minst därigenom visar sig Söderbergh vara en verklig humorist.” Gunnar Brandell påstod i Svenska Dagbladet att Bengt Söderbergh var ”en god iakttagare, en överdådig stilist, och en intelligent berättare” och passade på att dela in den yngre generationen skribenter i hemmasittare och de som hade vidare vyer. Den här romanen var skriven av ”en ung författare, som inte nöjer sig med att stanna hemma vid kakelugnen utan låter sin diktningens ljuskägla spela över vidare områden än de vanliga.”

Marocco som litterär miljö finns med i flera läsvärda böcker. En av dem är Richard Hughes postuma *In the Lap of Atlas* (1979), med artiklar därifrån. Mot slutet av 1920-talet, sedan pengarna rasslat in från hans enormt framgångsrika debutroman *A High Wind in Jamaica*, köpte han ett hus i de äldsta kvarteren av Tanger (de räckte också till en racerbil, en grön Bentley, som han många år senare till en av sönernas stora sorg tvangs sälja när han var senfärdig i sitt skrivande). Och Paul Bowles roman *The Sheltering Sky* (1949) drar nytta av det främmande och skrämmande Marocko. 1990 blev boken en sevärd film i regi av Bertolucci och med John Malkovich i huvudrollen, han är bra på att genomgående se mystisk ut. Paul och Jane Bowles bodde många år i Tanger.

Om nazisternas plundring av instrument – mest från judiska ägare, en av dem Wanda Landowska – handlar Anders Rydells lika intressanta som upprörande *Stulen musik* (2024).

Jan Olof Olsson: God morgon, Vilda Västern

(Wahlström & Widstrand 1953)

”Jan Olof Olsson (1920–1974) skrev över sjutusen artiklar, mest under märket Jolo, och mer än trettio böcker, fem av dem samman med hustrun Margareta Sjögren (ytterligare ett tiotal har kommit postumt). Han var född i Birkastan och var en av våra stora stockholmsskildrare, bl. a. i *Stockholmsluft* (1974). Han rörde sig lika hemvant i *Kungens Köpenhamn* (1950) och i *Fritt Nyhavn* (1955), längs *Engelska mil* (1951), i *Drottningens England* (1954) och i *Dublins sköna stad* (1968). Han visste mycket om USA, som ses i *Onkels Sams stuga* (1952), *God morgon Vilda Västern* (1953), *Amerikafeber* (1962) och *Chicago* (1958) och var bekant med *Leningrad St. Petersburg* (1960), och han for *Ner till Bosporen* (1966) osv. Han skrev två självbiografiska romaner, *Årsklass 39* (1956) och *Mittåt* (1963), gjorde en lyckad pastisch på äventyrsromanen i *De tre från Haparanda* (1967) och *De tre mot Petrograd* (1973) och skildrade första världskriget och dess efterspel i de faktarika *1914* (1964), *Den okände soldaten* (1965) och *Rivna fanor* (1975). Sina militära minnen utnyttjade han för *Någonstans i Sverige* (1974), sina breda journalistiska erfarenheter för *Slipsen i Krakow* (1969).”

Så skrev jag bland författarnotiserna i *Den främmande förförerskan, svenska synpunkter på Karen Blixen* (2013) där jag tog med Jolos kåseri ”Blixen och Åbergsson”. Redan i *H. C. Andersens underbara resor i Sverige* (2005) lät jag trycka hans kapitel ”Men jag fanns i choklad” ur *Fritt Nyhavn*, och kommenterade inledningsvis så här, först med ett citat: ”Det måste vara ett hemskt intressant yrke. Ni får väl träffa och se så många människor? Churchill och Kennedy. Och...” (*Slipsen i Krakow*). Jodå, Jan Olof Olsson fick träffa mängder av människor under sin trettio år som journalist på Dagens Nyheter. Och när de levande (Chaplin, Stravinskij, Piraten, Amalthea-mannen Anton Nilsson och så vidare) inte räckte till intervjuade han folk från förr, bland dem Dickens, eller också levde han sig in i H. C. Andersens trevande försök att etablera sig i Kongens By. Hans första bok var *Kungens Köpenhamn* där Birger Lundquists teckningar

redan var färdiga. Stig Ahlgren var vidtalat för texten (han hade gett ut *Paris ske pris*, med samme illustratör) men fick förhinder – på liknande vis kom Pickwickklubben till: först bilderna, sedan texten. Därefter fortsatte de båda med uppföljaren *Engelska mil*. Båda böckerna finns nu på nätet.

Det brukar hävdas att Jolo lärde sig skriva av två tidningstecknare, sinsemellan mycket olika, dels Birger Lundquist, dels Adolf Hallman. Rolf Yrlid är nog mera träffsäker när han ser filmen som grund för Jolos särskilda skrivsätt. Hursomhelst blev han snabbt en legend som snart fick en mycket stor och trogen läsekrets som klippte ut och sparade hans korta kåserier som oftast kom tre gånger i veckan på Namn och Nytt-sidan. Så gjorde jag, och jag har fortfarande en försvarlig samling av dem. ”Jolo blev ju JOURNALISTEN i sin generation, en av de få, kanske den ende, som pressforskarna kommer att dröja vid och verkligen läsa när de bläddrar sig genom tidningsläggen från 50-, 60- och 70-tal. Det han skrev där i dagsländespalten står kvar märkligt oanfrätt av tidens gång, samhällets omvandlingar och språkets nyskapelser” påstår hans DN-kollega Karl Anders Adrup (i *Stormarnas tid, en krönika om DN 1964–1989*), och Göran Zachrisson försökte fånga in hans egenart så här: ”Han ger oss, läsarna, sina egna intressanta reaktioner på sådant som han ser och hör. Men det är inte de självklara reaktionerna vi får oss till dels – det är de friska, slående, de som får polletten att falla ner. I detta och i en högt uppövd iakttagelse och inlevelseförmåga ligger Jolos konst”. Men Zachrisson är samtidig skeptisk till etiketterna ”melankolisk, vemod, sorgsenhet” som annars varit i flitigt bruk bland kommentatorerna.

Jolo och Danmark är ett långt kapitel. Dottern Vibeke Olsson skriver om familjens somrar på Hornbækhus i boken *Med Jolo till Köpenhamn* (2003) redigerad av Zachrisson och Yrlid. På en Karen Blixen-utställning på Det Kongelige Bibliotek för en del år sedan kunde man på ett av de framlagda dokumenten läsa ”redaktör Jan Olof Olsson och Margareta Sjögren, Lidingö”, tillskrivet i blyerts i marginalen, förmodligen inför deras ankomst till Rungstedlund och en intervju med baronessan von Blixen Finecke.

Den köpenhamnska lokalkoloriten var Jolo bra på. I äventyrsromanen *De tre från Haparanda*, en skicklig pastich på Frank Heller och Stein Riverton, trasslar det till sig för de tre vännerna i deras snitseljakt, först på Akademiska Föreningen i Lund, sedan vid en arkeologikongress på Hotel d’Angleterre, tills det slutligen upplöses på ett sommarhotell i Holbæk. När den fördanskades av Frank Jæger, det var den sista översättningen han gjorde, recenserade jag den i Kristeligt Dagblad i

Köpenhamn. Några av mina lovord trycktes sedan på baksidan av den följande bokklubbsupplagan, till den verkan det kan han haft.

I den novell som avslutar *Slipsen i Krakow* föreställer sig en nyskild och vällustigt självömkande svensk hur begravningen skulle te sig om han kastade sig ner från en balkong på Hotell Terminus vid Hovedbanegaarden, och så ger han sig ut i storstadsvimlet: ”Han var på väg in att äta lunch på Karen Kik eller Slottskällaren mitt emot riksdagen, i ytterkanten av de ännu inte sanerade kvarter där H. C. Andersen bodde sina första olyckliga år i Köpenhamn...” Döden slår till när han just halsat en Hof: ”Ingen hade den bitterska aning om att han av en ren sinkadus – en öl, om man så vill – hade avlidit som en fullständigt lycklig människa.” Jan Olof Olsson dog lika plötsligt och oväntat den siste april 1974, hans hjärta slutade slå när han efter trädgårdsarbete satt på sin trappa framför sommarhuset på Hallandsåsen. Dagen därpå infördes, under en teckning på Jolo av Birger Lundquist (som också gick bort i förtid), Alf Henriksons vers om honom som ofta kommit till bruk i dödsannonser alltsedan dess:

Ibland liksom hejdar sig tiden ett slag
Och någonting alldeles oväntat sker.
Världen förändrar sig varje dag
Men ibland blir den aldrig densamma mer.

Länge var det riv efter Jolos böcker. Jag lyckades efter hand skaffa samtliga, de fyller drygt en meter i bokhyllan. Men det är ett bra tag sedan det rådde hausse. Jag ser på nätet att någon förhoppningsfull för snart åtta år sedan försökte sälja sitt exemplar av *God morgon, Vilda Västern*, med Stig Söderstens flotta omslag med en ståtlig kaktus vid väggkanten och en diligens i full karriär, för 1500 kronor på ett auktionshus. Posten ligger kvar, med notisen ”auktionen avslutad”. Så det gick nog inte. Mitt exemplar skaffade jag på ett litet antikvariat på Hagnästorget i Helsingfors för en knapp hundradel så mycket, tio mark. Det är ungefär vad den är värd. Parets gemensamma *Onkel Sams stuga* från året innan är mycket mera varierad och har mycket mer att säga, liksom deras följande böcker från England och Irland. Det är underhållande men inte sällan onödigt utdraget, om några dagar som Jolo och Jolanta (som ibland var Margareta Sjögrens pen-name) tillbragte i Tombstone, Arizona, med långa redogörelser för de lätt originella invånarna i denna ökenstad. Främst av dem, i ett historiskt svep tillbaka till 1870-

talet, är skurkar som Doc Holliday och den skjutskicklige legenden Wyatt Earp som finns med på bild (Jolos egna foton i boken är mer än lovligt amatörmässiga).

I ett kapitel tappar Jolo tråden och låter det i stället handla om Chicago, något han senare återkom till i en av sina suveräna stadsmonografier. Aktualiteter skymtar förbi när det nyss avslutade världskriget snabbt kommenteras, liksom ortsbornas varierade syn på president Roosevelt, och på det neutrala Sverige. Men mest handlar det om det dagliga livet i denna håla: två barn som trillat ner i ett gruvschakt och räddas, en stor årlig fest som planeras för att man ska minnas alla skurkar från förr som skjutit ihjäl varandra av olika orsaker, om dåtidens bordeller och om skallerormar. Jolo hittar många bisarra episoder i det förflutna när han bläddrar i lokaltidningens gamla lägg, och han försöker få fram sanningen bakom gravstenarnas lapidariska inskrifter.

Men visst glimmar det till här och där, och inte bara av kattguld (prospektering liksom landrofferi har haft stor betydelse i Tombstone), som i denna passage där man möter den känslomme och samtidigt rastlöse Jolo:

”Vi satt runt elden när Hobo började fördela köttstyckena, vi hällde i oss vatten ur kalla, glitrade bägare, och bredvid oss stod highballs på bourbon och nyfräsande sodavatten när vi ville vidga kärlen. Över oss var himlen som ett blått ekande valv, elden knastrade, alla tuggade och kastade muntra ögon på varandra [...] Det var ett sådant ögonblick man velat behålla, gripa om och angöra med fästen i denna mark så att man kunde dröja i det en vecka eller två och låta världen passera. Så som man kan känna en sommarkväll på Talludden vid Ulvsundasjön utanför Stockholm då en vemodig, dum skiva tynar på kaféets grammofon och man ser en spårvagn på Tranebergsbron och en kanot sakta glider in i kanalen; eller en kväll vid Öresund då man sitter skyddad i en berså efter en middag. Men allt sådant tjänar aldrig något till att man tar upp eller tänker på, för där finns alltid något annat som säger att man aldrig ska göra an utan vara på väg...”

Såvitt jag kan se nämner Göran Leth inte *God morgon, Vilda Västern* i sin annars ambitiösa genomgång av författarskapet i *Jolo, den förarglige iakttagaren* (2007; mot adjektivet kan man nog resa vissa invändningar). Jag har inte Hilding Sallnäs mycket mindre omfattande bok om Jolo till hands men tror inte heller han ägnade just den boken några rader. Men på hemsidan för det livaktiga Jolo-sällskapet och i deras skrifter finns säkert kommentarer till Jolos fjärde bok i ordningen.

Katarina Brendel: Atomskymning

(Folket i Bilds förlag, 1953)

Länge fanns hemma en bok med ett sällsamt omslag som hade ritats av Stig Södersten, med ett skulpturalt huvud av en vacker kvinna utan hår. Mest liknande det en marmorsval skulptur, egyptiskt elegant. Boken hade nog hamnat på stringbokhyllan 1953, samma år som den kom ut, men det är först nu efter snart sjuttio år som jag läst den. Många andra gjorde det säkert genast, inte minst på grund av den tidsanpassade titeln. Den fick dessutom en väldig spridning, som framgår av några rader på titelbladets baksida: "I Folket i Bilds romanpristävlan 1952 erhöll denna bok första pris. Den har tryckts i 80 000 exemplar och är oavkortad." (Boken hade blivit bättre om en erfaren förlagsredaktör klippt bort en tredjedel och koncentrerat handlingen, den är spretig).

En konstnär ger sig iväg till landet Menehat i ett försök att få veta vad som händer hans nu försvunna mor. Om det får han inget veta, men han upplever mycket annat, mycket av det bortom det gräsligas gräns. Redan författarens förord hamrar in att detta är en djupt dystopisk roman, med ett budskap: "först och främst är det självbevarelsesdriften jag vädjar till [...] Även om du är trött och säger: det gör detsamma om jag överlever eller ej, tänk då åtminstone på det sätt du och ditt barn skulle kunna dö! Det är väl det allra minsta man bör unna sig: en fredlig och smärtfri död.[...] titta på staden Menehats krigskrymplingar och de efterföljande generationernas mutationskrymplingar – och du kommer aldrig att välja eller ens tillåta en sådan framtid. Än så länge och lyckligtvis är det frågan om ett alternativ, att välja mellan två möjligheter. Föreställ dig ett Menehat förstorat, ett jordklotets Menehat – inför detta kan ingen människa välja krigets väg, det förbjuder självbevarelsesdriften."

Det märks på många sidor att boken är skriven få år efter atombombsfällningarna över Hiroshima och Nagasaki. Det mörknar över himlen ju längre tågresan varar.

Ingen sol lyser längre över Menehat, och växtligheten är förkrympt. De flesta stadsbor som konstnären möter är krymplingar, många av dem födda med grava missbildningar. Man planerar att låta honom skissera nya ansikten inför kirurgiska ingrepp: ”du ska ju teckna av patienterna! Det kom vi ju överens om. Du ska teckna dom förefintliga lemmarna och organen och göra utkast till dom ej förefintliga och anteckna deras mått.” (Om just det finns en mycket bättre roman, den del av Pat Barkers *Regeneration*-trilogi som med stor sakkunskap skildrar en legendarisk kirurgs rekonstruktion på ett sjukhus i London av överlevande soldaters förstörda ansikten, under åren efter första världskriget).

Händelseförloppet i *Atomskymning* är enkelt: konstnären förälskar sig i flera kvinnor och tänker dröja sig kvar, men till slut lämnar han den förgiftade staden i tid innan den utplånas i ett stort bombanfall: ”Inte ens kvarlevorna av staden finns nu kvar” – Menehat är sin tids Tjernobyl. En av konstnärens kumpaner som av medkänsla förser den missbildade stadsbefolkningen med sprit visar sig ha ett förflutet som stridspilot. Han är den som ”släppt ner helvetessvampen”, och han ser till att både han och en grupp högt uppsatta kolleger omkommer, som straff. En av dem som flög Enola Gay, B-29an som fällde atombomberna över Japan i augusti 1945 begick visserligen inte självmord, men han fick vårdas på mentalsjukhus. Vad de dessförinnan kan ha upplevt högt ovan jord rekonstrueras i romanen: ”Tänk er att sitta i ett flygplan och se på nån bombskräll uppifrån. Det måste vara en makalös upplevelse [...] ett blågrönt sken upplyste hela himlavalvet, att det blev fem explosionsvågor, att en jättelik pelare av purpurfärgad eld steg mot skyn med enorm hastighet. Det var inte längre rök eller damm eller ens eld, det var ett levande ting av ett helt nytt slag! I botten blev pelaren brun, i mitten bärnstensfärgad och i toppen vit. Sen sköt en jättelik svamp fram, den var ännu mera full av liv än pelaren, den sjöd och kokade i gräddfärgat skum.”

Romanen snuddar vid ett annat ämne som långt om länge hade börjat dämpas i den svenska debatten när boken skrevs: ”Enligt rikets lagar får bara sinnessjuka och sinnesslöa tvångssteriliseras, men myndigheterna vill att alla invånare i Menehat blir det, därför ska de ansöka om sterilisering!” Som i Orwells *1984* finns en fiendebefolkning som mest tjänar som hatobjekt, madjarerna. Officerarna raljerar om det mest effektiva sättet att utplåna mänskligheten: med kemiska stridsmedel. Också det har en oroväckande aktuell klang: ”Därmed menas spridning av människoepidemier, pest, kolera, tyfus som djurepidemier, mjältbrand, svamp, rabies och så vidare.[...] Man kan avfolka hela länder, och sen

sätta sig i besittning av dom utan kamp och möda!” Flera sidor är ordentligt obehagliga, bland annat en episod med läderartade lampskärmar vars mönster ser ut som tatueringar – och är det. ”Vi vet att läkarna utanför anser oss som värdelösa varelser, knappast viktigare än djur. Dom tror sig därför ha rättighet att experimentera med oss.” Och en dödslukt stiger upp ur masugnarnas skorstenar: ”Om man inte längre kan känna höets doft, behöver man stanken från masskrematoriets skorsten.”

När det talas om en svältkonstnär finns kanske Kafkas novell om en sådan i bakgrunden. Men framför allt är noteringarna om färger så många och sakkunniga att man misstänker att det är en konstnär som skrivit romanen. Så var det också: bakom pseudonymen Katarina Brendel fanns tyskan Hilde Rubinstein som var född i Augsburg 1904. Släkten kom från det tsaristiska Ryssland. Hon utbildades bland annat vid Bauhaus, fängslades som judinna av nazisterna men undslapp efter ett år och utvandrade via Belgien till Sverige 1935. De två följande åren uppehöll hon sig i Sovjetunionen men räddade sig sedan tillbaka till Sverige. Hon avled i Göteborg 1997. En hel del av hennes skickliga akvareller kan ses på nätet eftersom de har gått under klubban under senare år. Hon översatte Strindbergs *Röda rummet* till tyska, skrev en scenversion av Almqvists *Amorina* för tysk teater, och gav 1987 ut en samling essäer, *Tiefgefrorenes Reb: Stücke, Lyrik, Prosa*. – En novell av henne finns på nätet, och Jerry Määttä diskuterar andra i sin omfattande *Raketssommar, Science fiction i Sverige 1950–1968*. I tredje bandet av Bengt Åhléns *Svensk författarlexikon* som förtecknar böcker från 1951-55 finns recensionerna av *Atomskymning* förtecknade, och en intervju med henne trycktes i *Stockholms-Tidningen* den 1 oktober 1952

Rosa Luxemburg Stiftung Nordrhein Westfalen ordnade i september 2021 ett tvådagarsseminarium i Köln om henne och hennes roman (*Atomdämmerung* kom på tyska 1960): ”Nach einem Besuch bei ihrem Bruder in Moskau 1935 wurde sie als angeblicher ’trozkistischer Kurier’ für 10 Monate inhaftiert. Ende 1937 sollte sie nach Deutschland ausgewiesen werden, konnte aber zurück nach Schweden zu ihrer Tochter flüchten. Ihr Bruder und ihre Mutter wurden hingegen in Konzentrationslagern ermordet – zwei Stolpersteine erinnern an sie in der Steinkopfstrasse 62 in Köln.” Fler detaljer finns på nätets *Deutsche Biographie*. I fråga om sina erfarenheter hade hon flera konstnärs- och författarkolleger i Sverige, bland andra Lotte Laserstein (som Fredrik Sjöberg skrivit ett intressant dubbelporträtt om – den andre är konstnären Olof Ågren: *Ge upp i dag – i morgon*

kan det vara för sent), och Lenke Rothman som var gift med Sivar Arnér och som var nära vän med Nelly Sachs. Mindre känd är Maria Lazar som använde sig av pseudonymen Esther Grenen (1895–1948) som under fyra år på 1920-talet var gift med Friedrich Strindberg, son till Frieda Uhl-Strindberg och den tyske författaren Franz Wedekind. Om det kan läsas i Jan Myrdals förord till Friedrich Strindbergs *Under jorden i Berlin*, och på den amerikanska sajten The Neglected Books page, om hennes bok från 1934, *No Right to Live*.

Ingmar Bergman: Staden

(Sveriges Radio 1951)

Av upphovsrättsliga skäl kan man inte ladda ner och lyssna på den här radiopjäsen av Ingmar Bergman. Det är lite synd eftersom framför mikrofonerna fanns legendariska skådespelare som Olof Widgren, Eva Dahlbeck, Jan-Olof Strandberg, Anders Henriksson, Sif Ruud, Lars Ekborg och Ingvar Kjellson. Det var lika stjärnspäckat i de andra fem pjäserna samlade i *Svenska Radiopjäser 1951*, tre av dem skrivna av Sivar Arnér, Björn Erik Höijer och Lars Levi Læstadius. Många av pjäserna som radioteatern sänt under året samlades i den serien som gavs ut från 1947 fram till 1985.

Ingmar Bergmans *Staden* hängde nog bättre samman som hörspel än som läsdrama, som sådant är den lite slirig och spretig fast den bara är fyrtio sidor lång. Den börjar bra, med Joakim som vantrivs i en kvalmig storstad. Jag kan tänka mig att intryck både från episoden där Hjalmar Söderbergs doktor Glas råkar träffa den vedervärdige pastor Gregorius vid vattenkiosken, och Strindbergs väderleksmässigt förtäta pjäs *Oväder* har spelat in – här finns både en pastor, en kypare, och en kvävande värme. Joakim får höra att Anne Schalter som är fångslad för barnamord ska avrättas. Senare visar det sig att de varit gifta, och att mordet kanske inte alls hänt. Mycket lämnas flytande och obestämt. Gatorna rämnar och han hamnar i underjorden i några surrealistiska scener, och så minns han mormors hus där man kan höra Gunilla-klockan klämta, det vill säga i Uppsala. Pjäsen är inte märkvärdig, men några nyckelord i den är det genom att de dyker upp långt senare i hans filmer och texter.

Det kalla krigets skenbart neutrala tredje ståndpunkt som bland andra Karl Vennberg, Artur Lundkvist och Werner Aspenström propagerade för får sig en släng i pjäsen, liksom den i verkligheten attackerades hårt av bland andra Eyvind Johnson och Herbert Tingsten. Där behövs kanske en förklarande kommentar om

den ska sändas på nytt. Väl så intressanta är två ord som senare blev återbrukade många gånger om: trolösa som bland annat dyker upp som titel på hans sista film som dock inte regisserades av honom själv, om äktenskapliga trassligheter och en utflykt till Paris, och *Laterna Magica*, hans barndom enkla apparat för filmvisning vars genomgripande betydelse för hans fortsatta väg framgår av hans självbiografi som har just den titeln.

Av Claes Hooglands presentation i boken får man veta att författaren redan varit verksam i drygt tio år, som film- och teaterregissör och pjäsförfattare. På nätet finns den kommentar han själv skrev till sin radiopjäs i den veckovis utgivna *Röster i Radio* (samman med månadstidskriften *Hörde Ni* alldeles oundgänglig för alla radioter). Den är mångordig och utsvävande, här är knappt hälften:

”Jag ser mig själv som en oändligt förminskad person stående i denna medvetandets knutpunkt vilken plötsligt antagit utseendet av en starkt trafikerad gatukorsning i någon stor och sotig fransk industristad. Själva staden ligger på höger flodstrand, fabrikena och de nedlagda gruvorna på den vänstra. Det är sommarkväll, en het åsktung afton med kornblixtar över taken och mycket folk i rörelse.

Jag beslutar mig för att gå på strövtåg. Men för att inte utsätta mig själv för dödsfara eftersom jag har många ovänner bland innevånarna har jag kallat mig Joakim Naken. Iklädd detta skyddande inkognito upplever jag egendomliga händelser ur det närvarande, det förflutna och det kommande.

Anteckning under skrivandet: Innan Joakim fyllde åtta år var hans liv halvskyddning, fruktbar groning men också en ganska obarmhärtig och självklar känsla av världen som en värld utan nåd. Detta var visserligen skrämmande i och för sig men gav ingen anledning till panik. Joakim gjorde sig med andra ord inga illusioner om vare sig auktoriteterna eller sig själv och det enda riktigt svåra var mörkrädslan, som kunde överfalla honom mitt på dagen i brinnande solljus. Varifrån den smärtan kom eller vad den egentligen bestod i har han aldrig lyckats utröna men även detta fenomen mötte han dåförtiden med en viss fatalism och utan skuld känslor. Men efter det åttonde året började ett tumult som sedan pågick i jämnt tjugotre år. Utifrån betraktat måste detta tumult mest ha sett ut som ett stort moln genomkorsat av armar och ben tillhörande Joakim och andra mer eller mindre indragna. I molnet hördes många förbannelser,

böner och andra ord och meningar vittnade om en stor förvirring hos den i molnet fåktande.

Slutanteckning: Att han tror att molnet skingrats och slagsmålet tillfälligt upphört är kanske ett självbedrägeri större än alla de hittillsvarande. I varje fall har ju något uträttats och åtskilligt fördärvats och vid vissa tillfällen uppstår ju hos mänskan ett behov av att räkna liken och tillgångarna, egna och andras örfilar, bedrägerierna och sanningarna.

Om ett år eller så har kanske situationen för oss alla blivit så pass komprimerad att det blir ens skyldighet att lura folk i skratt. Ett sorts objektivet likgiltigt skratt, som när clownen faller på ändan och sådant.”

Radiodramat som genre har en lång och intressant historia. Man påstår att det allra första skrevs av den då 26-årige Richard Hughes från Wales: ”His first two books had been slim volumes of poetry printed in limited editions, followed by several plays. One of them, *Danger*, is reputed to be the world’s first radio drama. It makes clever use of the new medium, relying totally on sound: it is set in a coal mine shaft when a power cut suddenly turns out all light”, som jag skrev i *From Putsch to Purge*, avhandlingen som kan läsas på nätet om hans båda sista romaner.

Om Ingmar Bergmans radiopjäsa har Maaret Koskinen skrivit mest och bäst, i sin *I begynnelsen var ordet, Ingmar Bergman och hans tidiga författarskap* (2002), men av andra inte mycket, om alls något. I Birgitta Steenes väldiga bibliografi *Ingmar Bergman A Reference Guide* (Amsterdam University Press 2005, 1150 sidor) är den knappt nämnd, och lika lite i Mikael Timms *Lusten och dämonerna, Boken om Bergman* (2008) eller Jan Holmbergs *Författaren Ingmar Bergman* (2018). Medieforskaren och folkhögskolerektorn Gunnar Hallingberg har placerat in den i ett radiosammanhang, dels i sin faktarika avhandling *Radiodramat: svensk hörspelediktning – bakgrund, utveckling och formvärld* (1967), dels i *Radioteatern i 40 år* som kom två år tidigare. I *Stockholm-Motala, radion i Sverige från 20-tal till 50-tal* (1999) som följdes året därpå av *Tidens tusende tungor. Radion i Sverige från 50-tal till 90-tal* tecknade han på encyklopediskt vis krönikan om Radiotjänst som senare utvecklades till Sveriges Radio. I kapitlet ”Den verkliga folkteatern” i *Stockholm-Motala* hävdar han inledningsvis att ”radioteatern har fortfarande en undanskymd plats i den dramatiska konstens historia” men skriver samtidigt att

”det finns minst tre goda skäl att hålla radioteatern för något av det viktigaste som skett i 1900-talets teaterhistoria”: att den blev en stor folkteater, att den blev en verkstad för teaterexperiment, och att den fick en karakteristisk brukskonstfunktion. Och han nämner Radiotjänsts ambitiösa satsningar på hela serier, med dramatik som ofta trycktes som pjäshäften, av bland andra George Bernhard Shaw (där Herbert Grevenius skrev en utförlig handbok), om det antika dramat (med Ivar Harries handbok) och av Strindbergs dramatik (med Gunnar Olléns bok som kom i många upplagor, i flitigt bruk inte minst bland skandinavister på universitet utomlands).

Bland dem som var i inblandade fanns Hjalmar Gullberg som var chef för Radioteatern 1936–1950, Karl Ragnar Gierow och Herbert Grevenius, och regissörer som Per Lindberg, Olof Molander och Alf Sjöberg. Hallingberg citerar Carl Anders Dymling: ”Radion måste framhäva ordet i dess absoluta nakenhet, tanken talar omedelbart till örat utan något som helst stöd eller hjälp i form av aktion eller mimik. Radioteatern betyder en radikal förenkling av dramats och teaterns uttrycksmedel. Från denna synpunkt skulle den nästan kunna kallas *funktionalistisk teater*”, ett omdöme som passar bra in på Richard Hughes *Danger*.

Redan tidigt hade man svenska radiomotsvarigheter till de amerikanska såpoperorna, i långa serier för familjen och deckare för mera härdade lyssnare, som framgår av Amelie Björcks avhandling *Höra hemma: familj och social förändring i svensk radioserieteater från 1930-talet till 1990-talet* (2010) – den mest långlivade serien hette för övrigt *Familjen Björck*. Det var roligt att bänka sig kring radion som stod på femtiotalets stringbokhylla (men sedan mängder av TV-apparater sålts inför VM-finalen i fotboll mellan Sverige och Brasilien 1958 blev radiolyssnandet snabbt akterseglat och obsolet). Radiopjäserna inleddes med en gonggong liksom alla filmer från det brittiska J. Arthur Rank, och så ”Radioteatern ger...” Ingmar Bergman tog tillvara sina uppslag och infall, han var fenomenalt bra på att citera sig själv, återanvända sina idéer, och återkomma till symbolmättade scener. Ibland blir det till formliga ekokammare av vad han åstadkommit tidigare, som i pjäsen/filmen *Larmar och gör sig till*, med många clownier. Om den saken skrev jag uppsatsen *Ingmar Bergman's Winter Journey – Intertextuality in Larmar och gör sig till*, i Tijdschrift voor Skandinavistiek 19, no. 2, 1998 som kan läsas på nätet tack vare universitetet i Gent.

Hans Ruin: Drömskepp i torrdocka

(Wahlström & Widstrand 1951)

Även om titeln på Hans Ruins essäsamling alltid lockat mig sedan den kom upp på stringbokhyllan i mitt föräldrahem när den var ny har jag inte läst den förrän nu – så bra den är, och så klok! Mycket annat av honom har jag läst, först och oftast hans mycket personliga minnesbilder i *Rummet med de fyra fönstren* (1940) som snabbt blev klassisk och som tryckts i många upplagor, med Bertil Bull Hedlunds illustrationer, och *Hem till sommaren*, uppföljningen tjugo år senare. De böckerna, som var min ingång till hans författarskap, fick jag rekommenderade av en vacker och boksynt flicka i klassen under mig på latinymnasiet som hade en säker litterär smak redan då – hon blev senare bibliotekarie på Skokloster.

Några år senare, när jag läste litteraturhistoria med poetik (Wikipedia definierar termen som ”läran om hur diktverk är eller bör vara utformade”) i Lund, som ämnet ännu hette, fanns Hans Ruins *Poesins mystik* med som kursläsning. I alla fall delar av den, samman med Yrjö Hirns *Det estetiska livet* från 1913 (den kom som pocket, med det vackert jugendslingrande omslaget bevarat) och kanske också vissa sidor i Olaf Homéns *Poetik*. Var det en slump att alla tre var finlandssvenskar? Det inhemska företräddes på kurslistan av Hans Larssons *Poesins logik*. ”Kloge-Hans” som ibland var det vänligt uppskattande lokala namnet på honom hann innan han avled säga att Hans Ruins poetik kunde ses som andra delen i en serie där hans egen var den första.

Ämnet ändrade namn ett par år senare, under det studentoroliga 1968, till det mera trendiga och pretentiösa Litteraturvetenskap. (En nära släkting, universitetslärare och riksdagsledamot, karakteriserade ett liknande namnbyte, det inom Högerpartiet till Moderata Samlingspartiet ”som att kyssa sin syster”). De tre delarna av Olle Holmbergs mäktiga *Inbillningens värld* som delvis rör sig över

samma områden figurerade dock aldrig i kurslitteraturen. Per Erik Ljung har skrivit om Hans Larssons och Hans Ruins poetiker i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1988, och gav samma år ut *Texter i poetik*, samman med Anders Mortensen. Samt annat senare.

Hans Ruin var erbjuden professuren i filosofi vid Åbo Akademi men tackade under stor vända nej till den, som framgår av en dagboksanteckning daterad Lund den 10 augusti 1946 som är omtryckt i hans *Uppbrott och återkomst* (1977). I stället blev han och hustrun Kaisi kvar i Lund under flera decennier, uppskattad lika mycket av studenterna, en av dem poeten Anna Rydstedt, som av de akademiska kollegerna. I hans närmsta krets fanns en jämnårig trio, konstprofessorn med mera Ragnar Josephson som skapade Arkiv för dekorativ konst och litteraturprofessorerna Algot Werin och Olle Holmberg (och lite senare deras båda efterträdare Staffan Björck och Carl Fehrman). Hans Ruin blev docent i estetik i Lund 1947 och var under tio år, fram till 1963, Sydsvenskans teaterrecensent, med ständiga resor till Malmö stadsteaters föreställningar.

Några rader ur Staffan Björcks minnesord i *Vetenskaps societetens i Lund årskrift 1981* om den mångsidige Hans Ruin ska citeras:

”Under hela sin bildningsgång rörde sig HR över ett brett fält utan lust att i meriteringssyfte respektera gränserna mellan de ämnesområden som alla lockade honom, de filosofiska, psykologiska, estetiska, konstvetenskapliga och litteraturhistoriska. Samma likgiltighet för de övliga försiktighetsmåttan röjde han då det gällde framställningsformen: vetenskapsmannen, essayisten och diktaren bytte gärna roller och attribut med varandra, ibland till irritation för vän av ordning men till så mycket större stimulans för andra åhörare respektive läsare – livet ut konkurrerade det talade och skrivna ordet om hans gunst.”

Jonas Ellerström som skrivit den utmärkt sammanfattande karakteristiken av Hans Ruin på Litteraturbanken där flera av hans böcker finns med, allmänt åtkomliga, avslutar med de här raderna: ”*Drömskepp i torrdocka* (1951) är ett av flera exempel på hans prosalyriskt eftertänksamma, i sina bästa stunder tidlösa essäistik.” Mer sägs inte om den, så det kan vara på sin plats att orda lite utförligare, särskilt som boken ännu inte tryckts om eller digitaliserats:

Marina teman dominerar boken. Det långa mittpartiet ”I världens centrum” beskriver en resa på Medelhavet ombord på en lastångare, där paret Werin hade

sällskap av Ada och Algot Werin (fast det inte avslöjas i boken) och där många antika referenser finns med, som i många böcker just då. Eyvind Johnsons *Strändernas svall* hade kommit fem år tidigare, och Ruins landsman Göran Schildts *Önskeresan* två år tidigare, liksom Karl Vennbergs variation på Ausonius lärodikt, i diktsamlingen *Fiskefärd*. På slutsidan anmäler sig verkligheten: "Borta var de elyseiska fälten med den evigt fläktande västan. Borta existensen över existensen. Kvar var bara mytens flygande holländare, men den hade fått en annan dimension, blivit mänsklighetens eget ödessa skepp, där någon under en mörkskärmad lampa ställer in kursen och oberörd av människornas väl och ve förvandlar dem till siffror i ödsliga tabeller, abstrakta nummer i statistikens ändlösa kolumner [...] Drömfärden var slut. Verkligheten hade anmält sig."

Bokens slutkapitel är ett mycket sakkunnigt Fiskebrev till den som nyss översatt den engelska klassikern *Den fulländade fiskaren* av Isaac Walton (som Stig Åsberg illustrerade). Han nämns inte vid namn, men vem det var visst många: Hans Ruins svärson Olof Lagercrantz som säkert kände sig hemma på Härligö i finska skärgården där redan då fem generationer av familjen Ruin tillbringat somrarna. Man lär sig mycket om fisknät och om bästa sättet att agna en krok med mask. De finska är längre och slingrigare än Waltons engelska daggmaskar. Ett av de sexton kortare styckena i boken heter "Konsten att läsa": "Ty konsten att läsa också prosa är att inte läsa framåtvänt, utan framåt och bakåt och uppåt och åt sidorna. I alla dimensioner." Det temat skulle svärsonen komma att utveckla i en av sina mest spridda böcker, med nästan samma titel: *Om konsten att läsa och skriva* (med företalet daterat Ingå 1985).

De korta kapitlen i Hans Ruins bok följer ofta samma mall: en tillfällig händelse – elefanter från en tysk cirkus som domptören lämnar över till en poliskonstapel mitt i Malmö vid krigsslutet, ett besök på Lunds lasarett där en döende flicka räddas till livet av Nils Alvals konstgjorda njure, ett möte med en översvallande ungrare i en överfull tågkupé på kontinenten, en lindansare, en vandring till de anonyma gravarna i parken på Sankt Lars sinnessjukhus, och så vidare – avslutas med en reflexion som höjer det episodiska till något allmängiltigt.

På de första sidorna som har samma rubrik som bokens titel uppträcker Hans Ruin att en båt som håller på att huggas upp på Kockums varv i Malmö är the-kungen Liptons eleganta Shamrock III som så när hade slagit alla rekord över Atlanten i en kappsegling 1903, om den inte råkat in i en dimbank. Den tävlan, i America's Cup, minns han från tidningarnas reportage: "Dess namn hade en gång

varit på alla läppar, kablats över haven till alla världsdelar [...] Och nu, nära femtio år senare, återfann jag den i en docka vid Öresund. Från en kort ryktbarhet hade den sjunkit ner i djupaste misär.”

Gänget av danskar som ska ta tillvara det som kan återbrukas är buttra och surmulna. ”[Jag] skulle just backa ut – då en ljus, ivrig stämna föll in i talet: – En gang ska’ vi sgu nok selje til Amerika!” Några timmar senare får Hans Ruin fram en stor ståtlig volym om *British Yachts and Yachtsmen* på UB i Lund, och hittar en bild på Shamrock III i dramatiskt väder utanför Dover. ”Visste kanske den lille skeppspojken vad det var för en båt han hade tagit hyra på? Uppreste sig hans unga, heta hjärta mot tanken att en båt som denna skulle sluta sina dagar i brackvattnen kring flod- och älvmyningarna i Östersjön? Sannolikt var det bara åt sin egen unga längtan han gav uttryck. Men rösten känner vi igen. Den har vi alla någon gång hört (eller kommer att höra när åldern stänger in oss, mödan suger våra krafter, motgången pressar oss, ledan och bitterheten belägrar oss – en röst, otålig, ivrig, ljus: Ännu är det tid! Ännu går monsunen över havet! Ännu rullar sjöarna! En röst mot allt förnuft, som fortsätter att argumentera, fastän seglen längesen är bärgade, tacklingen nedtagen och skrovet lagt på slip, och frågan är om det längre ens duger som dragök på ett innanhav.”

Statsvetaren Olof Ruin gav 2009 ut det sympatiska porträttet av sin far *Hans Ruin, en gränsöverskridare*, i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens serie Svenska lärde. Thomas Eks *En människas uttryck. Studier i Hans Ruins självbiografiska essäistik* kom 2003, Merete Mazzarellas kapitel om ”Hans Ruin – om att återvända till utgångspunkten”, finns med hennes *Att skriva sin värld*, 1993. (Jag ser att Hans Ruin skrev en artikel i Nya Argus 1933 om Det nya Tyskland – det vore intressant att jämföra den, som säkert är mycket kritisk, med Tito Collianders samtidiga som inte är det, och som Kungliga biblioteket dessvärre inte kunnat ordna fram en kopia på).

Lennart Nyblom: Högt spel i Mazzaro

(Rabén & Sjögren, 1951)

Häromdagen råkade jag hamna en trappa upp på Stadsbiblioteket i Malmö, framför hyllorna med idrottslitteratur. Jag blev imponerad av mångfalden, inte bara (men mycket) av alla böcker om fotboll, särskilt förstås om Zlatan Ibrahimović. Men det är inget nytt fenomen, det är en litteraturart som hängt med länge: ”En timme försenad startade bussen med en fasansfull knyck och rullade snart ut över den romerska campagnan. Det osade bensin och skramlet var öronbedövande. En präst på sätet framför oss läste högt ur sin bönbok. Barn skrek, och den italienska familjens vackra dotter hade redan hunnit bli bussjuk.[...] Sonen i familjen började tala fotboll och undrade varifrån vi närmast kom. Vi svarade att vi kom från Sverige – Svezia. – Aha, spelar ni fotboll i Suez? Det trodde jag bara var en kanal! Vi nämnde namn som Liedholm, Nordahl och Gren för honom, men inte ens dessa kände han till. Pojken var som en vilde fast han annars såg snäll ut.”

Bröderna Mac och Christer vet mer om svensk femtiotalsfotboll än den illa informerade italienaren. Men det skulle inte dröja länge innan Grenoli var en välkänd trio inte bara här hemma utan också i Italien (historien om Gunnar Gren, Gunnar Nordahl och Nisse Liedholm och deras framgångar i klubben AC Milan läser man lättast i Eva af Geijerstams bok *Grenoli – ett fotbollsäventyr*, från 1999). Det är inte riktigt sjuttio år sedan jag förra gången läste *Högt spel i Mazzaro*, men bra nära. Jag minns den fortfarande så väl att jag redan innan jag kom till de rafflande sista sidorna visste vem skurken var, och hur äventyret för Mac och Christer slutade. Den är en fortfarande bra berättelse, med Hans Arnolds suggestiva svartvita illustrationer – märkligt nog har den aldrig trycktes på nytt. Några år senare kom Nacka Skoglunds medryckande memoarer *En miljon för en klackspark* som säkert var spökskrivna. Av dem minns jag mest att hans italienska

hustru fick en nerzpåls, eller kanske var det nutria, medan pengarna flödande in. När de sedan sinade var det inte lika roligt.

Den som det gick bäst för i trion Grenoli var nog Nisse Liedholm som blev kvar i Italien och blev framgångsrik inte bara inom fotbollen utan också som vinodlare. En fotbollskarriär hoppas de båda bröderna på när de av en slump lockas ner till ett landsortslag långt söder om Neapel, närapå i gårdsgårdsserien. Ett tag går det bra, sedan sämre. Den sista matchen förlorar de mot proffs från Milano med 0–22. Men det handlar inte bara om fotboll. Vi får glimtar av Europa som det såg ut några få år efter kriget. De flyger ner. När molnen hindrar planet att mellanlanda i Köpenhamn fortsätter man: ”Efter några timmar var vi framme i Frankfurt am Main och såg en skymt av Rhen och sönderbombade hus.” Och så fortsätter man via Genève till Italien.

”Jag hade föreställt mig hela Rom fullt av vita marmorbyggnader med pelare framför. Vi såg bara ett sådant hus och det var byggt 1913 till Victor Emanuels ära. Jag tyckte det var Roms snyggaste byggnad men Christer säger att jag kommer att få en annan uppfattning om dom här sakerna när jag blir äldre. Då gillar man små och smutsiga hus, påstod han. När smuts blir tillräckligt gammal kallas det patina och är kolossalt fin.” Vi får veta mycket om italiensk mat som den gången hade det okändas behag: spaghetti, canelloni, antipasto, pollo arosto: ”Christer och jag drack var sin flaska Pellegrino men de andra blandade vin och vatten.”

Och händelser i det nyss avslutade kriget glimtar förbi. Bussen söderut passerar Monte Cassino ”med dess sönderskjutna kloster”. Man far fram på autostrador – det skulle dröja ännu några år innan vi fick sådana härhemma – och på slingriga bergsvägar med vespa. De andra i fotbollslaget är fattiga ynglingar. Några av dem har suttit i fängelse utan att vara särskilt kriminella: ”Tre månader för stöld. Vad skulle jag göra? Vi hade inga pengar till hyran. Pappa blev sjuk under ökenkriget...- Jag brukade stjäla bagage för turisterna på Capri, sade den smale vänlige Amerigo. Mina föräldrar var fiskare i Salerno och dom blev dödade vid den allierade landstigningen...” Inte sällan kommer man att tänka på Eric Linklaters *Soldat Angelo* som kom på svenska fem år före Lennart Nybloms bok.

När bröderna med nöd och näppe räddar sig undan ett dramatiskt vulkanutbrott kände nog en hel del av bokens läsare igen sig, i alla fall om de hade åldern inne att gå på barnförbjudna filmer: Roberto Rosselinis *Stromboli*, med Ingrid Bergman, var bara ett år gammal när *Högt spel i Mazzaro* kom. Andra naturkatastrofer

kommenteras också i boken, fast mer i förbigående: ”I Messina passerade vi husruiner och jag frågade tränaren om det var bombernas verk men han svarade att det var spår efter jordbävningen i början på seklet då tusentals människor omkom. Syditalien är fattigt och ännu har man inte haft råd att reparera allt.” En enda gång nämns den störtade diktatorn vid namn: ”På tvåans växel flög vi uppför stigen som Mussolini en gång byggt.” Lennart Nyblom avstod från de efterhängsna klichéerna att Il Duce fick tågen att gå i tid och malarian att ge med sig när de pontinska träskan dikades ut.

Hans Rabén var länge lyckosam med sitt förlag, särskilt sedan Astrid Lindgren knutits till det. På insidan av bakre pärmen finns en lista på trettiofem av deras ungdomsböcker, med många kända titlar: tre i Åke Holmbergs serie om Ture Sventon, och hans spännande spökhistoria *Skuggornas hus*; S. Ingvars *Alla tiders Joje* där jag mest minns Poul Ströyers illustrationer, Erich Kästners *Emil och detektiverna*, två i Astrid Lindgrens serie om Mästerdetektiven Blomkvist (i en annan av hennes böcker drömmer Katis fästman om en fotbollskarriär i Italien), finlandsvensken Kai Söderhjelmns historiska roman *Rid mot nordväst*, och två mycket lästa böcker av Edith Unnerstad: *Kastrullresan* och *Nu seglar Pip-Larsson*. Med sina vita linneryggar var de lika lätta att känna igen som B. Wahlströms ungdomsböcker, de som var strikt uppdelade efter sina tänkta läsare: de med röda ryggar var flickböcker, de gröna pojkböcker – serien om tvillingdeckarna Klas och Göran och deras väluppfostrade kusin Hubert (med glasögon och fluga) blev efter hand mycket lång, liksom kapten W. E. Johns om flygaren Biggles.

Lennart Nyblom (1915–1994) vars föräldrar var journalister blev mycket känd och läst som kåsören Red Top. Han hade rött hår och rött skägg, fast Red i signaturen skulle kanske helst utläsas redaktör. Samman med bland andra Jan-Olof Olsson (Jolo), Barbro Alving (Bang) och Erik Lundegård (Eld) såg han till att Dagens Nyheters Namn- och nytt sida blev lagom lättsam. Och nästan varje dag fanns Thorvald Gahlins teckning på folk med spindelben åtföljda av kluriga aforismer. Dem levererade han i årtal från Göteborg där han bodde, till Stockholm reste han ogärna (han illustrerade också originalupplagan av Hjalmar Gullbergs diktsamling *Ensamstående bildad herre*). Lagom till jul kom hans häfte med årets bästa, *Salon Gablin*, och Elds kåserier liksom Red Tops och Bangs hörde till de traditionella julklapparna, liksom Olle Carles som skrev i Expressen under pseudonymen Cello. Som mycket ung tyckte jag att flera av hans vitsiga

boktitlar var höjden av kvickhet: *Varför blommar inte hembiträdet?* Och *Lätta tankar som lättat ankar*. Mina pretentioner har tilltagit sedan dess.

I andra delen av sin krönika om Dagens Nyheter 1946–1989 skrev Karl Anders Adrup utförligt om gruppen som såg till att Namn och Nytt blev så bra, och Red Top fick dessutom egna sidor: ”I fyrtio år skrev han på sin *Läsebok om Sverige*. [...] I byskolan hissade Fröken Lind varje morgon den blågula flaggan och frågade barnen vad de drömde om att bli som vuxna. När jag blir stor ska jag gräma mig, svarade lille Sven. Men jag ska bli journalist, ropade lille Edsel och viftade ned sin feta hand. Jag ska skriva så klatschigt om luftföroreningar och oljebrist att hela Byn får andtäppa och köldfrossa. Nej, kåsören var inte Edsel heller. Han var nog snarare farbror Anders i Byn. Han var fri-ställd och av-trubb-ad och gick på alla AMS-kurser som erbjöds. Själv gick kåsören mycket på kurser och lärde sig bli a vad strömmingsflundra heter på arabiska. En nyårsnatt blev han pensionär. Det kändes som att sluta plugget utan att behöva rycka in i lumpen, sa han. Han skulle aldrig mera skriva en artikel, lovade han och lyckades nästan hålla sitt löfte.”

Gustaf Hellström: Ung man gör visit

(Bonniers, 1950)

Vår bottenlärde lektor i svenska Per Wieselgren – han hade bland annat under tio års tid tills ryssarna avpolletterade honom varit professor vid universitet i Dorpat/Tartu på andra sidan Östersjön som Gustaf II Adolf en gång instiftat – försåg oss redan i tredje ring med en diger lista över svensk litteratur som vi borde bekanta oss med i god tid före studentförhören. Bland romanerna fanns Gustaf Hellströms *Snörmakare Lekholm får en idé* som genast den kom 1927 fick status som den klassiska skildringen av svensk ståndscirkulation, av samhällsklassernas väg uppåt. Det är en bok som stått sig, liksom hans *Polismästaren och riddaren Carl Heribert Malmros* (1931) som bland annat går tillbaka på en arbetarkonflikt i Malmö. I den fick han hjälp med detaljerna av polismästaren där, Yngve Schaar (far till lundaprofessorn i engelska Claes Schaar). Hans *Storm över Tjurö* (1935), på sitt vis en pendang till Strindbergs *Hemsöborna*, gjorde honom persona non grata på den ö i stockholmska skärgården där han fann en del av sina förebilder och fikionaliserade, kanske lite väl närgånget.

Gustaf Hellström (1882–1953) var bra på det faktiska. Så hade han i många årtionden varit utrikesreporter för Dagens Nyheter, i London, Paris och New York. De böcker där han samlade en del av sina artiklar från dessa metropoler har behållit sitt intresse, liksom hans reportage *Tredje riket: Från Hitlerkupp till tysk folkenighet* från 1933, och *Vägen till paradiset* fyra år senare, om Sovjetunionen (Jolos beundrande artikel om reportern Gustaf Hellström i oktobernumret 1954 av Bonniers Litterära Magasin är lysande). Men raden av Hellströms novellsamlingar och romaner är minst lika lång. De tidiga är ibland lite svajiga, men den långa serien om hans alter ego Stellan Petreus, ”En man utan humor”, som inleddes 1921 med *Dagdrömmar* och avslutades 1952 med *I morgon är en skälm* (på slutsidorna dör han i lunginflammation, efter en reportageresa i Sovjet –

författaren avled ett halvår senare) är mycket bra – jag läser dem på nytt med jämna mellanrum.

Det energiska Hellström-sällskapet i Kristianstad har gett ut läsvärda skrifter om hans aktiviteter som utrikeskorrespondent: Gustaf Hellström hör ingalunda till de glömda eller förbisedda. Men de två pjäser som han skrev sent i livet kommenteras inte ofta. När den andra kom upp på scen i Stockholm 1950, tidigt på året, fanns docenten Lennart Josephson på plats i salongen som Sydsvenskans recensent (känd för sina böcker om Kjellgren och Lidner, *Hamlet* och *Fröken Julie*, och sina revideringar av två klassiska handböcker, Martin Lamms *Det moderna dramat*, och Francis Bulls *Världslitteraturens historia*):

”De problem som tas upp och synas i sömmarna koncentrerar sig kring dramats huvudkonflikt: Den ovanliges, den avvikandes förhållande till omvärlden. Den unge mannen i stycket har, bland annat genom sin häftighet, kommit på kant med sina adoptivföräldrar, som intrigerat in honom på ett sinnessjukhus. Då pjäsen börjar har han sluppit ut därifrån och söker upp en familj i Stockholm, som en gång visat honom vänlighet och som nu tar hand om honom. Hans nya fosterföräldrar har mistat en son som har rymt till främlingslegionen och sedan inte låtit höra av sig, och de får nu ersättning i den unge mannen och söker mot honom gottgöra vad de brutit mot sonen.

Hustrun känner först en intensiv, ja skräckslagen motvilja mot inkräktaren som påminner henne om hennes livs stora sorg. Det är dramats psykologiska höjdpunkt, då hennes kvinnlighet och moderskänsla tränger genom skalet av motvilja och tar emot den nye son som hon på detta sätt har fått [...] Den sista akten [...] visar pojken i den nya omgivningen.. Hur omhuldad han än blir, har han svårt att finna sig tillrätta där också. Han känner sig som en snyltgäst och upptäcker, att där liksom i hans första hem anses människans första plikt vara att göra rätt för sig och skaffa sig en säker förankring i det rådande samhället.

För honom själv är det viktigare att bli människa än yrkesman. Det är, som vi ser, samma kritik av det inrutade samhället som möter oss särskilt ofta hos unga amerikanska författare, t.ex. Saroyan. Vad som i Hellströms fall kanske trubbar av kritiken är slutscenen, där den unge mannen upptäckes som blivande geni och alltså lätt kan inrangeras i samhället.”

Associationen till den samtida litteraturen i USA (Saroyan) var inte tagen i luften. Som jag visat i en längre uppsats, "Från Provincetown till Oxford, Mississippi – Gustaf Hellströms syn på amerikansk litteratur" (i *Det var ingen tjugande idyll, Gustaf Hellström och hans tid* (red. Lennart Leopold och Eva Ström, 2009) var han en flitig recensent i Dagens Nyheter av ny amerikansk litteratur, och han skrev det långa sakkunnighetsutlåtandet om William Faulkner inför Nobelpriset 1949.

Hellström hamnade i mycket gott sällskap när hans andra pjäs gavs ut av Bonniers, i serien Nutidsdramat. I den kom också Camus *Caligula* och *Missförståndet*, Tennessee Williams *Linje lusta* och Arthur Millers *En handelsresandes död*. I den klassen är *Ung man gör visit* inte, men det är ett habit och underhållande stycke. Det hade varit intressant att se hur Sven Lindberg som var trettiofå år gammal 1950 tolkade huvudrollen. Den unge mannen är inte sympatisk i sin sjukliga självupptagenhet, det intressanta är snarare omgivningens reaktioner på honom och hans fräckhet i den borgerliga familj som han hemsöker. Fadern har en bakgrund som hög marinofficer, en befattning som han intrigerats bort från. Nu är han välbeställd försäkringsdirektör. Vidare hans svåger, en borgmästare med samma värderingar, men framför allt är kvinnorna i stycket roller som ger utrymme för intressanta tolkningar: den inte sällan förgrämda hustrun Anna, den bortskämda dottern Kerstin, och en gatflicka van vid Kungsgatan (Ivar Lo-Johanssons roman från 1935 fanns nog fortfarande i många minne) vars biroll sent i pjäsen ger handlingen skjuts på slutet.

Det är inget tungt vägande stycke, men det är intressant nog, inte minst för att det så tydligt framgår att det är skrivet för den så kallade bildade borgerligheten som författaren säkert utgick från delade hans konservativa värderingar. På slutet antyds att den unge rebellen blir en stor diktare, sedan en förläggare (någon Bonnier har nog lånat honom drag) vill ge ut hans geniala diktsamling. Den smarte och inte särskilt trevlige unge klättraren har mängder av klassiska svenska dikter i huvudet, bland mycket annat Tegnér's "Mjältsjukan". Dem citerar han i tid och otid utan att publiken behövde upplysas varifrån de kom, ett tecken på att det då ännu (och ganska lång tid framöver) fanns en allmänt bekant litterär kanon här i landet.

Fast hur många i publiken på Blanche-teatern kunde härleda familjefaderns misogyni och numera otillåtet mossiga replik "Ja ni kvinnor har era pretentioner på livet. Så länge det inte gäller kläder och juveler är de ganska små, det måste jag säga. Trivas! Lycka! Vad var det den där dansken hette som sa att djur är lyckliga

och kvinnor och barn, men vi människor är det inte.” Jo, misantropen Gustav Wied som begick självmord 1914: ”Børn er lykkelige, og dyr og kvinder, men vi mennesker er det ikke.”

På Gustaf Hellström-sällskapets hemsida där medlemsbladen kan läsas har Lennart Leopold (som samman med Sigurd Rothstein har redigerat många årsskrifter, alla lika läsvärda) summerat pjäsen, med generösa citat ur den: i nr. 12, 2007 (där också ett föredrag jag höll om Hellström och Amerika refereras, och mina rader om Hellström och Armenien finns med). I nr. 26, 2013, finns Jolos BLM-artikel.

På min blogg ”Skrivo – Ivo Holmqvist skriver” citerar jag ett brev från Anne Marie Alfvén Eriksson (farmor till Lina Wolff) om hur hon som mycket liten spelade filippin med Gustaf Hellström – hon vann.

Karl Johan Rådström: Vinterbadaren

(Bonniers 1949)

”Ingen som inte gjort det, kan förstå vinterbadets värde. Det är försoffningens, den ljumma människosamvarons, fiende. Den som sprungit med bara fötter på en is, som gått ner sig i ett nästan nollgradigt vatten, upplever något som är fördolt för karbadarna och sängkamarhjältarna. Vinterbadet blev en lidelse hos mig. Det blev symbolen för hur människan bör leva. Kärvt.”

Jagberättaren i Karl Johan Rådströms sista roman är minst lika mycket en livslögnare som Johannes Vig i Martin A. Hansens *Lögneren*, han som tidigt i boken säger att man inte ska uttala hans namn så fort att s-et hamnar direkt före vig. Men det passar kanske, i sina egna ögon är han en man som sviker, mest sig själv men också andra. Vi får aldrig veta namnet på vinterbadaren som hela tiden för ordet. Han hinner avslöja mycket om sig själv, sina ambitioner och sina livslögner på romanens 167 sidor, och berätta om åren med hustrun som börjar bra, med en förälskelse som genast djupnar. Hans ord om deras sexuella samvaro kan förvåna i sin öppenhet, i en bok skriven sju år före Agnar Mykles *Sången om den röda rubinen*. Han gör karriär som försäkringstjänsteman och stiger i de byråkratiska graderna, engagerar sig i föreningar och församlingar och blir betrodd som en av samhällets stöttepelare. Men han saknar inre stadga. Hans hustru är livsklok och välbalanserad, han inte.

Hon avlider under oklara omständigheter, och han anklagas för att ha mördat henne. Han hamnar i fängelse där hans skrift (som är romanen vi läser) kommer till, allteftersom. Man kommer att tänka på *Sju hertigar* (*Kind Hearts and Coronets*), den festliga filmen från Ealing Studios där en arvtagare klarar av att på olika fantasifulle vis röja ur vägen de sju som står före honom i arvsföljden (Alec Guinness spelar dem alla, suveränt) innan han frias från rannsakningsfängelset och

kan hämta ut arvet – tills han i slutscenen kommer på att han lämnat kvar i häktet sina avslöjande anteckningar om hur det verkligen gick till. Så festlig är inte den vinterbadande arrivisten, tvärtom är han en ynkelig stackare full av komplex. Han hävdar hårdnackat att han inte mördat hustrun utan att hon tvärtom dog av en olyckshändelse. Att det inte var så är svårbevisat. Men ett annat mord har han bekänt för hustrun, det på hennes psykiater som hjälpt upp henne ur depressionen (det är skickligt av Karl Johan Rådström att i en jagberättelse få oss att förstå varför hon hamnade i den, hennes man som för ordet är en trist träbock). Mordet på läkaren – han blir överkörd – är som hämtat ur en amerikansk film noir från fyrtiotalet.

När Gösta Attorps recenserade romanen i Svenska Dagbladet den 29 augusti 1948 skrev han att Rådström ”velat göra något mycket svårt [...] Att bildligt talat krypa in i en annan människas skinn – vilket man verkligen får göra när man på 160 sidor ska skriva, tala, tänka och reagera som vederbörande – är så pass vanskligt att man måste respektera författarens mod att försöka – här rör det sig dessutom om en man med tydligt psykopatiska drag: han mördar läkaren ungefär som om han skulle bestämt sig för att ta bort en vårta, mer var det inte med det, och så är saken kirrad [...] Denna roman är en ekvation med många obekanta. Men det är en spänstigt skriven bok, och om den inte är helt tillfredsställande i fråga om sammanhanget, händer det att den är det i fråga om enskildheter: belysningen av förljugenhet i olika former. En viss sorts mentalitet är väl iakttagen.” Signaturen T. J-n i Dagens Nyheter (Thorsten Jonsson, norrlänning liksom Rådström) sammanfattade: ”en historia om en obetydlig människa som inte står ut med sin hustrus sunda sexuella vitalitet [...] det är synd om denne pinnebergare”. Ännu på slutet av fyrtiotalet var Hans Falladas roman *Kleiner Mann – was nun?*, på svenska *Hur ska det gå för Pinnebergs?* allmänt bekant. Recensionen påstod också att man inte var oberörd över vinterbadarens öde även om några punkter stod oklara för läsaren. När Karl Johan Rådström avled i februari 1958 vid nyss uppnådd pensionsåldern skrev Olof Lagercrantz att *Vinterbadaren* var ”en upprörande tragedi i småborgerlig ram. Men främst kommer han [Rådström] att bli ihågkommen som uppmuntrare, inspirerande läsare och tröstare och som sjösättare av andras båtar. Det är mycket nog.” Det syftar på allt annat som han åstadkom, förutom diktsamlingar och tre romaner – en av dem *Patient hos livet. Roman om fyrtio svenska år och en människas liv* (1942). Under pseudonymen Holger Ekeland skrev han novellsamlingen *Norrlandsgulasch*

– *satirer och humoresker från gränsstaden* (1918) som låter ana läsning hos Ludvig Nordström och den unge Bertil Malmberg.

Det framgår i Dag Hedmans intressanta artikel om honom i *Svenskt Biografiskt Lexikon* att den försynte, vänlige och oförtröttlige Rådström gjorde en väl så bestående insats som redaktör i skilda sammanhang, av jubileumsböcker och särskilt av tidskriften *All Vårdens Berättare* som var en mera publiktillvänd publikation än Bonniers *Litterära Magasin*, BLM, där Georg Svensson orienterade om ny utländsk litteratur samtidigt som han stod bakom Panache-serien (flera av de titlarna ges ut i nytryck nu när copyrightgränsen passerats). Hedman kallar ganska träffande *Vinterbadaren* ”en brottslings monolog a la Tolstoy's *Kreutzersonaten*”. Karl Johan Rådström var litterär rådgivare på Tidens förlag och såg till att Jan Fridegård gavs ut där, och han redigerade en lång rad minnes- och jubileumspublikationer. Framför allt var han redaktör i sju år av *All Vårdens Berättare* där mängden av ditills okända utländska författare var betydande, och han såg till att svenska diktarröster spelades in på stenkakor, senare överförda till LP.

Det är förstaeligt att Karl Johan Rådström blev bitter när Författarföreningen otacksamt uteslöt honom för att han samtidigt hörde till motparten-förläggarna; man bortsåg från att han kämpat för författarnas fackliga rättigheter. Notisen om hans död, likalydande i DN och SvD den 8 februari 1958, var lite distanserad när den raskt summerade ”romanerna *Patient hos livet*, präglad av självrannsakan och ideell livssyn samt *Vänskapsgatan*, en småstadsroman med sociala perspektiv.” Samtidigt med *Vinterbadaren* kom *Stjärnan under kavajslaget* skriven av sonen Pär som trots att han bara blev trettioåtta hann bli en central författare under femtioalet och det tidiga sextioalet. Ett starkt litterärt arv: Karl Johan Rådströms sonson är Niklas Rådström. En av hänvisningarna i Dag Hedmans lexikonartikel går till några upprörande sidor i hans *Medan tiden tänker på annat*, om en frånvarande far (den finns med Daniel Hjorths antologi *Röster från Skåne*), och kanske kan också Pär Rådströms roman *Mordet* (1962) delvis läsas självbiografiskt.

”Att vara redaktör. Minnen av min far” heter en artikel av Pär Rådström skriven året efter faderns död och tryckt i Sveriges Författareförenings litteraturkalender *Vintergatan*. Det är genomgående återhållsamt och melankoliskt. Fadern var ”var ett mycket dåligt intervjuoffer. Som de flesta människor med litterära ambitioner ville han inte svara på andra villkor än sina egna. Kanske hade han också gjort för många intervjuer själv i sina dar. [...] Han kunde berätta att han kom ihåg

klockorna när det nya seklet ringdes in, att min farmor var synsk och hade förmåga till varsel, att det även i vår släkt fanns folk som hängt sig, att flera av hans syskon hade tuberkulos, att farfar spelade fiol och sålde knäck. Men han berättade ingenting om Harry Martinsons tröja, om Jan Fridegårds händer och Rudolf Värnlunds ögon. Och det var egentligen det jag ville höra. [Han] kom från ett fattigt hem med en far vars enda dröm tydligen var att få tillhöra ett borgerskap som hade eka och rodde på ån [...] Han gjorde fjorton barn varav min far, Karl Johan, givetvis var den fjortonde. [...] Jag minns honom egentligen först som en man med ljusgrå damasker och plommonstop och en terrier som hette Poppy och stilla borgerliga söndagspromenader i Hagaparken. [...] Min far kände ett stort ansvar och en stor avund mot litteraturen [...] Vad jag tror mest smärtade honom var att han egentligen inte kände något för den litteratur han varit med om att, med de villkor som stod honom till buds, hjälpa fram. Det var fortfarande Karlfeldt han läste och likt alla redaktörer och förläggare tror jag att han innerst inne var besviken att t.ex. den Martinson han trodde på visade sig vara en Martinson och inte en Karlfeldt. [...] Om han fått välja tror jag aldrig han velat bli redaktör. Men jag tror han fann tröst i att han varit det under åtminstone den perioden av sitt liv.”

Och så ett PS om BLM och All Världens Berättare:

När jag läste litteraturhistoria med poetik i Lund, så hette ämnet ännu, kom jag över en komplett svit av Bonniers Litterära Magasin, i de vita linneband som förlaget tillhandahöll. Det var en lång rad som tog upp ett par hyllmeter. Den första novell jag långt tidigare läst var William Faulkners skräckromantiska rysare ”En ros åt Emily”, översatt av Artur Lundkvist (som gillade att vara fort färdig, på bekostnad av noggrannheten). Den var införd i BLMs allra första nummer. Och den första pjäs jag bekantade mig med var George Bernhard Shaws sista, den korta *Varför hon inte ville*, införd i BLM 1950, samma år som GBS avled. Mina bundna årgångar fick följa med till Nya Zeeland där de så småningom hamnade i Aucklands universitetsbibliotek, som enda exemplar i Antipodien. Jag hoppas de är kvar, i något off campus storage. Jag saknar dem bara delvis eftersom många av årgångarna nu kan läsas på nätet.

All Världens Berättare innehöll framför allt noveller, svenska och utländska, av så måttligt omfång att de är alldeles lagom till kvällslektyr. Under lärarhögskolans andra termin, med praktik på Sydöstra Skånes folkhögskola i Tomelilla, en

inrättning med stolta anor, fick jag som handledare Clas Larsson, en legendarisk lundensare som 1954 varit redaktör för Lundagård. Han och systemen hade övat upp sina minnen till det fenomenala. Han hade varit med i Lund när Thomas Mann kreerades till hedersdoktor i Lund 1949, då professor Algot Werin harangerade honom. Min handledare mindes allt och kunde återge hela talet på Werins trygga tyska med stark skånsk brytning. Det var en kuslig uppvisning, som hade han haft en bandspelare i fickan (fast sådana fanns inte den gången). Han pendlade veckovis från Lund till sitt hyresrum i Tomelilla där han fördrev sin fritid med att samla böcker bundna i vackra röda skinnband. Han skänkte mig generöst, innan också han gick bort i förtid, *Svenska litteraturens historia* i tre band, redigerad av Otto Sylwan och med Böök, Castrén och Steffens som medförfattare. De pryder fortfarande sin plats på hyllan även om de inte hör till sådant jag ofta läser – och han hade försett sig med en komplett svit av *All Världens Berättare* där han systematiskt läste novell efter novell. Han blev välbevandrad i den lika underhållande som läsvärda världslitteraturen, allt tack vare Karl Johan Rådström.

Prins Wilhelm: Skärvor från fyra världsdelar

(Norsteds 1949)

”Prins Wilhelm (1884–1965), sonson till Oscar II, son till Gustav V, yngre bror till Gustav VI Adolf, ”har ärvt sin farfaders poetiska gry och med avgjord framgång ägnat sig åt författarskap både på prosa och i bunden form”, skrev Ruben G:son Berg i trettioandra bandet av *Nordisk Familjebok* (1921) där han också påstod att hans ”resebeskrivningar äro friska, flärdfria turistböcker, där scenerier och händelser framställas med färg och fart.” Prins Wilhelm skrev mindre svulstigt än farfar och hann med många resor, skildrade både i böcker och på film, till USA, Siam, södra Afrika, Centralamerika, Tunisien, Centralafrika och under andra världskriget och tiden därefter mest i Sverige. Han journalfilmade för SF härhemma och producerade många dokumentärfilmer från mera exotiska trakter. Listan över hans böcker är lång, intressantast är Argentina-reportaget *Röda jordens svenskar* (1948) och de självbiografiska återblickarna i *Episoder* (1951). Konsthistorikern och poeten Karl Asplunds vänliga böcker om honom (*En Stenhammarkrönika*. 1954, och *Författaren Prins Wilhelm*, 1966) är okritiska men läsvärda.”

Så skrev jag i en av författarnotiserna i *Den främmande förförerskan – svenska synpunkter på Karen Blixen* (2013) där jag tog med Prins Wilhelms recension av hennes *Afrikansk pastoral* (den som i original heter *Out of Africa*). Jag lät också några sidor av Lennart Hagerfors halvt dokumentära roman *Drömmen om Ngong* komma med, den episod som skildrar vigseln mellan Karen Dinesen (som inom familjen kallades Tanne) och Bror Blixen i Mombasa 1914. Prins Wilhelm som var mycket lång och mycket smal och hade skov av återkommande malaria-attacker var ett av vittnena. Bror Blixen för ordet, i en kanske bara delvis fri fabulering:

”Hälsningsceremonin avslutades med att prins Wilhelm hummade och hostade och vred sina lemmar i en underlig koreografi samtidigt som han uttryckte sin glädje över att se mig. [...] Själva bröllopsakten var en fars. Vi väckte prins Wilhelm och Gustaf Lewenhaupt kvart i elva och de stappade ut, trötta och bakfulla efter natten [...] De följde motvilligt med oss till distriktkommisariens kontor på andra sidan gatan. Det starka solljuset mitt på dagen gjorde dem blinda och hjälplösa och vi fick leda dem in till Hobleys sjaskiga kontor [...] Han stirrade ett slag förvånad på oss och frågade om vi visste vad vi gjorde där. Jag förklarade att vi var helt övertygade om att vi skulle gifta oss. När jag presenterade vittnena, med titlar och allt, och mig själv som baron von Blixen-Finecke, öppnade han sin mun, visade fyra hörntänder och gav upp ett gapskratt. Han tog titlarna för ett skämt och hade uppenbarligen glömt att han dagen innan skickat ut en båt för att möta en svensk prins. När han lugnat sig frågade han vem av oss som skulle gifta sig med ’prinsessan’. Jag klev fram och sa återigen våra namn, men han skakade bara på huvudet: så svåra namn gick inte att viga. Jag förhandlade mig till en kompromiss. Om han läste vigselformuleringarna skulle jag fylla i de rätta namnen. Det fungerade och efter ett par minuter var ceremonin över. Tanne överraskade med att gå fram till Hobley och högtidligt tacka för den originella vigselakten. Han tog det som ett hän och sjasade ut oss som en skock höns. Åter ute i det bländande solskenet föll vi varandra skrattande om halsen. Prins Wilhelm såg mycket lycklig ut.”

Listan i Libris med Prins Wilhelms böcker är diger, och de dyker ofta upp på loppmarknader, särskilt den sena *Svenskt land* från 1947 som kom i fem upplagor. *Skärvor* har ett trevligt smutsomslag, på framsidan Queen Mary omgiven av bogserbåtar, och på baksidan dels ett plan från Swedish Air Lines över Manhattans skyskrapor, och dels ett amerikanskt expresståg, med Baltimore and Ohio målat på sidan av dieselloket. Det är ett brett urval ur många tidigare böcker, med uppsatser som kommit till från 1911 (”Kröningshögtidligheterna i Bangkok” – han representerade Sverige vid konung Vajiravudhs tronbestigning) och noteringar när han samman med zoologer samlade in material i Kenya 1920–21 till Riksmuseet, och anteckningar från två föredragsturnéer i amerikanska mellanvästern mot slutet av tjugotalet, till nyskrivet. Dit hör det inledande kapitlet: ”Från England våren 1949”.

Året därpå reste Eyvind Johnson runt i delvis samma sydengelska trakter. Han traskade i fotspåren efter systrarna Brontë, Thomas Hardy och D. H. Lawrence,

och lät trycka sina dagboksanteckningar långt senare, som en kort tredje avdelning i sin *Stunder, vågor* (1965). Och 1951 skrev han en intressant inledning till K. W. Gullers vackra bilderbok *England*, med cricketspelande ynglingar på omslaget.

Prins Wilhelm som den celebritet han var fick en guidad tur både till Scotland Yard och till internatskolan Winchester College där tiden stått still i många hundra år. Och så for han vidare till koldistriktet i Wales som han ger en övervägande ljus bild av. Allt är bättre nu när trettioalets depression med dumpade priser är övervunnen och nödvändiga reformer genomförts, som han konstaterar i sin inte särskilt djupgående analys: ”Så lämnade vi dalen med ett intryck av att under loppet av ett dygn ha besökt två världar, en ljus och en mörk, där den senare färgen dock till stor del måste skrivas på mineraliernas konto.”

Intressantast i boken är de första åtta sidorna, ”Möte med Winston Churchill”. Den nyss avgångne premiärministern – labourledaren Clement Attlee tog över 1945 och satt i sex år – ”mötte oss på trappan till sitt Londonhem, precis som man föreställt sig honom. Rund och något kutig. Huvudet indraget mellan axlarna. Skär i hyn, rödlätta hårstrån på hjässan, mörk cityjacka av oklanderligt snitt, välpressade randiga byxor och den obligatoriska svarta rosetten med vita prickar under hakan. Det var egentligen bara cigarren som fattades – den skulle komma i fortsättningen. Att han burit sex års omänsklig arbetsbörda under världskriget kunde man lika litet se som att han redan hade passerat de sjutti.” Så följer i snabbt sammandrag vad han hunnit med och genomlevt, från ungdomsåren i Transvaal, första världskrigets Gallipoli, Dunkerque, Blitzen... Han är, påstår prinsen, en lysande skribent som hunnit fram till fjärde delen av sitt verk om andra världskriget, och hans dukar hänger på The Royal Academy.

Lady Churchill är en ”mycket charmerande värdinna, vithårig, spirituell och älskvärd medan hennes berömde make stod avsides och tittade på de nödvändiga presentationernas undanstökande... Tiden flög emellertid iväg, och när damerna i överensstämmelse med landets sed bröt upp flyttade Churchill över till min sida med ett djupt konjaksglas och cigarren. Den nyss så tystlätne mannen förvandlades på ett ögonblick till den frispråkiga, ytterst fångslande person man alltid föreställt sig.” Man kommer in på Atlantpakten: ”Churchills inställning var otvetydig. ’Ni begår ett svårt misstag genom att inte ansluta er. Genom att frivilligt isolera er befinner ni er i ett farligt läge. Händer det något, kommer ni aldrig att kunna hålla er utanför.’ Den svenske ambassadören skyndar sig att klarlägga sin regerings ”uppfattning och syn på läget, särskilt i förhållandet till

Finland. På det hela taget anser vi att vi gör vår plikt. – Det är möjligt, insköt värden, men glöm inte att er belägenhet är mycket utsatt och att ni gör oklokt i att underskatta betydelsen av amerikansk garanti.” Sedan glider diskussionen över på mindre brännbara ämnen.

Kort därpå sitter prinsen i parlamentet och lyssnar på oppositionsledaren. ”Det för en utlänning märkliga var emellertid att han stod där och lät sig avbrytas av småskurna repliker från medelmåttor ur det andra lägret. Och detta inför ett fåtaligt auditorium. Talaren hade dock en gång hållit världsdelen öde i sina händer, i dag var han rätt och slätt The right honourable Winston Churchill.” Men det dröjde inte länge innan han var tillbaka som premiärminister (1951–55). På ett bekant foto från de här åren ser man Churchill i talarstolen och på första bänk framför honom den unge journalisten Jan Olof Olsson-Jolo (hans och hans hustru Margareta Sjögrens *Drottningens England*, en bok som blev mycket läst, kom fem år efter Prins Wilhelms möte med Winston Churchill).

Karl Asplunds *Livets smultronställen* (1945) och *De ljusa timmarna* (1959) hör till de läsvärda svenska memoarerna. Det näst sista kapitlet i den senare boken, ”Röda dagar på Stenhammar”, är en lång kommenterad lista på många av gästerna på Prins Wilhelms gods, med citat ur gästboken. ”Den kvinnliga mittpunkten blev småningom Jeanne Tramcourt, prinsens vän sedan länge och från 1930-talets mitt värdinna på Stenhammar.” Stefan Andhé gav 1971 ut Prins Wilhelms brev till henne. Min artikel ”Återhållsamhet, fundersamhet, eftertänksamhet – Eyvind Johnson och England” som trycktes i *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 2004, finns att läsa på nätet, och den om Winston Churchill vid staffliet på Dixikon.

Berit Spong: Sjövinkel

(Norstedts, 1949)

Nyckelromaner är en lika lockande och säljande som problematisk genre, alltsedan Madeleine de Scudéry började praktisera den på 1600-talet. Man lockar läsare som gärna ger sig på jakt efter nycklarna till alla lås. Samtidigt riskerar författaren åtal för förtal om modellerna inte är tillräckligt maskerade och har skäl att känna sig kränkta. Ellen Key kan inte ha varit glad att läsa om sig själv som Hanna Paj i Strindbergs *Svarta fanor*. 1965 drog Ing-Marie Eriksson och Bonniers på sig ett åtal för förtal för romanen *Märit*. Efter olika turer i skilda instanser mildrade Hovrätten domen, men dagsböter utdömdes dock.

I en tävling 1971 om den bästa tjänstemannaromanen fick Lise Drougge andra pris för sin roman *Lektor Victoria* som kan läsas som en nyckelroman om Eslövs Högre Allmänna Läroverk, särskilt kollegiet, som hon skaffade sig inblickar i under sina få år där. Hon var klok nog att inte låta boken gå i tryck förrän hon lämnat tjänsten för en annan, i Malmö. Alltigenom sympatiska är inte personporträtten av adjunkter och lektorer som i några fall gränsar till nidteckningar. Under kriget var den danske radikale författaren Otto Gelsted internerad på en förläggning på Visingsö och skaffade sig erfarenheter som han fikcionaliserade i nyckelromanen *Judarna i Husaby*. Den kom först i svensk översättning på Bonniers redan före fredsslutet. I det exemplar som finns (fast det är nog fara värt att det är bortrensat) i Gräna biblioteks lager har någon nogsamt skrivit in namnen på de faktiska personerna bakom bokens fiktiva, upplysningar som numera bara har ett begränsat värde.

Mest känd av svenska nyckelromaner var länge Berit Spongs 456 sidor långa *Sjövinkel* från 1949 som genast trycktes i många upplagor. Intresset var stort, mest på lokalt plan: boken handlar om en rektor Höckert på en småstads gymnasium vars förordande inte förlängs efter en häftig förtalskampanj mot honom. Jag vet

inte om det var en tillfällighet att en ännu mera infekterad strid blåste upp i samma stad, om Dick Helander som inte blev biskop där – mycket har skrivits om det. Det konstaterades att en del anonyma förtalsbrev i den tillsättningsstriden var skrivna på en maskin som ägdes av kyrkan, men vem som gjorde det kom man aldrig till klarhet med. Berit Spong skrev senare en fin bok om Strängnäs (Wahlström & Widstrand, 1953, vackert illustrerad av Gunnar Brusewitz). Till skillnad mot romanen är den inte vinklad eller fylld av rancuner.

Sjövinkel börjar bra: ”Det finns en liten stad som heter Sjövinkel, en stiftsstad och en skolstad, beskyddad och bevakad av en väldig röd domkyrka med tvillingtorn. Om vintern trycker den sammankurad i sin vrå mellan åsen och sjön, och tunna, blå rökar stiger över taken i den rena luften, ty någon industri har knappast satt fram foten ens i utkanten. Sjövinkel är ännu en liten idyll, och därmed menas, att allting är vackert på ytan och har så vackra namn. På eftermiddagarna tändas ljusen nästan på en gång i fönstren, och på kvällarna släcks de tidigt och på samma gång, ty alla har samma vanor. Men om sommaren smäller flaggorna på samma dagar i grönskan, där husen lyser granna som blommor i en girland, och tre slags evenemang sätter liv i de drömmande trädgårdarna: kyrkkaffe, tvätt och namnsdagskalas. Men naturligtvis händer även andra saker, och inte mycket kan hållas fördolt. Inte mycket, men ibland tillräckligt.”

Jodå, i Strängnäs är det vackert kring den ståtliga domkyrkan som har en märkligt kryddig doft och där man efter vapenhuset får ändra riktning till höger, för mittskeppet. I kyrkan finns också Roggebiblioteket med många äldre böcker, ett av Sveriges intressantaste. Några taffliga tjuvar kom för inte så länge sedan över riksregalierna och flydde per roddbåt. Dessbättre kom de snart tillrätta igen, bara måttligt tillbucklade. Någon lanserade med viss rätt benämningen De gula rosornas stad på Strängnäs, de blommor rikt på sommaren i de gamla kulturkvarteren. Annat i stadsbilden raserade man i den rivningsvåg på sextioalet som gick ut över så många vackra svenska stadskärnor. Därmed miste Strängnäs nog en del av sin själ (fast Bo Setterlind som hade hus här såg länge till att stadens kulturella värden hölls vid liv) och den är numera i mycket en pendelkommun till Stockholm. Hur jag vet allt detta? Jo, i en kort övergång mellan ett universitetslektorat i Auckland på Nya Zeeland och en professur på Gents universitet i Belgien var jag rektor på ett privatgymnasium i Strängnäs. Våra erfarenheter (min fru var adjunkt sammastädes) var inte i allt olika rektorsparets i *Sjövinkel*.

Romanen om rektorsparet Höckert (vars erfarenheter Berit Spong och hennes man samlade på sig) slutar garderat och inte särskilt försonligt, i en två sidors Efterskrift: ”Nej, detta är inte en bok om ett vansläktande. Än en gång har livet varit en katt, som haft nålar i lena vanten, än en gång har den grymma leken rasat fram och åter, och än en gång har de djupa reporna blött och svidit, bulnat och värkt före ärbildningen. På det sättet var allting sig likt från förr [...] Prästtorpare tyckte [prästerna] om, som flyttade sin längtan hinsides och trodde ödmjukt och blint, småskollärarynnor ansåg de från början obehövlige, men bara de var lydiga och tysta och lite opraktiska, kunde man ju till och med ha nytta av dem. Men om i en stiftsstad satt en rektorska, fallen efter sådana, och därtill en som fått makt över ordet i arv, så kom hon dem alldeles för nära in på livet. Hela stiftsstaden misstänkte henne från början. Redan innan hon kom, spreds den lögnen i domkyrkobergets gränder, att hon var kommunist, och efter hennes välkomstmiddag för lärarkåren talade domkapitelsledamoten, humanisten, det gamla kyrkospräketts vårdare [...] för värdinnan och maten med den öppet uttalade varningen: ’Vi tycker inte om att ha en rektorska som skriver böcker.’ Sjövinkels lärarkår fick därmed en liten vink om hur den borde ställa sig i framtiden, och de orden kan betraktas som de första fröna till en strid – den strid, som fällde rektor Höckert.”

Birgit Antonsson som doktorerade på en avhandling om Per Freudenthal/Ode Balten och som varit riksbibliotekarie har skrivit klagörande om *Sjövinkel* och debatten kring den, litteraturhänvisningarna finns i hennes artikel om Berit Spong i *Svenskt Biografiskt lexikon*. Min artikel om Otto Gelsteds *Judarna i Husaby* kan läsas i Frank Heller-sällskapets årsbok 2024, *Frank Heller och Danmark*. Och den om *Bo Setterlind på Nya Zeeland* på bloggen Skrivo.

Axel Gauffin: På Zolas begravning. Några minnesblad

(Norstedts, 1945)

”Hans öppna brev *l’Aurore* till franska republikens president med den brännande överskriften ”J’accuse” – jag anklagar – kom som en befrielse för alla dem i hela den civiliserade världen, som i ångest följt Dreyfusprocessens skrämmande utveckling. När man läste denna manliga och logiskt bindande förklaring tycktes saken så självklar, att rättsvisans seger måste vara given. Det skulle inte dröja länge, innan vi blevo tagna ur denna villfarelse. [...] På Ateneum i Lund hade jag i *L’Illustrations* detaljerade redogörelser nummer för nummer följt dramats gång.”

Axel Gauffin som var född i Kristianstad 1877 började läsa juridik i Lund men sadlade snabbt om till konsthistoria och doktorerade 1908 på en avhandling om Marcus Larsson, smålänningen som var fenomenal på att måla vattenfall och båtar i brand i månskenet. Kanske fanns redan då hans stora målning med just det motivet på Akademiska Föreningens lokal Ateneum, oftast förkortat till Aten (en av de radikala tidskrifterna på 1930-talet med Allan Hagsten som en av redaktörerna kallades just Ateneum). Tavlan fanns kvar på 1960-talet, under den flockades man gärna. Om den fortfarande gör det vet jag inte – Aten som Nordeuropas största café gick i graven för ett bra tag sen, omvandlades sedan till bokhandel men också den är borta. På andra våningen fanns en trivsamt läshörna med en mängd utländska dagstidningar, och ett urval nyutkomna böcker som för säkerhets skull var fastkedjade vid bokhyllan, som på ett medeltida kloster, och vars omslag var bortrivna. Det var kanske där som Gauffin följde turerna i Dreyfus-processen 1898.

När han på hösten fyra år senare befann sig i Nantes mötte honom ropet från en pojke med en tidning i handen och en stor packe under armen: ”Mort d’Émile Zola!” Sina minnen om vad som sedan följde skrev han ner i en vacker liten bok på tjockt papper i duodesformat som trycktes i en bibliofilupplaga på 500

numrerade exemplar. Mitt som jag köpte för många år sedan och som jag läst om då och då är nr 116 (en handfull finns att köpa på Bokbörsen).

Så fort Gauffin får veta att Zola, som är en av hans favoritförfattare, har avlidit hastar han till Paris och tar sig till sorgehuset, ”tydligt betecknad med tre väldiga Z i silver inom de sköldformiga bårder, som prydde sorgdraperierna. Svartklädda bud med väldiga kransar kommo och försvunno in mellan draperierna.” Han är inte ensam, det är fullt med folk på gatorna som vill få en skymt om vem som kommer och går. Gauffin klämmer sig upp vid ingången till ett hotell mittemot. Den försynte hotellägaren begär en slant för ståplatsen. Den får han, men en rik knös som kommer några minuter senare ignorerar honom. Det straffar sig när polisen rensar gatan, hotellägare är snabb att försäkra: ”Monsieur appartient à l’hotel”, och så får den svenske studenten stå kvar, men den som snålade med slantarna sveps iväg.

Gauffin skymtar välkända ansikten i mängden, ett av dem Clemenceau. I trängseln i begravningsståget orienterar han sig med sina nya grannar: ”en av dem förefaller mig märkvärdigt bekant. Denna magra, lätt böjda gestalt, jag har sett den många gånger, fotograferad och tecknad i uniform och fångdräkt, framför fronten och domarskranket. Det är inte möjligt att ta fel, det är Alfred Dreyfus. Så har han då trotsat hotet och faran! Men det är som om han känt sig observerad – i nästa ögonblick har han glidit undan.”

Vi får veta en del av vad Anatole Frances sade vid gravens, och orienteras om vad som hänt: Zola och hans maka drabbades av kolosförgiftning (huset var under reparation, en rökgång hade blockerats) och somnade in. Hustrun klarade sig, Zola avled. Då hade han hunnit skriva tre romaner i vad som skulle bli en kvartett: *Fécondite*, *Travail* och *Vérité*. Av den avslutande delen blev intet. Den skulle hetat *Justice*. Rättvisa var något som Alfred Dreyfus fick vänta länge på. Om Zolas båda familjer får vi veta en del, och Gauffin har många beundrande ord om den toleranta hustrun.

En officer och en gentleman, Roman Polanskis film från 2019 om Dreyfusprocessen, är bländande skicklig men inte särskilt sannfärdig. I sin artikel om den i Aftonbladet den 28 februari 2020 påpekade Olle Svenning bland annat att huvudpersonen i filmen, Marie George Picquart, inte var så helgonlik i verkligheten, tvärtom en obehaglig figur som inte lade band på sin antisemitism. Och Dreyfus hustru som spelade en lika stor roll som sin man under processen och de långa åren därefter figurerar inte alls i filmen.

Fjorton år efter att Zola skrivit sin långa anklagelseartikel dök den upp i Hjalmar Söderbergs roman *Den allvarsamma leken* där Arvid Stjärnblom som väl delvis är ett melankoliskt självporträtt skriver i Nationalbladet (dvs. Svenska Dagbladet) samman med bland andra Olof Levin (Oscar Levertin) och Torsten Hedman (Tor Hedberg):

”Den 11 januari 1898 föll krigsrättens frikännande utslag i målet mot Esterhazy, Frankrikes och den franska härens ära kunde icke uthärda den tanken, att det lilla smutsiga och sakligt tämligen betydelselösa förräderi, för vilken en duglig och förmögen generalstabsofficer av judisk börd hade blivit dömd, i verkligheten var begånget av en obetydlig linjeofficer av utländsk börd, en moraliskt förkommen och förfallen slusk. Den 13 januari stod Zolas *J'accuse* i *l'Aurore*, och en kort resumé av innehållet telegraferades ögonblickligen världen runt. Två dagar senare ankom ett exemplar av *l'Aurore* till Nationalbladets redaktion. Markel strålade. Han samlade redaktionen omkring sig. Från ett rum kom Olof Levin, lyrikern, kritikern och litteraturhistorikern – ett berömt och omstritt namn redan då. Från ett annat kom Torsten Hedman, dramatikern och teaterkritikern. Även författaren Henrik Rissler dök upp – han kom för att få höra nytt i Dreyfusaffären. Och den gången *fick* han höra nytt! Markel tog saxen, klippte sönder den väldiga artikeln i bitar och remsor och delade ut dem till höger och vänster. Du skriver maskin, sade han till Stjärnblom, du får ta de tre första spalterna att börja med. Så få de börja med dem i tryckeriet, och under tiden hinner jag ordna och numrera de andra lapparna.”

Till slut några rader om tavlorna i Akademiska Föreningen i Lund, bland dem Marcus Larssons stora marinmålning. Det här kan läsas i Sven Christer Swahns *Detta Lund* från 1965:

”Det hänger tavlor i Huset också, feta kungar, landskap [...] så en överdådig Marcus Larsson med brinnande båtar i hög sjö. Att månen där uppe i hörnet på Marcus Larsson-tavlan sattes dit för att hastigt dölja ett infamt porträtt är ofta berättat; mindre känt, att gamle professor Hill [...] besökte Marcus Larsson när denne målade sin tavla vid fladdrande ljus i studenters krets, varvid konstnären, fånglad av gubbens slängkåpa och fårade ansikte, lät en av de klippor där tavlans ångbåt strandat, antaga konturerna av professors fysiognomi”.

Th. Th. Heine: Sällsamt händer

(Gebers 1947)

En politisk skämtteckning av norrmannen Ragnvald Blix (1882–1958) i Göteborgs- Handels- och Sjöfarts Tidning den 29 januari 1944 blev genast klassisk. Redaktören Torgny Segerstedt var en stridbar antinazist, liksom kollegan J. A. Selander i Eskilstuna-Kuriren. På teckningen där Blix använde sin pseudonym Stig Höök går den norske ministerpresidenten Vidkun Quisling med raska steg in till ett möte med Adolf Hitler. När han hejdas av en vakt säger han självmedvetet ”Jag är Qusling”, och vakten svarar: ”Och namnet?”. Så långt fram under de onda fem åren hade namnet Quisling hunnit bli liktydigt med landsförrädare. Ragnvald Blix hade ett förflutet i en legendarisk sydtysk skämttidning, *Simplicissimus* som gavs ut i München.

Där fanns en lika vass karikatyrtecknare, den äldre Thomas Theodor Heine, som oftast förkortade sina förnamn till Th. Th. Han var född 1867 och avled i Stockholm 1948 dit han gått i exil via Norge. Då hade två av hans böcker hunnit komma på svenska, *Jag väntar på under* 1944, och *Sällsamt händer* (i en bra översättning av Siri Torngren Olin) 1947. Han hade funnits i gänget av tecknare i *Simplicissimus* som hade grundats av Albert Langen 1896. Hitler såg till att den tystades 1944. En annan tecknare i gruppen var norrmannen Olaf Gulbransson, också han suverän i det satiriska.

Sällsamt händer innehåller tjugofem fabler av varierande längd, flera av dem handlar om konstverk, konstnärer och konstkritiker. Inledningen är intressant: ”En morgon började jag skriva ner vad jag hade drömt under natten. Det var ett osammanhängande virrvarr av syner och händelser. Men då nedskrivandet skedde först efter några timmar hade minnet förändrats: undermedvetet hade den logik, som är alla människor medfödd, utövat sitt inflytande och av det kaotiska virrvarr skapat följdriktiga händelser, som mycket väl kunde vara tänkbara, om deras förutsättningar hade motsvarat verkligheten. På så sätt kom mina sagor till, och jag tar för givet att de gamla folksagorna uppstått på samma sätt.”

Och han sätter in sina drömmar i ett samtidssammanhang: ”De är och förblir kaotiska, meningslösa drömmar till dess minnet av dem efter en viss tid förbleknat så att de av historikerna kan användas till sagor, sagor som man kallar världshistoria. Lyckligtvis är jag inte historiker och behöver inte, som man kanske väntar sig av mig, befatta mig med politiska mardrömmar utan kan hålla mig till oskyldigare drömbilder.”

Men även om några av historierna är vänligt underhållande är ingen av dem harmlös, och flera är sardoniskt sarkastiska. Heine följde noga med vad som hände i hans samtid, i ett härtagat Europa (och med en obehaglig relevans i dessa dagar). I den första förser en alkemist den enväldige härskaren med guld men erbjuder honom också en järnflaska med två atomer ”som är vansinnigt förälskade i varandra och vill bli förenade.” Om det sker ”frigöres oerhörda krafter, så väldiga, som om alla jordens vulkaner finge utbrott på en gång och förstörde alla länder och allt levande.” Om fursten skjuter iväg den mot grannfolken blir de ”till största delen utdöda. Så tar vi deras länder i besittning och arbetar därifrån vidare på samma sätt, tills hela världen är vår.”

Men fursten betänker sig, i motsats till dagens huligan i Kreml, och kastar in alkemisten i en ugn samman med alla konstruktionsritningar, bara för att senare få ett slaganfall när han orerar till sitt folk. Han störtar ner från balkongen till sin död. ”Skrålände drog revolutionärerna in i slottet.” I en annan historia inbillar sig enväldshärskaren Den väldige att han kan upphäva naturlagarna. Också han störtar ner från en balkong och krossas när han ska ge ett exempel på att tyngdlagen inte har någon tillämpning. ”Han kunde väl i alla fall ha väntat tills det hunnit komma in i Statstidningen, tyckte professor Ävenom.” Det är väl inte otänkbart att Heine kände till Oscar Anderssons nattsvarta skämtteckning med den självmordsbenägne mannen som klättrat upp i ett träd, med en snara om halsen. Reportern nedanför väntar otåligt: ”Nu får herrn raska på om han ska hinna komma in i kvällsupplagan”.

Fysiologen geheimerådet Suhrbauch utvinner i en annan satirisk saga ett hormon ur valarnas hypofys som ska ge människan obegränsad tillväxt. Han utsätter fångar för experimentet: ”Flera tusen av de halvt utsvultna fångarna måste ställa upp sig nakna på den snötäckta gården och i timal genomgå en noggrann läkarundersökning. Åtta av dem konstaterades vara friska” (resten avlider). De får rena rum och riklig mat. ”När de blivit normala människor igen företog geheimerådet sin hormoninjektion. Dagen därpå var de döda.” Härskaren (på

bilden en mycket porträttlik Hitler) blir härskaren när han inser att soldaterna om experimentet skulle lyckas blir mycket längre än han. Surbauch ger därför härskaren och hans fru gemål i deras bombsäkra skyddsrum en valhormoninjektion. Vad han glömmer bort i hastigheten är att bara folk med en viss blodgrupp klarar av det: "Ingen av dem måtte ha tillhört blodgrupp A. De överlevde inte det lilla ingreppet. Suhrbauch gick ut ur bunkern. Utanför föll han offer för en bomb." Namnligheten med den välkände kirurgen Ferdinand Sauerbruch var förstås inte tillfällig. Artikeln om honom på tyska Wikipedia är utförlig, inte minst avsnittet om hans verksamhet under den nazistiska tiden.

I en annan fabel förökar sig paragraftecknen från ämbetsverket i en stad så att invånarna trängs undan. Men "Ämbetsmännen, som förut flytt ur staden, samlades åter utanför den, fulla av tillförsikt emedan de åter kunde börja paragrafuppfödningen och gick emot härliga tider, strålande tider." I "Häxan" landar den vackra unga Greta Persson på Arlanda 1948, inte med flygplan utan på en kvast. Hon har förmågan att röra sig fritt fram i tiden (på hennes arm finns hennes födelsenummer intatuerat: 11.2.1991). Dessvärre reser hon också tillbaka i tiden, och blir bränd som en häxa på bål i Stockholm 1550.

I landet Schlaraffia på någon avlägsen ö i världshaven ("ingen kunde säga var det låg") lever folk gott. Så fort de öppnar munnen kommer de läckraste rätter och smakligaste drycker flygande. Men sådant går förstås inte an. En expedition ledd av professorn i nationalekonomi Ueberhorn tar över och ordnar upp det hela: "Vi ska stanna här för att hjälpa er. Trygghet! Trygghet lovar jag er." Och så administrerar man tillgången på mat: "Redan nästa dag infördes ett gammalt beprövat system för schlaraffernas förplägnad. Affischer på alla väggarna tillkännagav att livsmedel från och med nu fanns att köpa i ransonerade mängder mot numrerade kort." De som opponerar sig kastas i fängelse, men det går illa för de andra också: "Den allmänna livsmedelsförsörjningen kunde endast säkras genom ännu större nedsättning av ransonerna. För första gången i det lilla Schlaraffias historia hände det att människor dog av svält. Många föll offer för tuberkulos och skörbjugg."

Men för professorn slutar det lyckosamt: "När den siste schlaraffen gått till sina fäder, gick den välförplägade besättningen, administrationsherrarna och professorerna ombord på båten igen och reste hem. Där rapporterade Providentias kapten för sin regering: Ön Schlaraffia är i vår besittning. Ransoneringen genomförd till sista man. Professor Ueberhorn fick en hög orden, och för

närvarande uppsattes på ön ett minnesmärke över honom med den korta men värtaliga inskriptionen: Till räddaren.” (På illustrationen har man låtit det förbli oöversatt: ”Dem Retter”). Andra historier är något mildare i tonen, några är variationer på folksagor, men alla är satiriska, och alla mycket kvicka.

Tecknaren och författaren Adolf Hallman blev bekant med kollegerna i München under de år han bodde där i början på 1920-talet. I sin självbiografi *Tala i egen sak* (1965) skildrar han det satiriska blad där Th. Th. Heine och hans kolleger medverkade i: ”Simplicissimus fanns kvar. Men denna förut så vilt klubbsvingande skämttidning hade stäckts. Där fåktade dess medarbetare numera endast med träsvärd, vilkas gehäng de glatt och frivilligt plockat på sig. Det var länge sedan den tidningen hade utgett sina med hån och skarp satir laddade specialnummer. Med saknad erinrade man sig 10-talets vitriolfrätande Sonderausgaben. Borta från spalterna var också så många av den lysande författarskara som en gång varit medarbetare och där de nordiska giganterna också hade gästupprätt.”

Och Adolf Hallman avslöjar en infiltratör i kretsen:

”Det var inga bombkastare som nu varje vecka samlades till ”Sitzung” kring det stora runda redaktionsbordet; bläckhuset, förut fyllt av syra, innehöll nu bara slaskvatten. Många i redaktionsstaben hade hunnit att kraftigt kameleontiseras och bli bruna enligt den nya tidens politiska färgprov och åtminstone en misstänktes att bära hakkorset under rockslaget. Det var Olaf Gulbransson. Om honom kunde hans kollega Th. Th. Heine efter flykten över Norge till Sverige vittna. Heine berättade rakt på sak om den fälla som gillrats för honom, inte minst i hans egenskap av jude, om arrestering med gasugnarna som mål. Han berättade hur han i sista minuten varnades just som han var på väg till det redaktionsmöte där han skulle arresteras. Ett enkelt sätt att bli av med en framstående kollega, lika gammalt som mänskligheten, och som förmodligen kommer att praktiseras så länge vår avundsjukt hatfulla species är vid liv.”

Den skicklige tecknaren Edward Lindahl som kände Th. Th. Heine under hans sena år i Stockholm har skrivit ett tjuugoåttasidigt häfte om honom. Rikke Petersson bok om sin släkting ”Ragnvald Blix, Karikatyrtecknaren som utmanade Hitler” (2016) är intressant.

Adolf Hallman: Köpenhamn

(Bonniers, 1944)

En tidningsnotis i Ystads Allehanda från tidigt 1870-tal som jag snubblade över i jakt efter annat hade en nyhet som måste ha väckt förväntningar hos de samtida läsarna: att ett engelskt konsortium hade långt gångna planer på att gräva en tunnel under Öresund. Av det blev förstås intet den gången, och kanske var det bara lurendrejeri. Men man var bra på tunnlar i Storbritannien redan då, bland annat under Themsen vid Greenwich. Planerna att förbinda Själland med Skåne med en bro och/eller tunnel höll i sig, som ses i en bok som jag råkar vara jämnårig med och som jag nu efter en del år läst på nytt:

”Ännu ligger ett fyra kilometer långt vallbälte avstängt bak flottans och arsenalens områden norr ut mot Sundet. Men det lär bara vara en tidsfråga när även detta område frigges. Då får Köpenhamn sin kanske vackraste utflyktsort. Och en promenadplats som samtidigt ger direkt tillträde till havet. Till dess har kanske också den planerade högbron som skall förbinda Danmark med Sverige hunnit bli färdig. Den skall enligt planen leda från Amager över Saltholmen till Limhamn. Därmed skulle den nu så öde kuststräckan på Amager inrättas till en ny riviera, med allt vad därtill hör. Badplatser, småbåtshamnar, planteringar, restauranger. Och Saltholmen skulle kanske bli ett nytt Lido.”

Adolf Hallman blev sannspådd, fast det dröjde, och badlivet längs Amager blev nog inte så intensivt som var tänkt. I sin första bok, *På Boulevard Europa* som kom 1929, skrev han på titelsidan ”Med teckningar av författaren och text av tecknaren” (under det bruna trettioåret nöjde han sig med författarnamnet A. Hallman, han ville inte visa att han delade förnamn med en österrikisk korpral). Det där var alldeles onödigt blygsamt, han var suverän både i skrift och bild, och hans böcker är

fortfarande eftersökta. Ett par urval postuma urval har gjorts, först *Mest om Paris* (1969) med ett fint förord av Jan Olof Olsson-Jolo och en inledning av Iwan W. Fischerström, och sedan *På barer och bakgator*, reportage i urval av Stig Hansén och Clas Thor som hinner säga mycket i den fyrtiosidiga inledningen.

Därtill kommer Georg Svenssons långa artikel 1970 om honom i *Biblis*, Årsskriften från Föreningen för Bokhantverk. Kanske hade denne kännare av illustrerade böcker och förlagsman ("den ende Bonnier som hetat Svensson" som bland mycket annat startade Panache-serien och Bonniers Litterära Magasin) ett uns av dåligt samvete efter sin lite snåla recension vad texten beträffar i just BLM av Hallmans *Litteratur i Maria Galante* (1936, Maria Galante är en båt). Men vad gällde illustrationerna kände hans entusiasm ingen gräns. Det är lätt att hålla med, några av kapitlen är onödigt långdragna. Samtidigt är den Hallmans kanske vackraste bok, bildmässigt bättre sammanhållen än de tidiga Paris-böckerna. Hallman tog hjälp av sina konstnärskolleger Chas Laborde och Jules Pascin, och av fotografen Germaine Krull, för illustrationerna i *Paris under 4 årstider*, 1930). En uppföljning kom 1932, med *Express till och från Paris*. Adolf Hallman hade ett säkert öga och en målares blick. Så här börjar en av böckerna: "Nu rullar expressen Paris-Köln med jämn fart ut över det vinterliga Brabant; det är en söndageftermiddag i december. Under en himmel av kokande sodalut har dagsljuset stannat kvar i en tunn, syregul stripa, längs frostiga åkrar stå banans telegrafalgår höga, lutande och sotsvarta, det är bara några halmgula grästottar här och var och det oljebruna, brända bandet mellan skenorna, på singel och syllar, som en smula livar upp i det svarta och grå. Den julstämning de framkalla och färgerna där ute i Pieter Breughels eget land leda tankarna på hans tavla i Antwerpen mörka museum: 'De Volkopstelling te Betlehem'".

Av hans senare böcker hör den om *New York* 1956 till de mest lyckade, med en anekdotisk text om udda figurer på Manhattan (en av dem uteliggaren Joe Gould i Greenwich Village som påstod att han skrivit världens längsta bok. Han släpade på ett trasigt tusensidigt manuskript att bevisa saken, men det fick ingen se. Jill Lepore har skrivit en underhållande liten bok om det) och med författarporträtt av Poe, Melville och O'Neill. En del av hans helsidesteckningar i färg gavs ut i en separat mapp. Hans memoarer *Tala i egen sak* (1965) saknar illustrationer, det kan man tycka var lite ogint av Bonniers.

Upplagorna på hans sju böcker var relativt stora, och det går nog fortfarande att få tag på de flesta antikvariskt. Jag köpte nästan alla mina i Köpenhamn mot slutet

av 1960-talet (i en av dem finns Jens Sigsgaards roliga ex libris, han som skrev den slitstarka bilderboken *Palle alene i verden*). Hallmans bok om Köpenhamn hävdar sig bra bredvid klassiker som Steen Eiler Rasmussens stadsmonografi, Rudolf Broby-Johansens *Vandringar gennem det gamle København* och den andra delen där han traskar genom lite nyare delar av staden. Och här hemma har bland andra Trygve Bång visat hur väl han hittar i Kongens By.

I början av sextioalet syntes Adolf Hallmans teckningar på många dagstidningars söndagsbilagor, särskilt i Dagens Nyheter där han bildsatte både andras och egna texter (den gången mest om Rom och nyare Italiensk historia – han hade sympatier för anarkister och andra radikaler) och i veckotidningen VI. Långt tidigare hade han gjort samma sak i Sydsvenskan och i danska Politiken. Om bland annat det handlar slutkapiteln i boken om Köpenhamn. Om några av sina tidiga strövtåg skrev han så här: ”Jag ser mig som en blek, mager yngling stå därinne bland bokhögarna, mittibland de många tysta bokälskarna [...] Ingen tog notis om en, man kunde gå där och rota bland böckerna så mycket man ville. Något köptvång förekom inte och ytterst sällan hade jag råd att köpa något. Men ännu finns i min bokhylla några minnen från den tiden.” Också det tog jag till mig när jag som gymnasist efter att ha tagit tågfarjan Malmöhus över Sundet vandrade från Strøget genom Jorcks passage upp till Kulturvet, genom de gamla latinerkvarteren vid universitetet. Längs Studiestræde och Fiolstræde låg antikvariaten tätt (nästan alla är numera försvunna). Där hittade jag bland mycket annat en förstaupplaga av Oscar Levertin med författarens tillskrift till Georg Brandes.

På julen 1965 var vi i Rom, vandrade på Forum Romanum, gick uppför Spanska trappan där Hotel Hasler fanns (och kanske fortfarande finns, där tog Gustav VI Adolf ständigt in) och med huset till vänster där Keats dog. Vi tog oss förstås också ut till Protestantiska kyrkogården och hans grav med den vackra inskriften ”Here lies One Whose name Was Writ in Water”. Två saker jag funderade på att göra då men inte gjorde har jag ibland ångrat sedan dess: att jag inte köpte en aldin på ett antikvariat, ett vackert exemplar av en bok som kom från Aldus Manutius officin. Den var inte oöverkomligt dyr men är det nog numera.

Och framför allt att jag inte ringde eller knackade på dörren till Adolf Hallmans våning på Via Margutta. ”Så gör man inte” – men jag undrar om han inte hade uppskattat ett spontant besök av en entusiastisk ung kännare av hans böcker och konst. Med hans klassiska illustrationer av Söderbergs *Förvillelser*, Theophile Gautiers *Mademoiselle Maupin*, av Höga Visan, Johannes Edfelts antologi *Poetisk*

bilderbok, Bertil Malmbergs *Åke och Hans värld*, Voltaires *Candide*, och stockholmsantologin *Levande stad* liksom det klassiska omslaget till Bertil Malmbergs *Dikter vid gränsen* var jag, bland mycket annat av det han gjort, välbekant.

Tre år senare var han död, och en viss turbulens uppstod därefter i fråga om vad som därefter hände med hans konstverk och skisser. Jag hade samlat på mig en hel del av hans prosatycken i olika tidningar och gjorde upp en bibliografi av hans skrivelser och så långt det gick av hans illustrationer, inte minst i Politiken (läggen i arkivet på Rådhuspladsen var dammiga), och i andra tidningar, och skrev ett par artiklar om det i Bokvännen 1968, och följde upp det 1990. Senare beställde jag också fram på Kungliga biblioteket i Stockholm hans brev till Henning Berger, som jag senare redogjorde för i samma tidskrift under en talande rubrik: ”Nej, jag passar inte i det här landet”.

Adolf Hallman var en kosmopolit som rörde sig obesvärat i världsstäderna: Oslo (fast det var en mycket provinsiell huvudstad medan han var där), Köpenhamn, Paris, New York och Rom. Till charmen med köpenhamnsboken hör också att han citerar långa stycken på danska, bland annat av den legendariske journalisten Andreas Vinding. Han kommer dessutom in på 1890-talets sensymbolistiska diktare kring tidskriften *Taarnet*, många av dem katolska konvertiter: ”På Drachmanns sextioårsdag, som firades ned fackeltåg och fest på Rådhuset, hade Brandes hållit högtidstalet. Johannes Jørgensen, som debuterat i slutet av åttioalet, hade gått över till katolicismen, medan hans årsbroder som debutant, Sophus Claussen, fortsatte att utveckla sig till att bli en av Danmarks finaste lyriker, lik en Pan i det yttre och med Pans hjärta och själ.”

Det är inte otänkbart, kanske är det tvärtom troligt, att de raderna fick mig att lite senare välja Sophus Claussens lyrik som ämne när jag sökte och fick det Tegnér-Oehlenschlägerska stipendiet att forska i Köpenhamn, mest artiklar i förra sekelskiftets avisor i tidningsläsesalen på Fiolstræde. Då bodde jag på Nordisk Kollegium, inhyst på Nordisk Fjærfabrik nära Frihavnen som den gången var en mycket framgångsrik koncern. Senare, efter direktörens självmord, visade det sig att han förskingrat alla tillgångar. Inte heller den industrin finns kvar – ak hvor forandret! Hursomhelst og hvorom alting er: en förläggare får gärna ordna ett nytryck av Adolf Hallmans läsvärda köpenhamnsbok som stått sig mycket bra under de sjuttiosju år som gått sedan den kom ut.

Tora Nordström Bonnier: Just for fun. Brev från Amerika

(Bonniers 1946)

På våren 1950 när Sveriges radio ännu hette Radiotjänst och man sände från Kungsgatan i Stockholm gick en engelsk språkkurs som uteslutande handlade om USA – senare var det mest brittiskt när man under många år engagerade Ian Dunlop som gärna drack the i rutan när TV-åldern i slutet av det decenniet hade börjar göra sitt intåg. Det blå häftet för den amerikanska språkkursen 1950 när jag var sex år gammal är försvunnet sedan länge, men jag minns fortfarande flera av bilderna. Några var obligatoriska, som blommande körsbärsträd i Washington D.C. och presidentstatyer där. Men mest imponerad var jag av ett foto från en gummifabrik i Acron, Ohio, på ett väldigt däck i dubbel manshöjd. Att allt var rejält tilltaget däröver förstod jag genast. Några år senare när mitt teknikintresse hade hunnit växa till sig gav min morbror mig ett nummer av *Popular Mechanics* vars omslag hade ett imponerande diesellok som for fram genom skogar med jätteträd. I tidiga tonår fick jag sedan årsprenumerationer på den svenska avläggaren *Populär Mekanik*, full av tekniska tips och med ritningar på riktigt fula möbler som man själv kunde slöjda. En släkting som varit däröver kom i samma veva hem med en tredimensionell viewmaster med idel välkända sevärdheter: presidenthuvudena på Mount Rushmore (uthuggna av en dansk, senare av betydelse för slutscenerna i Hitchcocks film *North by Northwest*), Frihetsgudinnan, Empire State Building och så vidare. Så jag visste vad som väntade när jag siste augusti 1964 gick ombord på MS Kungsholm i Köpenhamns Frihavn som sex dagar senare i kvällningen ankrade utanför ett glittrande Manhattan, och nästa dag lade till vid piren i höjd med femtioandra gatan.

USA-indoktrineringen i Sverige var stark kring 1950, och höll i sig länge. 1946 skrev den erfarna journalisten Tora Nordström Bonnier fjorton reportage eller kåserier i *Expressen* om vad hon och familjen under en begränsad tid upplevde i

Kalifornien och under utfärder med bil längs amerikanska västkusten. De samlades sedan i den här boken som på många sidor har fått det förgångnas charm, i rapporter om amerikansk mentalitet när den skilde sig från svensk. Det handlar om biltrafiken och motorvägarna, om smarta bönder (särskilt en bred utvandrad skåning) och storjordbruk. Där var hon särskilt sakkunnig eftersom hon själv drev ett sådant i Uppland, och om amerikanska läsvanor (knappast några böcker men mängder av tidskrifter). John Steinbeck nämns som hastigast apropå Salinas och Monterey, fast inte William Saroyan, och hon besöker Louis Bromfield och hans mönsterfarm. Hon hade översatt många av hans romaner. Vidare handlar det om progressiva skolor, frigjorda tonåringar i slafsiga jeans, och drive-in biografier. Men mycket undvek hon, som hon klargjorde redan på den inledande sidans text "Till läsaren": "Denna bok innehåller inte ett enda citat, inte ett ord om politik och ingenting om litterära strömningar. Den är lika improviserad som den vistelse på Amerikas västkust den berättar om, lika illitterat och i lika hög grad "just for fun". Min man och jag hade under krigets långa år ofta talat om att då avspärningen äntligen en gång tog slut, skulle våra barn få komma ut i världen, först och främst för att lära sig engelska i tid. Jag reste också praktiskt taget så snart Amerika hunnit ordna anletsdragen efter sista V-dagen, jag och tre söner. Vi blev borta i tio månader, varunder vi levde i en liten småstad ca 8 mil söder om San Francisco. De yngre barnen gick i skola där, min äldste son for till universitet och min man och jag etablerade så småningom hushåll. Vi levde för det mesta på tjänarlöst amerikansk vis och blev med en hjärtlighet som aldrig upphörde att förvåna oss upptagna i våra grannars krets." Ett avsnitt tar upp den svåra bostadsbristen i Kalifornien, med stora skaror husvilla demobiliserade soldater, ett annat nya påfund som snabbköp, frysvaror och bilberoendet ("Barnen i Amerika föds inte, som man ibland skulle vara frestad att tro, med körkort i munnen"). Det är genomgående positivt och uppskattande: "Verkar mina brev från Kalifornien onyanserat panegyriska, så får läsaren ta med i beräkningen den känsla av befrielse det innebar att efter alla de pressande åren i ett överhettat Europa komma ut till Kaliforniens friska luft."

Men hon undertrycker inte det negativa, och mycket har fortfarande en deprimerande aktualitet: "Finns det då inga fel på Amerika? Oerhörda. Hemska. Förskräckande. Några konstaterar man bara i tidningarna. Andra kan man råka få personlig erfarenhet av. Här ska jag bara ta upp de senare. Jämlikheten inför bilen motsvaras inte av jämlikhet inför lagen. Där finns en nedslående olikhet, både när

det gäller diskriminerade raser och ekonomiskt bättre lottade, det erkänns och beklagas allmänt. Att vara neger i ett hus där stöld begåtts är att vara dömd – i Sydstaterna kanske rentav dödsdömd. Men att i fyllan och villan skjuta ihjäl en karl på gatan kan gå ostraffat för sig – om ens pappa är tillräckligt rik. [...] Vad jag sett av amerikansk sjukvård gör mig också betänksam. Läkarna har jag den allra största respekt för [...] Men den sjukvård som bjuds en patient på ett aldrig så modernt utrustat sjukhus är inte bara fabulöst dyr, utan skandalöst dålig, jämfört med svenska förhållanden.”

I sitt andra äktenskap (1929–1951) var hon gift med förläggaren Tor Bonnier. I den stora jubileumskronikan till förlagets hundraårsjubileum 1937 fick hon ett begränsat på gränsen till beskedligt utrymme på en högersida som hon delade med Stina Aronson, Ella Byström och Gunhild Tegen. Man hade dock plats med två uppskattande omdömen av kritikerna Henning Söderhjelm och Sten Selander om hennes båda romaner *Juninatten* (”talangfullt skriven och skickligt avvägd”; det var hennes debutroman som sedan filmades) och *Vanlig anständighet* (”intelligent verklighetsiakttagelse”). Efter Expressen skrev hon sedan i Dagens Nyheter på femtioalet. 1950 gjorde hon en lång resa genom Amerika i spåren efter Fredrika Bremers reportage *Hemmen i den nya världen* (1849–1851). Det hade Elin Wägner planerat, men hon blev sjuk och dog. Tora Nordström Bonniers *Resa kring en resa i Fredrika Bremers fotspår* är en vacker bok i litet format, och läsvärd. Den kom samma år som den amerikanska språkkursen, också den minns jag på hyllorna hemma. Kristina Lundgrens informativa artikel i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* placerar journalisten Tora Nordström Bonnier (vars svärfar i första gifet ägde Lunds Dagblad) i kretsen av lika inflytelserika och lästa kolleger, bland andra Elin Wägner, Ester Blenda Nordström, Célie Brunius och Eva von Zweigbergk. Där får man också veta vad som sedan hände: ett återvändande till Kalifornien, resor i Japan, Pakistan och Indien med åtföljande reportage, och en mängd översättningar framför allt av amerikanska böcker. Sent i livet flyttade hon till Cagnes-sur-Mer på Rivieran. Hon var född i Strängnäs 1895. Om hon levtt ett knappt halvår längre hade hon hunnit fylla nittiosex. Hennes kronika *Uppländsk kvinno spegel* från 1941 ska jag nog läsa, vid tillfälle.

Om Astrid Lindgrens och andra svenska författares syn på USA i slutet av
fyrtioalet och början av femtioalet skrev jag för en del år sedan en längre artikel
som kan läsas på nätet:

”Atombomber, tryckkokare och kyssäkra läppstift. Om den svenska
amerikabilden kring 1950.”

Louis de Geer: Singleton och kriget

(Bonniers 1943)

Louis de Geers sju böcker om Gunnar Wigelius och hans karriär på den engelska internatskolan Singleton där han blir Wajgilius hörde under många år till de mest utlånade pojkböckerna på biblioteken (intresset för flickor och kvinnor i dem är mycket flyktigt). Men man läser dem nog inte längre, inte ens i de djupa värmlandsskogarna trots dedikationen i första delen, ”Lundsbergare, gamla och nuvarande, tillägnas dessa skildringar”. Johan Svedjedals grundliga studie om serien, *Spela* (Litteratur och Samhälle 1980:3), lånade sin titel från de avslutande raderna *Singleton efter kriget*: ”Ja, det var mycket han hade att tacka skolan för. Kanske viktigast av allt – Singleton hade lärt honom att spela spelet – spela spelet i med- och motgång, spela livets stora, svåra spel i ordets djupaste betydelse.”

Svedjedal sammanfattar avslutningsvis: ”Det finns skäl att anta att Singleton för honom blev en revansch på de auktoriteter han i ungdomen tvingats underkasta sig. På Singleton skapade han moralisk logik. Denna logik fick allt större genomslag i böckernas berättelsestrukturer. Aktionslitterära klichéer hade funnits redan i de tidigare Singletonböckerna, men präglade de senare delarna i än högre grad [...] De Geer tonade ner kontroversiella inslag i den engelska internatskolan för att anpassa sina böcker till den svenska marknaden.”

Den positiva englandsbilden i böckerna är massiv och vikten av fair play inskräps redan med ett citat på titelsidan som är första boken: ”Vilken bracka som helst kan vinna ett spel, men det behövs en gentleman för att förlora det.” Hurtigheten i det hela blir lite besvärande för en vuxen läsare, det är klämkäckt och förnumstigheten står som spön i backen. Men den märkte jag inte när jag slukade böckerna första gången, ungefär när *Stora händelser på Singleton* var ny. Några titlar gavs ut på nytt 1960, men sedan dess inget, och ett nytryck från Bonniers kan man inte förvänta. De är alltför tidsbundna, den tidens

skolsentimentalitet går inte hem, och världen har sedan länge lagt de flesta av Louis de Geers värderingar långt bakom sig, till och med på de två svenska riksinternaten Lundsberg och Sigtunaskolan (de var tre medan Grännaskolan ännu var i gång).

För några år sedan träffade vi en glad garçon som gått på Lundsberg. Han var full av nostalgiska återblickar om sin tid där som han minns med mycken värme. Han berättade att när man kommit på honom att smygröka på vinden blev han inkallad till rektor och fick välja straff: antingen en rejäl örfil, eller också fick pappa reda på vad som hänt. Han valde förstås det förra, och fick dessutom en extra lusing vilket han hade full förståelse för: han hade mycket väl kunnat sätta eld på hela internatskolan om fimpen hamnat i krollsplinten. Rektor var den gången Martin Lindström som senare blev biskop i Lund. Öknamnet på honom bland studenterna tyder på att han inte alltid var världens muntergök: Dry Martini. Fast han hade nog inte riktigt lika hårda nypor i sitt biskopshus som Fanny och Alexanders uppsaliensiske styvpappa biskop Vergéus (så heter dessutom andra utstuderade busar hos Ingmar Bergman).

Böcker om internatskolor har varit en livskraftig genre: 1857, samma år som Flaubert gav ut *Madame Bovary* och Baudelaire *Ondskans blommor* kom i England en betydligt mera moralisk bok, Thomas Hughes *Tom Brown's Schooldays*, förlagd till Dr. Arnolds internatskola Rugby. På femtiotalet gick en skolfilm baserad på den, utan textning. Vi ryste inför scenen med "roasting" när äldre elever kamratuppfosttrade yngre genom att hålla fast dem framför den öppna brasan tills det osade bränt om byxbaken. Rugby är annars mest känt för killen som under en fotbollsmatch greppade tag om bollen och sprang iväg med den tills de andra föll över honom i en krälände hög: rugby var född. Thomas Hughes hade upplevt de reformer som den legendariske dr. Arnold hade genomfört och som kom att påverka hela public school-idén. Rugby och Eton har gamla anor, men livet i dessa efterföljare till medeltidens klosterekolor var inte alltid behagligt. Under golvet till Etons stora sovsal hittade man vid en sen ombyggnad högar av skelett efter rättor, och pennalismen var inte sällan utbredd. Mot detta satte dr. Arnold in en kristlig anda, och framför allt vikten av fair play som grundlades på idrottsplanerna.

Den idén kommenteras i en passus i *Singleton och kriget* där behovet av framtida brittiska imperiebyggare är underförstått. Engelsk militär har grävt upp skolans cricket- och fotbollsplaner för att hindra tyska stridsplan att landa: "Man måste

vara väl insatt i public-schoolsystemet för att riktigt kunna förstå hur mycket förlusten av cricket- och fotbollsplanerna betydde för skolan. Det är the public schools som i första hand slår vakt om den gamla, förnämliga engelska sporten. Där upprätthålles järnhårt dess bästa traditioner – där stärkes karaktären – där arbetar man med endast ett mål för ögonen – att skapa den sortens män, som göra Englands namn aktat och ansett ute i världen. Pojkarna få lära sig betydelsen av självdisciplin och fair play. De skola ta med- och motgångar på samma sätt – alltid play the game i ordets djupaste mening.”

Louis de Geer var född 1888 i närheten av Örebro som bruksson i en släkt som var bekant och berömd, inte minst politiskt. Han uppfostrades hårt och känslokallt av fadern-disponenten och sattes på Lundberg där han vantrivdes. Det gjorde han också i sin efterföljande militära karriär, bland annat som underlöjtnant. 1915 anställdes han som gymnastiklärare på en engelsk public school där han däremot fann sig väl tillrätta och blev kvar under större delen av tjugotalet. Återkommen till Sverige 1928 skrev han mycket, bland annat tre serier ungdomsböcker. I trilogin om internatskolan Norrsätra hade han nytta av sina erfarenheter från Lundsberg. Dessutom åstadkom han över tvåhundra teaterpjäser fast de refuserades. Han hade tagit in på ett lantligt pensionat i Dalsland på ett par veckor men trivdes så bra att han stannade i över tjugo år, fram till sin död. I byn var han allmänt respekterad och titulerades baron (vilket han var).

Det som framför allt gjorde honom känd och mycket läst var de sju böckerna om Singleton. Det dröjer ett bra tag i den fjärde innan kriget märks även om skolan ligger nära flottbasen i Portsmouth, ett givet mål för tyska luftattacker. Till en början händer inget i ”the phoney war”. Men på slutsidorna faller tyska bomber som lägger elevhemmet Longdown i ruiner. Krönikan om Gunnar Wigelius/Wajgilius och den brittiska skola där han med åren avancerar från elev till prefekt, house master och slutligen rektor börjar i *Singleton* (1929). I den är han nypojke, och vi får veta mycket om idéerna bakom det engelska public school-systemet. I *Ett elddop på Singleton* från året därpå blir han förste prefekt. I *Grådasken på Singleton* (1931) är titelfiguren (som inte är Gunnar denna gång) till en början en feg stackare men han hinner förvandlas till hjälte. Den som blir *Den nye läraren på Singleton* (1941) är förstås Gunnar, efter att han är klar med sin Oxford-examen. *Singleton och kriget* skrevs ett par år efter händelserna i den. I *Singleton efter kriget* (1947) har skolan gått i skotsk exil. Men i *Stora händelser på Singleton* som är sista delen och som kom postumt 1954 efter att Louis de Geer

avlidit tidigare på året, är man tillbaka i Sydengland och Gunnar Wajgilius blir rektor. Samtliga sju delar skrevs i Sverige.

Det är nog mera regel än undantag att skildringarna i litteraturen av internatskolor är negativa, till skillnad mot dem om Singleton: Holden Caulfield i J. D. Salingers *Räddaren i nöden* har inte mycket till övers för dem han relegerats från, i stället ger han sig ut på vift i New York. Benjamenta-institutet i schweizaren Robert Walsers *Jacob van Gunten* är en säregen inrättning, och Robert Musils unge Törless har inga goda erfarenheter av livet på ett internat. Fast någon gång glorifieras de, som i Kiplings *Stalky & Co*, eller satiriseras som i Evelyn Waughs *Decline and Fall* som grundades på hans egen korta tid som lärare på en sådan. George Orwell var ingen vän av internatskolor, han hade dåliga erfarenheter, medan Karin Boye gillade att jobba på Viggbyholmsskolan 1936–38 där hade hon små klasser och slapp sätta betyg. Och så Jan Guillous *Ondskan*... Men mest känd av alla romaner om engelska internatskolor är James Hiltons *Goodbye, mr Chips* från 1933 som dessutom blev en bra film med Robert Donat i titelrollen. Mina rader om den boken finns på Dixikons hemsida.

Peter Sandgren gav 2015 ut *Internatskolorna* (Atlantis, 2015) och doktorsavhandlade ämnet två år senare i *Globalising Eton: A Transnational History of Elite Boarding Schools since 1799*. Han har också skrivit understreckare om saken i Svenska Dagbladet.

Marika Stiernstedt: *Attentat i Paris*

(Albert Bonniers förlag, 1942)

”Vad är det ständigt för mur mellan...oss – och er andra! Ni alla andra! *Alla*.” Det frågar föga insiktsfullt den tyske löjtnanten Otto Bredow den vackra kosmopolitiska Lisia. Henne har han handlost förälskat sig i när de råkat på varandra i det ockuperade Paris. Hans familjegods finns i Schleswig. Dit vill han föra henne så fort de gift sig, men så blir det inte. Det attentat som anges redan i titeln utförs i Metron i Paris. Den idealistiska och överspända schweiziskan Hilde skjuter ner en tysk överstelöjtnant utan annat motiv än att han hör till herrefolket som tagit sig rätten att lägga under sig en allt större del av Europa. Bredow har sällskap i tunnelbanevagnen med en annan löjtnant, uppkomlingen Jodl. Den förre är genomkultiverad och lyssnar gärna på orgeln i Notre Dame, en von Stauffenberg eller Bielenberg-typ som man kan tänka sig skulle kunna genomföra en mordförsök på Hitler. Den andre är en hårdför, cynisk och vidrig Heydrich-typ. Och så faller skottet i trängseln utanför tunnelbanetåget utan att någon upptäcker förövaren som osedd försvinner uppför trappan.

Marika Stiernstedt dolde varken sina sympatier eller sina antipatier i den här romanen. Den är underhållande och spännande men på intet sätt harmlöst underhållande. Den var säkert rykande aktuell när den kom, in på det fjärde krigsåret. Inte alla i samtiden visste att hon var medlem av den hemliga antinazistiska Tisdagsklubben som Amelie Posse dragit igång och där bland annat Vilhelm Moberg ingick. Men många erinrade sig säkert att hon och hennes förste man Ludvig Nordström varit ivriga engelsk- och franskorienterade ententevänner under det förra kriget.

Attentat i Paris är en lång roman fast den bara täcker in tre dagar, och den är engagerande. I stil och ämne (krig och romantik) är den inte olik Erich Maria Remarques böcker, och den är nästan lika skickligt berättad. Den kan också i vissa

stycken påminna om Irène Némirovskys postuma *Storm över Frankrike*, fast den är mindre detaljerad. Framför allt ligger den mycket nära en bok som kom tidigare samma år, den franska kortromanen *Havets tystnad* av pseudonymen Vercors (motståndsmannen Jean Bruller) som blev den allra första boken i Panache-serien när Georg Svensson på Bonniers startade den tre år senare. Där handlar det om en genombildad och musikaliskt begåvad tysk officer som blir inkvarterad hos en fransk änka och hennes giftasvuxna dotter som han faller för. Men kvinnorna talar inte till honom, och han är klok nog att förstå vad som skapat muren mellan dem.

Attentatet drar igång razzior och repressalier: tyskarna tar en gissla på tjugofem man som ska avrättas om man inte finner mördaren, och en andra grupp med lika många längre fram. Så blir det inte, den förvirrade Hilde begår självmord men lämnar efter sig ett bekännande brev. De båda kvinnorna bor på ett hotell som också hyser andra exilemigranter, ett par äldre ryska grevliga syskon, en läkare, en flygare som väntar på tillfället att ta sig och Lisia ur landet – det gör de på sista sidan – och en läkare som heter Bunin. Miljön och stämningarna känns igen från både Vladimír Nabokov (fast hans landsflykt var i Berlin) och nobelpristagaren Ivan Bunin.

På flera sidor är Marika Stiernstedt mycket frispråkig och säkert också autentisk: när en judisk affär får sin ruta inslagen, och när tyska soldater sparkar sönder ett tygbylte som en gammal kvinna vaktar. Det visar sig innehålla en nästan nyfödd: ”Ungen var det ingenting mer att göra åt. Men häxan, farmor eller mormor var fullständigt vild, klöste och skrek som en besatt. Det var vi inte betjänta av. Henne måste vi skjuta ner.” De svenskar som 1942 ville läsa ensidigt om den nya regimen i vårt södra grannland och om de tyska soldaternas hjältemod i ockuperade länder fick hålla sig till *Signal*, den nazistiska propagandatidningen som kom också i en svensk upplaga.

Men det är inte enbart tyskar som far fram i romanen. Exilpolacken berättar om en episod från sitt hemland: ”I parken på Kraslaw, berömd vida omkring, växte en lind, nu mer än hundraårig... därest den står kvar, sköt han in, och intill denna lind, under dess skugga hade den tjuguarige sonen i huset på Kraslaw befallts gräva sin egen grav innan han arkebuserades för vapeninnehav, sommaren 1863. I juli. Fem man hade bildat pluton och skjutit honom. Han hade stått upprätt och vägrat att låta binda för ögonen. Han såg soldaterna rätt i ansiktet och bad med

hög röst till Gud för sitt land, då han föll. Och sedan [...] har det sagts att de råa känslolösa karlarna kastade sina gevär ifrån sig och brast i gråt.”

Marika Stiernstedt hyste starka sympatier för Polen, av flera skäl. Det främsta var nog släktförbindelser. När jag för nu många år sedan gjorde min praktiktermin på lärarhögskolans folkhögskolegren fick jag till handledare en boksynt man som samlade böcker. En visade han med särskild stolthet. Det var om jag minns rätt en krönika om någon polsk adelsfamilj. På bokens blanksidor hade Marika Stiernstedt gjort detaljerade anteckningar om sin släkt. På det hade min handledare kunnat doktorera om han inte avlidit i förtid. Var boken med hennes noteringar hamnat sedan dess vet jag inte – böcker har sina öden: habent sua fata libelli.

Och så en avslutande minnesbild. Den första författare med stort F som jag upplevde var på Tyringe kuranstalt, tidigare ett Sanatorium, omgiven av ozonrika barrskogar, där min morfar som varit stationsinspektör efter pensioneringen var revisor och därför kunde ta med sig sina dottersöner till det splendida smörgåsbordet, kanske till rabatterat pris. Genom salongerna skred då en rakryggad äldre dam, vithårig, med spår av grandezza i det förflutna, och kringvärvd av en noli-me-tangere aura. Henne störde man inte i onödan, hon visste hur man skulle hålla kreti och pleti på avstånd, förstod man. Hon var sedan länge välkänd och föregicks av sin berömdhet: Marika Stiernstedt, gift först med flygbaronen Calle Cederström (som senare störtade till döds över Ålands hav), och därefter i ett stormigt äktenskap förenad med Ludvig Nordströms tills de gick skilda vägar.

Det här måste ha varit 1954. Hon dog på hösten samma år och hade då hunnit göra upp bokslutet över sitt samliv med Lubbe, i boken *Kring ett äktenskap*. Den var så partisk – även om den kanske var subjektivt sann – att hennes förläggare Tor Bonnier grävde fram gamla papper och kort därpå gav ut en bok som försökte balansera det hela, ett utdrag ur Ludvig Nordströms dagböcker (senare har Ulf Wittrock, Lisbeth Larsson och andra skrivit intressant om allt detta). Men om det visste jag förstås ingenting den gången i Tyringe, bara att den spröda och stiliga damen var en stor författare vars många böcker fanns på mormors bokhyllor. Det var min första glimt på nära håll av en Författare (jag var tio) – fler skulle följa. - På bloggen Skrivo har jag skrivit om mina möten med dem.

Gösta Larsson: Revolt in Arcadia

(American Publishers, New York 1942)

“In recognition of a certain far reaching economic reform instituted in this land but a short time ago, it is my Royal desire to inaugurate this day with a brief ceremony. I refer to the change that restored wealth to my Kingdom which for many years suffered from severe maladjustments. On the surface ours was a nation of free men, and we boasted of our extended Free Rights, our Free Speech, our treasured Civil Liberties. But what did these rights really amount to as long as Great Wealth was concentrated in the hands of a few, as long as Monopoly and Special Privilege were rampant in the land? Did our cherished Political Democracy ever raise the masses from the Despond of Deep Poverty?”

På slutsidorna av sin fabel om återgång från privat till allmänt ägande av mark har kungen i riket demokratiserats, genom den skogshuggarson som är en baddare på att tillverka mjuka tofflor (kungen lider av svårartade podager) och som är en klipsk ung man med utseendet för sig. Innan boken är över har han fått både prinsessan och det reformerade kungariket. Fram till dess har monopolkapitalismen styrt, till den grad att inte ens luften är fri att andas. Fattigt folk tvingas mäta sina andetag, och betala för dem (ett liknande förslag framfördes av vissa maoristammar på Nya Zeeland för några år sedan: att det skulle vara avgiftsbelagt att dra ledningar över land som de hävdade var deras sedan urminnes tider, och med en gräns på några hundra meter upp i luften. Av det framfusiga förslaget blev förstås intet).

På slutet av tävlingen om prinsessans hand återstår bara en prins från Indien, och hans förklädde rival. En sista dust, efter bågskytte och annat, är att svara på frågan ”What makes for the greatest happiness of Mankind?” Efter att ha tvekat en sekund svarar den indiske prinsen: ”The greatest happiness is achieved by him

who conquered all desire.” Men skogshuggarsonen brädar honom med sitt svar: “The greatest good of mankind is achieved through the cooperation of free men on equal terms”. Innan allt slutar lyckligt håller han på att bli nedstucken som en annan Caesar av en dolkförsedd och dolsk markägare, villkorligt utsläppt ur fängelset (som är de gamla mentalsjukhusen som står tomma sedan de intagna i ett slag har tillfrisknat tack vare jordreformen). Men indiern avvärjar attentatsmannen.

”We have in fresh memory the wide-spread misery among our citizens, the hordes of hungry men and women, the despairing unemployed, the outcasts living in the slum, and the corruption, human degradation and crime which is born of those unnatural parents – Great Wealth and Deep Poverty.” När detta trycktes 1942, inte långt efter attacken på Pearl Harbour, hade tio år av Roosevelts New Deal varit i gång, och krigsindustrin gick på högvarv. Men minnena från depressionen under Herbert Hoover fanns kvar, också i ljud och på bild: ”Brother, Can You Spare a Dime?”, och Margaret Bourke Whites bekanta foto på den ringlande matkön av hungrande (alla färgade) under affischen med en reklambild på en lycklig välbärgad medelklassfamilj (alla vita) på bilutflykt. Rubrikerna ovanför är lika braskande som falska: ”World’s Highest Standard of Living”, och ”There is no Way like the American Way.”.

Return to Arcadia som blev den sista bok Gösta Larsson gav ut är en underlig hybrid av traditionell sagoberättelse – en Bergakung spelar en viss roll – och en politisk traktat. Jag kan tänka mig att han tog intryck av socialisten Upton Sinclair som hade varit nära att bli vald till Kaliforniens guvernör men som inte oväntat trixades bort i det vanliga politiska fulspelet. Recensenten i *The New York Times* är visserligen välvillig men tyckte att var sak hade sin plats: antingen en sagobok för tonåringarna (de schablonartade illustrationerna hör till det minst lyckade i boken), eller också en argumentation för politiska och ekonomiska reformer. Om hans tidigare roman *Fatherland Farewell* hade Louis Kronenberger i samma tidning uttalat sig positivt, fast i sak drabbande: ”What is chiefly missing from this book is, I suppose, the characterizing power which stamps a work of fiction with both individuality and insight.”

Gösta Larsson hade debuterat 1934 med *Our Daily Bread* som filosofen Alf Ahlberg, tillika rektor på socialdemokraternas folkhögskola Brunnsvik, översatte fyra år senare som *Livets nödtorft*. Det året kom den andra romanen *Fatherland, Farewell* både i USA och i Sverige, med samme översättare: *Mitt land farväl*. Båda

utspekar sig i Malmö kring storstrejken 1909 och Amalthea-dådet. Sjöromanen *The Ordeal of the Falcon* från 1946 försvenskades samma år som *Falkens eldprov* – den är spännande och läsvärd men att jämföra den med Joseph Conrad som någon gjort är att ta i. *Ships in the River* kom 1946, och med den ett generöst erbjudande från Hollywood som av dunkla skäl trixades bort. Filmen *Storstadshamn* i regi av Budd Schulberg lånade eller stal kanske en del uppslag från Gösta Larsson, det är en av flera dunkla punkter i hans livshistoria. Den kom på svenska med lång fördröjning, i Jan Ristarps översättning: *Kajerna vid Hudson River* (2011).

Eyvind Johnson härhemma var full av lovord att svenska arbetarskildringar kom ut i USA tack vare Gösta Larsson: ”Vi vill, trots att han nu skriver ett främmande språk, med stolthet räkna honom till våra egna.” Gösta Larsson hade otur att hans trettiofem romaner kom ut i så hård svensk konkurrens: Holger Ahlenius i *BLM* var kritisk: ”Berättelserna har sitt värde som vederhäftigt socialhistoriskt dokument. Men stilen är alltjämt lika sötaktig och schablonartad. Jämför man Gösta Larssons böcker med de hemmasvenska arbetarskildringarna, alltifrån Martin Koch och Maria Sandels fram till Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson, Rudolf Värnlund, Moa Martinson och Jan Fridegård, så märker man bäst i hur hög grad de förstnämnda sakna såväl personlig som litterär egenart.”

Om Gösta Larsson som var född i Malmö 1898 och begick självmord i sitt garage i Waterford, Connecticut 1955, året efter att Stig Dagerman gjort det i sitt i Enebyberg, skrev jag en lång artikel för *Swedish Pioneer Historical Quarterly* som av någon anledning som jag glömt bort aldrig kom in – den finns som slutkapitel i min bok *Strindberg & Co* (1983). När jag höll på med den ringde jag till Gösta Larssons bror Knut i Malmö som då dessvärre hade hunnit tappa en del av sina minnen. Men han antydde att det kanske inte hade varit ett självmord utan ett mord som politiska motståndare under McCarthys och HUACs kommunisthets hade beställt. På nätet kan man läsa vad Fredrik Ekelund Marisol S skrivit i saken, bland annat på Malmö Hamnarbetarförbunds sida (Gösta Larsson var en tid sjäare).

Den mångsidige Martin Allwood som länge drev sitt Anglo-American Center Marston Hill i Mullsjö tog med Gösta Larssons dikt ”Söndagsmorgon i New York” i en av sina antologier:

Från mitt rum jag hör de starka slagen
av stadens puls i tidig morgonväkt.
Livet sjuder redan, fastän dagen
knappt den sista stjärnan släckt.

Och yster höstsolstråle skjuter
sig mellan husen in i kammarn min
och mitt gråa fönsterglas begjuter
som med eldigt, guldgult vin.

Fastän morgonväkten ännu dröjer
jag redan nås av stadens dova brus.
New Yorks stad sin hårda stämman höjer
över tusen gråa hus.

Mina minnen av Budd Schulberg har jag skrivit om på Dixikon som kan läsas på nätet, liksom mina rader ”Från Ships in the River till On the Waterfront”, om den anpasslige Elia Kazan som var en av många inblandade i filmen *Storstadshamn*, men mest om den imponerande Karl Maldens bortgång, han som spelar prästen i filmen. - Min långa uppsats om brevväxlingen mellan Upton Sinclair och hans svenske förläggare Axel Holmström, tryckt i *Biblis* 1999, kan läsas på bloggen *Skrivo*.

Margareta Suber: Vänd ditt ansikte till mig

(Norstedts 1942)

Som man kan läsa sig till i sjätte kapitlet i Mikael Timms *Lusten och dämonerna. Boken om Ingmar Bergman* (2008) kom de första utkasterna till *Hets* redan 1938, sex år innan filmen hade premiär. Den blev genast mycket omtalad, och raskt en klassiker som stått sig, framför allt tack vare Stig Järrels lysande rollprestation som den vidrige latinlektorn Caligula. Han är en pennalist som utövar sitt översitteri mot de sårbara i gymnasieklassen (regissören Alf Sjöberg underströk hans fascistoida drag genom att låta en nazisttidning ligga framme på ett bord) men som sedan visas upp i all sin ynkedom: ”Som nutida betraktare är det lätt att se filmen som ett tidlöst drama om den eviga ungdomen [...] För dåtidens publik var *Hets* en samhällskritisk film. Naturligtvis var det också en film om ett generationskrig [...] ett slag mot solar plexus på dåtidens moraluppfattning.” Sextio år senare kommenterade Bergman det i ett telefonsamtal med Timm: ”Jag hatade skolan, hatade. Jag var rädd och hatade vilket innebar att jag var en monsterelev. Därför att på den tiden hade skolan och hemmet ingått en ohelig allians. Du fick aldrig något medhåll hemma om du blev trakasserad av någon lärare och lärarna i skolan hade fullständigt fria händer att hantera eleverna. Man hade ingenstans där man kunde vädja. Man var utlämnad och jag var jävligt rädd.”

Det är inte otänkbart – kanske är det troligt – att Ingmar Bergman läste Margareta Subers roman *Vänd ditt ansikte till mig* när den var ny, två år efter upprinnelsen till *Hets* och två år före den färdiga filmen (den hörde till de ”7 valda böcker av Margareta Suber” som förlaget gav ut på nytt 1957 men har sedan dess inte tryckts om). Scenen på de första sidorna är ett gymnasium i Stockholm, med en brunfärgad lektor Algren i filosofi som är minst lika fränstötande som Caligula. Han siktar in sig på den judiske flyktingen David i abiturientklassen som han envisas med att kalla Salomo: ”Algren, ”Stumpen”, på katedern med sitt tjocka

grodhuvud, korthalsad, framåtböjd för att bättre se hur hans gift träffade. Mungiporna blev då alltid litet fuktiga och ögonen som satt vitt isär trängde ut mera än eljest: ”Nå, Salomo – nå-å? Du som hör till egendomsfolket – ägodelarnas folk som predikar ägandets evangelium –” Klasskamraten Nils Ivar Zender kommer till undsättning: ”Orden – eller kanske var det hatet – sprängde i strupen, inne i huvudet i bakhuvudet, och han ville nagla fast läraren vid katedern, få honom att sitta mållös av skam, erbarmlig, förlöjligad, maktlös över sina lemmar. – Jag undrar, hade han pressat fram med en röst som lät avlägsen i hans egna öron, jag undrar hur magistern får fram en sådan dubbel betydelse i ordet egendomsfolk. Vill magistern vara vänlig och förklara det för oss? – Det ska vi be Salomo själv göra – han måste kunna Gamla testamentet på sina fem fingrar, inte sant Salomo?” Stumpen minns sedan vem som stungit honom, och ger igen med ett klassiskt knep: ”Får jag be Nils Ivar tala om huruvida de konkreta individualföreställningarna som är reproduktioner av varseblivningar kan få subjektiv karaktär?”

Marika Stiernstedt var frispråkig vad gällde nazistiska vidrigheter på kontinenten i sin roman *Attentat i Paris* som också kom det året (Eva Martinssons doktorsavhandling *Attentatet på Dramaten. En studie av Alf Sjöbergs uppsättning av Marika Stiernstedts drama* (2000) är upplysande om hur mycket man visste vid den här tiden). Samma år fick diplomaten Göran von Otter ombord på ett nattåg veta mycket om nazisternas systematiska förintelse av judar, en information som gick fram både till Stockholm och Washington men utan verkan. Nu senast har Klas Åmark skrivit boken *Främlingar på tåg* om det – på nätet finns sedan i mars 2021 det en timme långa radioprogrammet ”Vad Sverige visste om Förintelsen”.

David i Margareta Subers roman bor påvert som flykting med sin mor som drömmer om att kunna komma tillbaka till Tyskland. Det gör de samman med andra i en överbefolkad hyreslägenhet i Stockholm, till skillnad mot Nils Ivar och hans högborgerliga föräldrar (fadern är professor) och tre systrar. David summerar snabbt och motvilligt vad som hände där nere: ”Min far, Natanael Gesell, blev tagen i ”skyddshäkte”. Han hade en advokatfirma tillsammans med en – en arier, Gotlieb Wasser. Nu är Wasser ensam ägare till firman. De kom på natten och hämtade både min far och mig. Vi hann inte klä på oss ordentligt. De misshandlade mer min far än mig. Jag – jag kan inte tala om det. Så småningom fick vi reda på att min far blivit förd till ett arbetsläger. Där dog han efter två år. Han var mycket stark och hade aldrig varit sjuk. – Sköt de honom? – Det behövdes

inte.” Och så tar han fram ur plånboken en sliten artikel ur en svensk dagstidning med en polacks vittnesmål från koncentrationslägren, med ”nakna, ohyggliga fakta”. Nils Ivar övertalar David att låta honom komma med på en gudstjänst i synagogan. Det blir en uppenbarelse för honom – också hans assimilerade familj är judisk, fast allt mindre i varje släktled. I ett långt mellanparti som är romanens andra avdelning får man veta mer om tidigare generationer. Fadern liksom den sympatiska farbrodern/bokförläggaren är halvjudar. I ett inledande avsnitt försöker förläggaren övertala professorn att ge ett bidrag till hjälp för judiska flyktingar, men utan framgång. Fast det förstör inte deras nära vänskap.

Nils Ivar är kvartsjude. Komplikationer uppstår när hans syster (som går på GCI) ska gifta sig med en yngling som just återkommit från finska vinterkriget. Han är son till en officer med starka sympatier för nazisterna, men den blivande svärmodern är ett under av takt, liksom flickans mor. De unga vill skynda på bröllopet innan han ska österut igen, eller västerut till norska gränsen. Andra förvecklingar följer i den andra vuxna systemens relationer till en misslyckad kemist. Och så vidare, i denna vänliga och varma familj som blir trängd av hot utifrån. Nils Ivar och en av hans vuxna systrar är med i en radikal studentklubb men går också av nyfikenhet till ett möte i en ultranationalistisk förening. Där finns fullt av fornnordiska insignier, och man dundrar mot att Sverige släpper in judiska flyktingar (en majoritet i studentkårerna hade gjort vad de kunnat för att strypa uppehålls- och arbetstillstånd för akademiker). Där blir de nästan lynchade. Det mörknar snabbt över vägen för Nils Ivar som inte längre finner livet värt att leva. Han går iväg till sin hemvärnsövning, genomför en orientering med sitt skarpladdade gevär men avviker vid en rotvälta. Skottet brinner av och han får självmordet att se ut som en olyckshändelse. Fadern och den klarsynta av de äldre systrarna (inte den som ska gifta sig, hon har annat att tänka på) förstår sammanhanget. En dyster och samtidigt trovärdig intrig i en roman väl värd att ta fram på nytt.

Den produktiva Margareta Suber (född i Linköping 1892, avliden 1984 efter många år i sydliga länder som hon skrev uppskattade romaner om) var under en del år ingift i den finlandssvenska Topelius-släkten, dock en annan gren än Zacharias. Hennes son Christopher Topelius var också flitig, framför allt som redaktör för ett antal antologier. Hennes mest kända roman var *Charlie* (1932), med inte särskilt iögonenfallande lesbiska inslag som kanske skrevs under intryck av Radclyffe Halls *The Well of Loneliness* från 1928, på svenska fyra år senare (och

Weiningers *Geschlecht und Charakter* från förra sekelskiftet skymtar möjligen också i bakgrunden). Om det kan läsas i Liv Saga Miltons artikel om Margareta Suber i *Svenskt Biografiskt Lexikon* och i Kristina Fjelkestams kortare i *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*.

Kristin Järvstad på Malmö universitet verkar vara den enda som ägnat *Vänd ditt ansikte till mig* någon mera ingående kritisk uppmärksamhet. Det gjorde hon i essän "Att vittna om sin tid: framställningar av antisemitism och förföljdas erfarenheter i svensk 1940-talsprosa" som också diskuterar Marika Stiernstedts *Banketten* och Gurlu Hertzman-Eriksons *Hjälteglorian* (alla tre författarna medverkade för övrigt i *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, som Daniel Brick redigerade 1943). Kristin Järvstad avslutar sin analys så här: "Andra världskrigets förföljelser och dessas följder framställs här, om än fragmentariskt, för första gången i svensk litteratur. Den nazistiska politiken visar sig få återverkningar också i en svensk kontext. I *Vänd ditt ansikte till mig*, *Banketten* och *Hjälteglorian* framkommer hur de nationella gränserna luckras upp på grund av världskatastrofen, men även att det svenska folkhemmet inte är berett att inkludera några »främlingar«. Svenskarnas betänkligt snäva perspektiv behöver med andra ord breddas och det är med fiktionen som redskap som dessa författare vittnar – för att på så vis motverka oberördhet och ligkiltighet inför de övergrepp som begåtts och fortsätter att begås i antisemitismens och nazismens namn." – Kristin Järvstads hela text går att läsa på nätet. Den är en mycket bra.

Gösta Knutsson: Pelle Svanslös i Amerika

(Bonniers 1941)

Man bär med sig rim och ramsor genom livet, jag denna: ”G.G. – G.G. – G.G. – vårt allt!” som är ledmotivet från och med femte kapitlet i Gösta Knutssons *Pelle Svanslös i Amerika*. Den kom ett par år in på andra världskriget, som tredje i serien av i allt elva och har sedan dess tryckts om ett stort antal gånger. På senare tid har texten kanske ändrats på några punkter, som de substantiverade färgadjektiven när det talas om svarta katter i USA som Pelle är ivrig att ta i tolerant försvar. Boken är välkänd också i våra grannländer. På färöiska heter han Palli Halaleysi, på norska Petter Stump och på danska Pelle Haleløs, dessutom i två skilda översättningar. Vad jag först flera år senare förstod är att gangsterkatterna som sträcker tassarna i vädret när de unisont svär sin ramsa hade sin utrikespolitiska förebild, i nazisternas uppsträckta armar när de vrålade ”Sieg Heil” – vuxna läsare den gången insåg det förstås genast.

Redan i första kapitlet får man en rejäl dos västlig indoktrinering: ”Till Amerika! Långt borta i världen ligger ett land, som heter Amerika, och jag tror nog att du har hört talas om det landet både en och flera gånger. Det är ett stort och präktigt land med massor av bilar och med jättehöga hus, som kallas skysrapor, och glassgubbar finns det i nästan vartenda gathörn, för folket i Amerika tycker alldeles förskräckligt mycket om glass.” När jag läste det där i mycket unga år (min upplaga är från 1950, tryckt i sjuttiofemte till åttiofjärde tusendet. Jag läste den något år senare) hade vi ännu inte kylskåp, och glass var en lyx. Vårt lokala konditori som hade pretentioner reklamerade för varan på utrikiska i en inramad tavla: GLACE.

Redan på första sidan får vi veta varför Pelle kommer till det stora landet i väst: pappan i hans värdfamilj i Uppsala har råkat vinna en hel del pengar på lotteri och tar med hustru och barn (Birgitta och Olle) på amerikabåten från Göteborg. Pelle

får genast en handgriplig lektion i den strikta klassindelningen som råder ombord. Eftersom han inte reser första klass blir han snöpligt nermotad från översta däck av en mallig och snorkig katt med sjömansmössa på huvudet och blågult band om halsen. Samma sak händer på mellandäck. Men skeppskatten Kalle i tredje klass är vänlig, fast han åt den sista rätten ombord redan för tre år sedan. Men i USA finns de i mängd, lovar han. Och genom honom gör Pelle bekanskap som ska visa sig nyttiga.

”Tio dagar och tio nätter åkte Pelle Svanslös över det stora havet”. Sverige-Amerika linjens Kungsholm var ett par dagar snabbare när jag gjorde samma resa 1964, men ankomsten var sig lik: ”det kändes ganska skönt när New Yorks skyskrapor en vacker dag dök upp i en slöja av dis.” World Trade Centers tvillingtorn fanns ännu inte (och finns inte mer), däremot Empire State Building som överlevde när en DC-3 oavsiktligt rammade en våning. Den hade kommit till som världens högsta sedan Oscar Rydqvists Jeppe var uppe i Woolworth Building. Pelle får snabbt kattvänner som visat honom runt. Högst upp i skyskrapan är hans guide Manhattan-Jim som är utvandrad från Huskvarna och som inte gärna tar sig ner till gatan: ”Hur är det i gamla Sweden? Ja, Sweden, det är Sverige på amerikanska.” (Bokens unga läsare får redan på första sidan veta att New York uttalas Njo Jåk).

I New York går man på världsutställningen (tiden är alltså två år innan boken kom ut): ”Utanför svenska paviljongen stod en stor röd trähäst, som lyste lång väg”. En flera meter hög dalahäst var en av attraktionerna. Den finns på en av Lucie Lundbergs lite menlösa illustrationer. Hennes namn nämns ännu inte, det ändrades i senare delar. Men om obeliskan och klotet, de dominerande symbolerna på världsutställningen 1939, får vi inte veta något.

Två saker är genomgående på bokens 126 sidor: Pelle får ideligen frågor om sin obefintliga svans (”Har du lämnat den hemma i Sweden?”). Det parerar han rutinerat utan att avslöja att en rätta en gång bet av den. Det andra är gangstergänget som enträget försöker locka ner honom i skumma källarvalv längs fyrtioandra gatan, och som har förgreningar på andra håll i Amerika. När man kommit till Niagara lyckas gangsterkatterna så när stänga in Pelle i en tunna som man kastar ner i fallet. Men då har hans kompisar redan brutit upp botten och sett till att han kunnat smita undan.

Man tar tåget till Chicago där familjen har släktingar: ”På natten åker man sovagn, för det var en gubbe som hette Pullman som en gång i världen hittade på

att göra sängar i järnvägsvagnar.” Gösta Knutsson kunde han nämnt, fast det gör han inte, att de var byggda av småländska invandrare till Mellanvästern. Och i Chicago finns en skinande vit skyskrapa, ”det renaste huset i världen”, byggd av en tuggummikung – att det var Wrigley sägs dock inte. Den godtrogne Pelle lockas till SKK, Svenska Katters Klubb, men förs i själva verket till en av Gangstergängets filialer där han blir kissnappad: ”Bröder i G.G. – givom tecknet! Sa Chicagos Röda Skräck. Då räckte alla gangsterkatterna opp högra tasserna och sa: – G.G. – G.G. – G.G. – vårt allt!”

Också ur den knipan klarar sig Pelle, tack vare sina nya kumpaner. Så kommer man till Philadelphia där han intervjuas på radio (station K-I-S-S, våglängd 236 centimeter”) men det är förstås återigen en bluff av GG-gänget: ”Inte är det här någon radiostudio! Inte är det någon mikrofon!” Men det fixar sig, den här gången för att Pelle saknar svans. Han träffar av en slump Filadelfia-Fille som är släkt med Gammelmaja i Domkyrkotornet i Uppsala och som han har en hälsning till. (Vid en folkräkning kring 1900 var Chicago den stad som efter Stockholm och Göteborg hade flest svenska invånare).

Och så är Pelle tillbaka i gamla Sverige igen där han genast tråkas av den elake Måns som är våldsamt avundsjuk fast han försöker dölja det: ”Nå, i alla fall så jag för min del glad att jag slapp resa till Amerika”. Och hans menlösa eftersägare Bill och Bull hakar som vanligt på: ”Vi är glada, sa Bill. – Glad är just rätta ordet, sa Bull.” Medan böckerna om Pelle Svanslös kom ut var det en lokalsport i Uppsala att gissa vem modellerna bakom katterna var: Pelle var nog den snälle Gösta Knutsson själv, Maja Gräddnos hans hustru Erna (som var dotter till författaren Uno Eng som skrev korta och bra böcker). Allvetaren Ejnar Haglund med den egendomligt ansträngda rösten som ofta uppträdde i radio var en annan, övriga har sjunkit i glömska – men karikatyrerna var säkert träffsäkra.

Gösta Knutsson (1908–1973) tog en fil.mag. i Uppsala där han var aktiv i studentsammanhang, redan då som en behaglig radioröst (fast Uppsala har inte en vit katt som man har i ett fönster på Akademiska Föreningen i Lund, ej heller håller man sig med Q-Verser). Han lanserade frågesport i radio 1938 men fanns inte med i långköraren Tjugo frågor, och var programchef på Sveriges Radio 1936–1969 som under många av de åren ännu hette Radiotjänst. Hans böcker om Nalle Lufs och Skrutten hörde också till min tidiga läsning, liksom FIBs gyllene böcker som han översatte många av, de flesta från amerikanska. Hans antinazistiska övertygelse framgår i en senare del i serien, ”Pelle Svanslös i skolan”

där medlöpande katter kallas Kisslingar, mycket ljudligt de norska medlöparna under Vidkun Quisling.

Pelle i Amerika nämns inte i Gunnar Eidevalls *Amerika i svensk 1900-talslitteratur. Från Gustaf Hellström till Lars Gustafsson* (1983) och den gavs ut för sent för att hamna inom tidsramarna för Lars Wendelius *Bilden av Amerika i svensk prosafiktion 1890–1914* och Martin Alms *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*. Conny Svenssons skrev en intressant understreckare om Pelle Svanslös och politiken i Svenska Dagbladet den 31 juli 2002. - Birger Hedén har sammanfattat Gösta Knutssons flit som försvenskare i *Svenskt Översättarlexikon*, på nätet. - Allan T. Nilssons *De byggde järnvägsvagnar. Emigranterna från Ryfors hos Pullman i Chicago* (1999, på engelska två år senare) är läsvärd.

Thorsten Jonsson: Sex amerikaner och Sidor av Amerika

(Bonniers 1942 och 1946)

”Om Amerika, svarade herr Ansell på en av herr Kvestins frågor som kom så artigt frambugande under den välvärdade mustaschen, om vad man tycker om Amerika i allmänhet är det svårt att yttra någonting sammanhängande.” Så inleds tankeutbytet mellan två konversanta herrar i det långa mittavsnittet ”Samtalsvis” i Thorsten Jonssons *Sidor av Amerika*, en bok som aldrig tryckts om, lika lite som hans essäsamling *6 amerikaner* som kom fyra år tidigare (fast just ”Samtalsvis” har tagits med i samlingsvolymen *Berättelser från Amerika* där novellerna i *Dimman från havet* ingår). Thorsten Jonsson, mycket flitig som författare, recensent och översättare, var född 1910 i Ångermanland och var Dagens Nyheters korrespondent i New York 1943-46. Sedan blev han tidningens kulturchef men hann med bara några få år på den stolen, han avled i förtid, 1950. Han var en av våra skickligaste översättare. Hans försvenskningar av Hemingway, Steinbeck och andra flyter ofta på bättre än originalen.

Som framgår av de finurliga efternamnen på de båda i ”Samtalsvis” frågar den ene (som är på besök i Amerika) och får svar från den andre (som känner till förhållandena där). Efter femtio sidor avslutas det sokratiska samtalet dem emellan så här: ”Amerika lämnar en inte oberörd och man kan känna inför landet på olika sätt: man kan vara intill döden förbannad på bristerna i dess demokrati och vara djupt förälskad i den personliga redligheten i dess självkritik. Men om den amerikanska vardagskänslan för friheten kan man, om jag har uppfattat saken rätt, bara tycka en sak: att den är en av de stora tillgångarna i världen, en av de omistliga. Utan den vore det svårt att se annat än mörker framöver.” Detta trycktes samma år som axelmakternas kapitulation och atombomberna över Hiroshima och Nagasaki men det skrevs nog medan andra världskriget ännu pågick. Av en dåtida tidningsartikel som kan läsas på nätet framgår att två svenska

journalister, en av dem Thorsten Jonsson, som var stationerade i USA under kriget riskerade att dras in i amerikanska armén. Det framgår inte om protester från officiellt svenskt håll behövdes, hursomhelst slapp de undan. Kanske påskyndade det hans hemkomst.

Den som under trettio- och fyrtiotalen var intresserad av Amerikas moderna litteratur hade flera bakgrundsböcker att ta till, främst Artur Lundkvists *Diktare och avslöjare i Amerikas moderna litteratur*, 1940, och essäerna om William Faulkner och Henry Miller i hans *Ikarus flykt* som kom året innan. Och så Thorsten Jonssons *Sex amerikaner* varav de tre första (Hemingway, Faulkner och Steinbeck) var viktigare redan när han skrev om dem än de tre senare (Caldwell, Farrell och Saroyan). Fler följde i *Sidor av Amerika* (som inleds med några intressanta sidor om utflykter på Manhattan, i New England och i Sydstaterna): Scott Fitzgerald, William Sandburg och Henry Miller. John Dos Passos nämns, men man kan beklaga att hans romaner inte ägnas en sammanhängande analys.

Thorsten Jonssons avsnitt om William Saroyan fick mig att som gymnasist läsa så mycket av honom som jag kom över, det blev en hel rad böcker. De var alla lättsmälta, och därmed i allt Faulkners motsats. Den allra första artikel jag fick tryckt på en dagstidnings kultursida i början av 1960-talet handlade om honom. Thorsten Jonsson följde upp sin essä om Faulkners författarskap i den första boken med några lite lättsammare sidor i den andra, om ett möte med honom i Oxford, Mississippi. Långt senare skrev jag bland annat detta, efter att jag tack vare den generösa flandriska forskningsfonden flugit över Atlanten och hållit föredrag på en av de årligen återkommande stora skandinavistkonferenserna i USA som det året hölls på The University of Mississippi:

”Hur sydstaternas småstäder tedde sig ante bellum, före det förödande inbördeskriget, får man en aning om i Oxford. En pampig domstolsbyggnad omges av tvåvåningshus med järnbalkonger och lätt bedagade affärer som säkert hade slagit igen för länge sedan om det inte varit för alla köpstarka turister. De lockas hit av den som porträttligt sitter staty i brons på en bänk framför stadshuset, med hatt och tweedkavaj, rejäla skor och pipa i handen. William Faulkner var kort i rocken (160 centimeter) men en stram herre som höll på sin värdighet och sällan lät sig intervjuas. Det inhemska genombrottet kom först med Malcolm Cowleys antologi *The Portable Faulkner*, tjugo år efter debuten – i Sverige gick det snabbare tack vare Artur Lundkvist som både introducerade

honom i BLMs allra första nummer 1932, och där översatte hans raffinerade skräcknovell "En ros åt Emily".

Författaren och kritikern Thorsten Jonsson, under kriget DN:s USA-korrespondent och alltför tidigt bortgång, fick tillräckligt många ord ur honom 1946 för en läsvärd artikel. Fyra år senare skakade Jöran Mjöberg, då svensk lektor vid Harvard, hand med honom, ett minne som han skrivit roligt om. Under konferensens sista dag avviker jag till Faulkners Rowan Oak en kvarts promenad från centrum, längs lugna villakvarter. Det är en oas av grönska, med höga cedrar, väldiga magnoliaträd som nu börjar blomma, lönnar, kaprifol, ekorrar med yviga svansar, klarröda kardinalfåglar, katter som stryker omkring. Jag kommer tidigt och under en benådad stund har jag stället för mig själv när jag strövar i hagarna där han höll sina hästar, och bland uthusen för tjänstefolket. Hit flyttade Faulkner 1930, och här bodde han tills han drog till ännu sällare jaktmarker 1962.

Han ogillade tekniska nymodigheter, brydde sig inte om radio, och TV hade man förstås ingen. Dagen efter begravningen installerade änkan Estelle luftkonditionering i sitt sovrum, men flyttade nästan genast till Virginia. Dottern Jill lät universitetet ta över huset som nu är ett nationellt minnesmärke, och nyrenoverat. Det är som om en country gentleman just kilat om hörnet. I sovrummet ligger hans vita ridbyxor, där står hans blockförsedda stövlar, där skräpar jaktgevär, golfklubbor och ett par kameror. Bokhyllorna byggde han själv, många av tavlorna målade hans mor. När Mats Gellerfelt som läst på hos Artur Lundkvist var här för drygt tjugo år sedan tog han en taxi och frågade den åldrige chauffören om han hade känt Faulkner? "Gamle Bill var trevlig. Han skrev en del underliga böcker. Och så gav han sig förstås på flaskan en gång för mycket. Men han var allright."

Jag hann uppleva en annan av författarna i levande livet som Thorsten Jonsson skrev om. Till Odense universitet kom som gästföreläsare en grånad amerikan som var en av de stora på trettioalet, med romaner som *God's Little Acre*, *Tobacco Road*, och en lång rad noveller, bland annat i den uppslupna *Georgia Boy*, med Birger Lundquist suveräna illustrationer. När han uttryckte sina ultrakonservativa politiska åsikter som gränsade till det reaktionära skruvade åhörarna på detta radikala lärosäte (som dock inte var riktigt lika rött som RUC i Roskilde) besvärat på sig. Det var länge sedan Erskine Caldwell hade skrivit något riktigt läsvärt. Nu var han kal om hjässan och hans löständer glappade: så fatalt att bli ihågkommen för det!

(Glädjande mycket av Thorsten Jonsson finns i nytryck och på nätet: novellsamlingarna *Fly till vatten och morgon*, *Som det brukar vara* och *Dimman från havet* liksom hans enda roman *Konvoj*).

Harry Martinson: Den förlorade jaguaren

(Bonniers, 1941)

Den bundna originalupplagan av Harry Martinsons tolfte bok är mycket tilltalande, i grönt linne med en hukande jaguar stämplad i guld på främre pärmen. Kalligrafin på omslaget är påfallande sober. Jag kan tänka mig att det var Akke Kumlien som med säker hand formgav författarnamn, titel och förlagsnamn, kanske var det också han som tecknade jaguaren. Men bokens yttre täcker in bara en mindre del av romanen. Mera varudeklarerande är Per Åhlins fina omslagsteckning i färg till den upplaga som kom på BFB (Bonniers Folkbibliotek) 1961, med en sjöman som skyfflar in kol i fartygsugnarna och rakar ur askan. Det slitet som är skildrat med en ingående och imponerande sakkunskap tar upp större delen av romanen. Den unge Harry Martinson skaffade sig tidigt sådana erfarenheter på transatlantiska och andra skepp. Mängden av fackuttryck är nästan bedövande, och sidorna om en tidigare torpedering under första världskriget mycket illusoriska. När fartyget går under omkommer sjömän när oljan som läckt ut på vattnet fattar eld.

Harry Martinson debuterade med diktsamlingen *Spökskepp* 1929. Två år senare kom *Nomad*, och så följde elva till, med ett urverks precision en bok om året fram till den om jaguaren. Då hade han nått halvvägs. De följande tio kom med längre mellanrum, och tre postumt. Med en så högt uppdriven takt blev det kanske inte tid över för förlagets lektör att diskutera ändringar och strykningar. Det var säkert dessutom en känslig fråga. När Bonniers tog över utgivningen var det framför allt den erfarne och mycket konciliante förläggaren Georg Svensson (han startade både BLM och Panache-serien) som skötte förhandlingarna. Hans korta bok om de inte okomplicerade mellanhavandena med den egensinnige författaren Harry Martinson är mycket bra, och avslöjande.

Manuskriptet till *Den förlorade jaguaren* hade alltså nog mått bra av en hårdare redigering innan det gavs ut som bok. Det är en lätt spretig roman som inte hör till hans bästa. Konkurrenten är för all del hård: de självbiografiska dubbelromanerna *Resor utan mål* och *Kap farväl* (1932–33), och framför allt *Nässlorna blomma* och *Vägen ut* (1935–36), om hans alter ego Martin Tomasson. De böckerna var skäl nog, samman med *Vägen till Klockrike* (1948) och *Aniara* (1956) att belöna honom med ett halvt Nobelpris, med den andra hälften till den minst lika prisvärde Eyvind Johnson. Fast de sexton andra i församlingen borde ha kunnat förstå att det skulle sluta i en tragedi.

Erik Hjalmar Linder i *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria: fem decennier av 1900-talet* är påfallande sparsam i sitt omdöme om romanen: ”I berättelsen *Den förlorade jaguaren* tillspetsas det teknik- och civilisationsfientliga draget ett stycke längre än som är konstnärligt tillrådligt; här inkarneras livsfienden i filmen. Endast enstaka partier lever i denna bok – däribland en varm, lysande novell om en utsläpad mor som skall ha frisöndag.” På just de sidorna dröjer sig lite av den martinsonska primitivismen kvar, kanske med förebilder hos D. H. Lawrence (en av dikterna i samlingen *Passad* handlar om honom): ”Hon [...] knäppte upp blusen och tog fram ett av de stora bröstet. Hon höll det i händerna som i en stödjande skål. Det var putigt, stort, hårfint blåådrat och alldeles snö vitt, emedan det i väldigt många år varit instängt i kläder, plikter och stad.”

Men novellen hänger inte alls lika väl samman med resten av boken som de inlagda sagorna i Eyvind Johnsons *Romanen om Olof*. Och temat om en bortskämd yngre generation som bara har förakt till övers för sina slitsamma men enkla föräldrar är mycket mera koncentrerat sammanfattat i Stig Sjödens senare dikt *Bandvalsaren* – Magnus Nilssons *Kampdiktare i folkhemmet, arbetarpoeten Stig Sjödin* (Verbal förlag 2021) är läsvärd.

Den förlorade jaguaren är länge lite okoncentrerad, och man ska ha ett visst tålamod med de första hundra sidornas berättelse om de tre lantliga ynglingarna Sven, Håkan och Jöns från en landsbygd som lånat drag av Harry Martinsons egen kring Jämshög, i gränstrakterna mellan Skåne och Blekinge. De drömmer om att få se en vild jaguar i Sydamerikas djungler. En av dem stjälar mammas matpengar, så kan de ta tåget till en hamn där de mönstrar på.

Innan dess har författaren på några faktarika sidor demonstrerat sina detaljerade kunskaper om svensk flora och fauna, i en utläggning som mycket väl kunde haft som rubrik den titel som han långt senare använde för boken *Utsikt från en*

grästuva. Den självlärd Harry Martinson demonstrerade gärna både i skrift och i intervjuer att han behärskade en hekatomb av botaniska och senare astronomiska detaljer (och de ord som inte fanns uppfann han på genialt vis, som ses i *Aniara*). Det kan ibland bli lite tröttande, och det är en uppvisning som är bortkastad på de tre ynglingarna:

”Ja, här finns äventyr att se och vara med i på närhåll i strånas frodiga skog. Men sällan dröja ögonen därvid. Människan skryter över sin uppräta gång och omnämner den i alla läroböcker, men den upprätheten fjärrar ibland huvudet från allt som inte är att anse som väldiga arealer, eller jätteområden för flås och intresse. Sven Kahle som satt i detta gräs såg ingenting av det som här har beskrivits. Han var inställd på de stora portionerna. Han hade världsapetit och hängande över kartbilden tänkte han sig livet i lättfattliga kontinenter.”

I stället har han och hans kamrater Håkan och Jöns siktet inställt på jaguarjakt som de inte når innan boken tar slut, då ligger Sven febersjuk i korgen och yrar om att komma fram till Brasilien före regnperioden. Varifrån har de fått den idén? Jo, förstås från en film. Genomgående i boken är Harry Martinsons ambivalenta fast övervägande kritiska inställning till den nya konstarten. Redan på första sidan citerar han Hitchcock. Jag vet inte om han var en lika flitig biobesökare som kollegan Artur Lundkvist som hör till våra tidiga filmrecensenter (och den jämnåriga Graham Greene var nog sin tids bästa filmnämälare). Sin kritik av filmens verklighetsflykt sammanfattade han bättre än i romanen i den lite bittra dikten *Resans slut*, i samlingen *Passad* (1945):

Många som varit på bio tala
som om de varit i Guatemala.
Pojken som verkligen varit där borta
kommer bland alla därhemma till korta.
När han berättar om livet därute
sucka de: ”Ack om på bio vi sute.”

Om bokförläggaren i Sollentuna och hans granne nobelpristagaren.

”Ni är väl medlem av Sällskapet Bokvännerna. För årsavgiften 10 kr. får Ni under året 8 nummer av tidskriften BOKVÄNNEN och till jul en vacker BOKGÅVA samt deltar i en årlig BOKUTLOTNING med värdefulla vinster. Det är inte bara en god affär. Det är också ett nöje. Sätt in 10 kr. på postgiro 13 24 58 så får Ni undan för undan allt detta.” Så värvade förläggaren Thure Nyman i Sollentuna prenumeranter till den tidskrift som han startade 1947 och som hölls igång till 1981. Den fick sedan en fortsättning i *Biblis*. Tidskriften och sällskapet kring den var länge ett framgångsrikt företag, med ett betryggande antal medlemmar.

Min mor var en av prenumeranterna. Som gymnasist deltog jag i en tävling där man skulle sätta samman en lista på hundra böcker att ta med sig till en öde ö. Jag vann andra priset som räckte till flera delar av den då nyutkomna *Bonniers allmänna litteraturhistoria*. Uppmuntrad av framgången skrev jag en kort artikel om en av Albert Ulrik Bååths minst betydande dikter. Den tog Thure Nyman in efter att först ha skickat mig korrekturet. Det var andra gången jag såg ett, den första var när den ständigt skrivande Sven Christer Swahn var vikarie på vårt gymnasium och fördrev sina vakter i aulan med att rätta sådana remsor. När jag ett par år senare skickade Thure Nyman något om boksamlare och bibliotek i USA som kom in i tidskriften valde jag som honorar Balzacs *Kusin Pons* illustrerad med Torsten Billmans träsnitt, en av de vackraste böckerna i Bokvännens bibliotek. Och så följde en hel del artiklar under årens lopp...

Om sällskapet och tidskriften finns en minnesbok från 1997. Förre riksbibliotekarien och riksarkivarien Tomas Lidman har kompletterat den med *Till boken lov*, en redogörelse för den vackra serie böcker som sällskapet Bokvännerna gav ut under femtio år, med start 1947 (Balzac sålde dåligt, märkligt nog). Det är både bok- och personhistoria, som anges redan av undertiteln ”Om Thure Nyman och hans krets.” Det är mycket upplysande och intressant, med citat ur en hel del brev som kom till tidskriftsredaktören-förläggaren. Ett av dem skrevs vid midsommartiden 1950 av spjuvern John Karlzén i Lund, en av våra mera udda och mest läsvärda författare (Olle Holmbergs efterskrift i den postuma romanen *Rättan* är mycket upplysande): ”Brukar ni honorera för korrektur? Får jag i så fall berätta den trista historien om min ekonomi? Jag reser till England i morgon. I dag får jag brev från min moder som gärna vill ha lite nålpenngar. Hon bor i Igelösa. Själva har jag bara engelska pund i resecheckar. Och där står jag.

Varje bidrag mottages med tacksamhet. Ni tror jag är överförtjust i pengar, men det är tyvärr så att jag ständigt är på jakt efter dem utan att egentligen lyckas få tag i några.”

Det brevet liksom en mängd andra, i original eller kopior, finns numera i Kungliga Biblioteket sedan Sällskapet Bokvännernas arkiv donerats dit. Historien bakom två brev som saknas på KB kan förtjäna att berättas. Mot slutet av 1979 hade Thure Nyman bestämt sig för att reducera sitt bokinnehav, och man kunde skicka efter listor på sådant han ville göra sig av med. Det gjorde jag, från Odense där jag den gången var svensk lektor på universitetet. Jag bockade för och betalade de båda blå banden med Harry Martinsons *Dikter*, i Bonniers serie Den svenska lyriken. De kom till Danmark, och det första, med dikterna 1929–1953, var hyfsat välhållet. Men det andra som täcker tiden 1958–1973 var i dåligt skick, med fläckig rygg och söndrig pärm. Framför allt fanns förstrykningar, överkorsningar och kludd i marginalerna. Jag blev besviken och skickade tillbaka boken, och fick så detta svar på ett postkort stämplat i Sollentuna 2.11.79:

Till ersättning för returnerade Martinson, *Dikter* – det är hans egna strykningar etc i förbigående sagt – sände jag en av de böcker som stod på listan. Jag tror att det var *La Citta del sole*, som alltså har försvunnit på vägen. Jag beklagar men kan ju inte göra mycket åt saken. Eftersom det var ett x.band lär inte posten göra några större ansträngningar. Vid likvid gör avdrag för returen. Med vänlig hälsning. Th. Nyman.

Inskottet i första meningen fick mig förstås att med vändande post försäkra Thure Nyman att jag ville ha boken, och jag betalade prompt. Han skickade mig tålmodigt det här brevet, daterat Slta 8/11 – 79:

Tack för pengarna och för brev i dag. Jag skickar Martinson i xbd samtidigt härmed. Det är ju bara obetydliga ändringar han har gjort – ett enda av ord, som jag nu ser. Jag tror inte de genomförts någonstans. Jag fick boken av honom vid ett besök – vi var ganska nära grannar. Jag minns inte den direkta anledningen. Han var sådan – generös. Den åkte tydligen obesedd in i hyllan – jag har ju hans böcker i ou. Campanella har jag inte kunnat reklamera, eftersom jag inte minns, när den sändes. Fanns det någon datumstämpel på omslaget? Vänlig hälsning Th. Nyman.

Och boken kom fram en andra gång, där skötte sig de svenska och danska postverken. Även om ändringarna var få – fast fler än av ett enstaka ord - kan det kanske till framtida forsknings fromma vara värt att förteckna vilka ändringar nobelpristagaren företog i sina senare dikter. I Ekosång till fjärilen som inleder samlingen *Gräsen i Thule* (1958) korsade han över de fyra sista raderna i andra strofen och de fyra första i nästa. I fjärde strofen ändrade han ”sig själv som” till ”sin sista”. I dikten Om själar ändrade han verbet ”böra” till ”bör”, och i den följande dikten Kallnande sommar ändrade han ”ekarnas” till ”lundarnas” och strök sista radens ”att”. I Höstdikt ändrade han första radens ”störta” till ”faller”, och andra radens ”alla vår” till ”allt som lever”. Titeln Varslet på följande dikt ändrades till Vårens förebud. Diktens fjärde rad som inleds med ”En vind som var bättre” ändrades till ”En ljusnande tövind”. I *Vagnen* (1960) korsade han över de tre sista raderna av dikten Ekens minne, och han ändrade ”folksagans land” till ”sagans land” i dikten Barnsliga minnen. Han strök andra raden i nästa dikt, Ordnad vilsegång. I dikten Kvarnen ströks första strofens avslutande och andra strofens inledande rader, och ”åt fälten” togs bort. I fjärde strofen ströks ”komma”, ”Han skall” och ”i vall”, och ”visioner” ändrades till ”syner”. Hela tredje strofen av dikten I grottan korsades över. Mer än så är det inte, förutom en hel del kryss i kanten och många streck i marginalerna – allt i blyerts som jag var noga med att inte sudda ut.

Mina rader om Nobelpriset i litteratur 1974, delvis skrivna för The Listener på Nya Zeeland, finns på bloggen Skrivo – Ivo Holmqvist skriver.

John Karlzén: ”Si, detta är nytt”

(Bonniers, 1940)

”Påtår, doktor Neijon? frågade Emy och höll kaffepannan i höjden. – Jag har inte kraft att säga nej, ehuru herrskapet Swanson väl blir lidande på en sådan åderlåtning. Jonsson lyssnade intresserad till doktor Neijon och undrade: – Talar alla människor så där i Lund? – Nej, herr Jonsson, tyvärr förhåller det sig inte så. Många av invånarna i Sveriges enda beboeliga stad står ännu på uppsvenskens låga nivå.” Replikskiftet kommer mot slutet av romanen, när Joel som är en småländsk Huckleberry Finn och ”en kuriös blandning av snusförnuftig hemmason, målmedveten dynamitard och känslig drömmare” har genomgått en kris men tillfrisknat och fått fadern-lantbrukarens löfte att ta studenten och studera vidare, fast han skulle behövas för att driva gården.

Familjen Jonsson avviker från de flesta i trakten, framför allt den kloka och självständiga Emy (som säkert var John Karlzéns pietetsfulla porträtt av modern, och Joel var nog i många stycken ett självporträtt av författaren som ung valp): ”Joel var starkt medveten om att det gick en skarp social gräns mellan hans familj och sådana som åto tomater och spelade tennis som en självklar sak. Å andra sidan fanns det ett och annat som skilde hans familj från många bönder: man drack te (vid vissa tillfällen), åt med gaffel, använde tandborste, badade, sov i nattdräkt, och intet av allt detta hölls för märkvärdigt i hans familj. Han hade också fäst sig vid att hans föräldrar hade en driven och vacker handstil.” Till umgängeskretsen hör en cynisk möbelfabrikant vars brorsdotter Joel faller för när hon är där på sommarlov, men det blir en olycklig affär. Den akademiske överliggaren Neijon (doktorstiteln hängs på honom för hans vältalighets skull) blir bekant med familjen när han råkar cykla in i ett hölass. Han är bra på raljerande repliker: ”Vi får åska, sade han; jag känner liksom ett tryck över bröstet; det är samma tryck som jag alltid känner, då jag ser en tombutelj eller en teolog.”

Lantbrukssammankomster och fester varvas med bönemöten med en salvelsefull präst, och Joels slingrande vägar till flickor. På slutsidorna får sig läsaren boktiteln förklarad, fortfarande av den vältalige Neijon: ”Predikaren säger: Inträffar något, varom man ville säga: ’Si, detta är nytt’, så har detsamma ändå skett redan förut i gamla tider, som varit före oss [...] Jag frågar dig: blir en god saga sämre för det man berättar den flera gånger? Svar: nej. Och så en annan detaljett: är inte det som händer alltid nytt, nämligen för den som upplever det? Jag skulle tro att man kan besvara den frågan med ja. Att andra har upplevt liknande ting före mig, det kommer inte mig vid. Det är mitt skinn det gäller och näppeligen skulle någon vara villig att pyssla om mina brännblåsor.”

Av John Karlzéns romaner är det här den enda som aldrig kommit i någon ny upplaga. Det kan förvåna: det är många år sedan jag läste den senast, och jag hade glömt hur bra den är, full av dofter och färger, lyriska naturskildringar, och en mängd krumelurer. Och kvicka kommentarer, både sociala och språkliga, som denna inte särskilt smickrande, om brevbäraren Dyvander i den fiktiva byn Verlinge (som i en pålitlig engelsk deckare får vi på första sidan en karta över trakten): ”Han hade rykte om sig att vara beläst men något löjlig, mest för att han talade så högtidligt. Det var inte något gott tecken att avvika från traktens dialekt. Att karikera den skulle också ha varit ett fruktlöst företag. Egentligen kunde man inte företa sig någonting med den. Den var som en gråstens definitiva fall i en göl. På ett lager av illmarighet, självmedömkan, snusförnuft, pessimism och synd mot den Helige Ande låg en deg av skrytsamhet, översitteri, råhet och besserwissen: Hela portionen serverades med tjocka l och slutstavelser på e under ackompanjemang av en långdragen och sentimental melodi. Så ofta Joel hörde dialektfri svenska talas hade han en dunkel känsla att han inte trivdes riktigt med traktens dialekt.”

John Karlzéns litterära bagage är inte skrymmande, fyra romaner och novellsamlingen *Blå noveller*. Till det kommer tre essäsamlingar, två av dem utgivna efter hans död, och ett par tunna häften med aforismer. Det bästa som skrivits om honom finns i förläggaren och författaren Lennart Fricks bok om honom, *Den vilsne moralisten*, och i Olle Holmbergs långa förord till den postuma romanen *Råttan*. Karlzén var född 1903 i de småländska trakter vars befolkning får sin kulinariska indelning i *Si, detta är nytt*: ”Mänskligheten indelas i kroppkaksätare och icke-kroppkaksätare; de förra stodo högre, de senare lägre och behandlades med misstro.”

Han växte upp på en gård i närheten av Mönsterås, ett ortnamn som blir ett helt annat om man tar bort de diakritiska tecknen, som man måste om man skriver det på engelska, och som satt spår i den svenska litteraturhistorien. Det var där som ostindiefararen Jacob Wallenberg, han som skrev *Min son på galejan*, var kyrkoherde den sista tiden av sitt liv. John Karlzén (1903–1960) tänkte bedriva akademiska studier i Berlin och Paris, och var enligt många vittnesmål en stor språkbegåvning, som märks överallt i romanerna. Studierna gick det nog lite si och så med. Man kan tänka sig att det bakom titeln på hans tredje roman *Så gör man inte* 1942, efter debuten *Vägen till paraplyet* (1934) och *'Si, detta är nytt'* döljer sig dyrköpta erfarenheter.

Efter en del stormiga år drog han vidare till Argentina ombord på en ångare där han nöjde sig med boskapsklassen. Sju år kom han att leva där, den mesta tiden i Buenos Aires, men också några år som dräng på Pampas. Långt senare kom han att med stor uppskattning och förståelse skriva om Evert Taube – de delade ju en ovanlig utlandserfarenhet. I huvudstaden blev han anställd på ett mejeri, först som smörkontrollant, senare som kontorist. Det är de här åren som komprimerats i *Så gör man inte*, särskilt slutåren innan han för gott återvänder till Sverige och de akademiska studierna. Så småningom blev han läroverkslärare, bland annat i Lund och Lycksele där Lennart Frick hade honom som lärare.

Om man kan tala om en småländsk lundensisk kosmopolit så var Karlzén en sådan. De skiftande erfarenheterna förklarar till en del det ovanliga i hans böcker. Till det kommer en säregen humor och ett imponerande stilistiskt handlag (han är ofta ännu bättre än Fritiof Nilsson Piraten). Det syns redan i hans första roman vars titel får, liksom i *Si detta är nytt*, sin förklaring på slutsidorna: bokens lätt vankelmodige hjälte Eskil Palm får sig en uppsträckning av en kamrat, även han en svensk i förskingringen. Det är dumt att fnysa åt de välanpassade eller resignerade i samhället, paraplybärarna. De är inte brackiga för att de accepterar vardagen. Men det tar lång tid innan han förstår det.

Miljön är ett skandinaviskt pensionat i Buenos Aires, befolkat av vinddrivna existenser. Några finner tröst i flaskan, andra som inte finner någon tröst alls begår självmord. Efter många år utomlands återvänder en av dem till Sverige men han är snart tillbaka i Buenos Aires. Att en figur bland pensionatsgästerna heter Berger är kanske inte en tillfällighet. Henning Berger var kring förra sekelskiftet en av de bästa skildrarna av skandinaviska emigranter. När han är som bäst är han i klass med Johannes V. Jensen. För dem gällde det skandinaver i USA. Karlzéns

sydamerikanska exilsvenskar lever i en lika frikopplad tillvaro. Hans alter ego Eskil Palm jobbar med sitt smör men har högre ambitioner. Han tar korrespondenskurser i stenografi och senare i bokföring. Då har han rätt ut sina tilltrasslade känslor för dottern i den irländska familj som han tidigare hyrt rum hos. Längre är det en dröjande och tveksam affär, men det blir en happy end. Kanske är slutet lite påklustrat, och det stämde nog inte riktigt överens med verkligheten.

- - -

Lennart Frick summerade tre teman i Karlzéns böcker (de båda första återfinns i *Si, detta är nytt*): det osäkra förhållandet till kvinnor, dragkampen mellan trygg borgerlighet och äventyrlig eskapism, och paraplybärarnas anpassning till samhället kontra en anarkistisk individualism.

Olof Lagercrantz: Trudi

(Wahlström & Widstrand 1939)

Olof Lagercrantz hade nog inte likt Gustav Hellström, Bertil Malmberg och Fredrik Böök förstahandskunskaper om Tyskland efter Hitlers maktövertagande 1933, och kanske hade han inte heller som Olle Hedberg varit i Österrike efter Anschluss 1938. Om han som George Orwell, Artur Koestler eller Gustav Regler med egna ögon sett striderna i Spanien under inbördeskriget (fast han snart skulle komma att bevittna vad som hände i Finland) skulle hans enda roman fått mycket större sprängkraft. I stället får vi i andra hand bittra reflektioner över det aktuella läget söderut, som denna:

”Och du inbillar dig att det är ungdomen som talar i Tyskland nu! Du ställer dig dum. Du tror att du är manlig och duktig, när du applåderar en hop marscherande mördare. Det är inte det unga blodet som segrar hos oss. Det är ett senfött släktes förtvylade dödsyra, som du tar för en framstormande vår. Det är alla de döda från kriget som sänder sitt sjuka blod till ungdomens hjärtan och genast passar en massa perversa underklastyper och smidiga geschäftmakare på att göra affärer i denna dödsyra och sko sig själva på denna tragiska dödsdans. Det är inte något nytt liv som spirar i Tyskland. Det är ett kadaver man lever på. Man gräver upp lik och låter lukten sprida sig i landet, trummorna rörs och det unga släktet tågar mot döden. Nazisterna vet hur mycket det kan tjänas på det röda ungdomliga blodet. Blodet talar de om! Vad vet de om blodet? Inte mer än bödeln som ser det spruta ur offrets hals, men aldrig själv känt det brusa varmt och levande i sitt eget förhårdade hjärta.”

Om han haft fler sådana sidor i romanen hade den nog varit mera angelägen för dåtidens läsare, och för oss nu. Men större delen handlar om en jagberättare som

är lite obestämd i konturerna, och om den han älskar, den lungsjuka Trudi, och deras resor kors och tvärs i Europa, först till en klinik i Schweiz: ”Trudi går kring och säger adjö till sina vänner i Davos. Det är fyra år sedan vi bodde i Vikarbyn och under mellantiden har vi inte träffats ofta. Vi har mötts någonstans, i Stockholm, i Köpenhamn, i Wien eller Davos. Ständigt hotade en ny sjukhusvistelse för Trudi. Läkter en cavern ihop kunde man vara säker på att det strax sprang upp en ny.” De hinner med en tid i Avignon där de läser Quijote högt för varandra på hotellrummet, och de bevittnar en blodig tjurfäktning i Avignon som inte hjälper den nerviga Trudi. Hon blir allt sämre, dock inte av sin tuberkulos utan i sitt mentala sönderfall.

Det tog skribenten i *Svenskt litteraturllexikon* fasta på tjugofem år efter att boken gavs ut: ”Sin förmåga att även teckna människor visar L. i den lilla romanen TRUDI, en ömsint och behärskad kvinnostudie”. Det var ju ett lite blekt och intetsägande omdöme. Ivar Harrie var lite mera utförlig i *Ord och Bild* 1940, men samtidigt lite förströdd: ”Hans känsliga lyriska temperament gör sig väl gällande i den vemodiga kärleksberättelsen om Trudi som glider ur sin svenske väns famn in i sinnessjukdomens avskilda och oätkomliga rum. Vad boken sedan innehåller av resestämningar från Provence och resonemang om tidsläget 1938, är kanske litet löst inarbetat i sammanhanget – liksom ju Trudis väsentliga öde inte alls betingas av att hon är landsflyktig österrikiska.”

Han avrundade med ett välvilligt värdeomdöme: ”Men också dessa partier röja vackert diktarens art: en ömtålig artist, bekant både med jungfrun och demonerna, och en otålig sökare efter ett ideal att ge sig hän åt i offerhandling.” Lagercrantz Karlfeldtstudie från året innan hette just *Jungfrun och demonerna*, kanske är det den som Trudis svenske vän i romanen försöker författa. Den boken går fortfarande an, och har vackra vinjetter av Bertil Bull Hedlund (och Karlfeldt citeras i romanen, liksom Bertil Malmberg). Efter raderna om *Trudi* som knappt fyller en kvarts spalt ägnade Ivar Harrie en och en halv åt en annan bok, med en mycket positiv slutkläm: ”Det var i somras Thorsten Jonssons novellbok kom ut. Det lönar sig att läsa den om igen nu. Ty den handlar om livet som det brukar vara. Alltså om fred.” *Som det brukar vara* har kommit i nytryck. Den är mycket bra.

Om man vill läsa *Trudi* får man ladda ner den. Några ex finns på Bokbörsen, ett med författarens dedikation till Studiekamratens redaktör Ivar Dahlberg som säkert läste boken eftersom den anges som snedläst. Parentetiskt kan jag lägga till att Lagercrantz inte alltid gjorde det med böcker dedicerade till honom. På Björk

och Börjessons antikariat medan det ännu höll till i en våning högt ovan Kungsgatan i Stockholm hittade jag en drös av Klaus Rifbjergs diktsamlingar, alla med hälsningar till Olof Lagercrantz. Det hade han inget för – samtliga var osprättade. Jag köpte dem och lät dem sedan med viss förtjänst gå vidare till ett antikariat i Odense. Långt senare fick jag flera av Rifbjergs böcker av honom, med vackra inskrifter. Det var sedan jag harangerat honom i samband med att alla hans böcker i originalupplagor – de var många – ställdes ut på universitetsbiblioteket i Gent, med författaren närvarande. Han hade just fyllt sjuttiofem.

”Boken berättar om en kvinnas frambrutande psykiska sjukdom” påstås det om *Trudi* på nätet. Om sådant visste Olof Lagercrantz en hel del, som framgår av Lars Lönnroths *Geijeravet – En släkthistoria om dikt och galenskap* som kom 2019 (min recension i *Opulens* kan läsas på nätet). Bland mycket annat redogör den för de påfallande många manodepressiva släktingarna där det i flera fall slutade med självmord – Olof Lagercrantz vackraste dikt, ”Agnes Charlotta”, handlar om en syster som tog sitt liv.

Skildringen av Trudi börjar på högfjällshotellet Schweizerhof i Davos-Dorf och slutar dystert tvåhundra sidor senare med att hon skrivs in på ett vårdhem för psykiskt sjuka: ”Det ligger underbart vackert i en stor park utanför staden. En manhaftig sjuksköterska tar hand om Trudi och säger med myndig men inte ovänlig stämma: – Säg nu ajö till herrn. [...] Sjuksköterskan tar som en självklar sak att ’hon’ inte längre är en människa, att Trudi är ett dött ting som man sakligt och lugnt kommenterar. Det gör ett brutalt intryck på mig, men Trudi förändrar inte en min och följer sköterskan utan att säga ajö till vare sig läkaren Zschokke eller mig. En minut senare går den länge magre lungläkaren och jag nedåt staden och talar om det krig som håller på att bryta ut.”

Dagmar Edqvist: Andra äktenskapet

(Bonniers, 1939)

”När de går, är det slut med romantiken kring studentexamen, tänkte Herbert. Min egen generation är för nykter, vi vet alltför väl, att den vita mössan inte längre är symbolen för en intellektuell elit – om den någonsin varit det.” Som man märker är detta en inte alldeles dagsaktuell reflexion i dessa yttersta tider när svenska elevens prestationer kanat katastrofalt ner mot botten i alla Pisa-jämförelser. Studentexamen i den gamla formen, med muntliga förhör där censorer kunde underkänna abiturienterna, avskaffades 1968. Dessförinnan satte den många spår både på film – Ingmar Bergmans *Hets* från 1944 fångar på ett kusligt sätt ångesten inför studenten – och i litteraturen. Den klassiska skildringen är förstås Hjalmar Bergmans *Markurells i Wadköping*, om värdshusvärden, rävröd i håret och med en räv bakom örat, som har ambitionen att se sin gosse klara mogenhetsexamen och därmed göra social karriär (samma idé driver snörmakarn Lekholm hos Gustav Hellström). Han är nära att lyckas med sin överdådiga mutlunch för läroverkets kollegium och de tillresta censorerna. Men det hela går över styr, den svenska ämbetskåren är ju obesticklig.

Och i *Flickan i frack* skildrade han en feministisk inbrytning på manliga domäner, också det i samband med studentexamen. Nyckelromanerna om de högre allmänna läroverken, en term som numera är alldeles obsolet, är inte få. En sådan är Berit Spongs *Sjövinkel* som det brukar finnas många vällästa exemplar av i återvinningsaffärerna i Strängnäs, av förstäligt skäl. I fiktiv förklädnad kommenterar den intrigerandet som Berit Spongs make utsattes för som rektor för gymnasiet där. Sentida efterföljare på liknande poster i den staden har inte svårt att känna igen kabalerna. Författare till nyckelromaner som håller sig närgånget till en identifierbar verklighet gör klokt i att vänta med att ge ut boken tills de bytt arbetsplats. Så var det med Lise Drougges *Lektor Viktoria* som vann ett pris i en

tävling om bästa tjänstemannaroman. Den boken kom ut först när hon lämnat sin tjänst vid läroverket i Eslöv och blivit metodiklektor på lärarhögskolan i Malmö. Om den boken och lärarporträtten i den surrades det en hel del i den mellanskånska småstaden – på glasfönstren i aulan på läroverket det handlar om finns ett par bikupor. Romanen var till delar träffsäker, men den var inte alltigenom sympatisk.

Länge har jag haft på hyllan en bok som jag först nu kommit mig för att läsa, den som citatet ovan återfinns i. Dagmar Edqvists *Andra äktenskapet* från 1939 är bitvis en skolroman men mycket mer än så. Den diskuterar och analyserar manliga mönster och kvinnliga, attityder till föräldraskap och barnlöshet, inskränkta normer, revolter och frigörelse – och äktenskap. Om Dagmar Edqvist (1903–2000) står märkligt nog ingenting i Erik Hjalmar Linders monumentala *Sex decennier av 1900-talet* där annars det mesta är förtecknat och summerat (Berit Spongs *Sjövinkel* ägnas dock bara en avfärdande rad). Men Nationalencyklopedin är erkännansam inför hennes mycket omfattande och mångsidiga författarskap: ”E. har skrivit eleganta och kultiverat underhållande romaner, som främst varit inriktade på samlevnadsproblem (---) Romanerna har vunnit en stor läsekrets och översatts till många språk.” Sammanfattningen på de rader jag uteslutit är koncis och bra, fast kort. Inte ens i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* ägnar man henne särskilt stor plats. Det är lite snålt, både med tanke på att hon diskuterade aktuella frågor med häftigt engagemang, och att hon fick en mycket stor och trogen läsekrets. Många av hennes böcker kom i flera nytryck. Den jag just läst trycktes om tio år efter originalet i Bokklubben Svalan, i en stor upplaga att döma av alla exemplar som finns att få på nätet, och så togs den med 1958 i Bonnierbiblioteket som genomgående valde ut böcker med långvarig livskraft.

En del avsnitt i *Andra äktenskapet* har åldrats, de flesta dock med behag, men det är förstås möjligt att ett nytryck inte skulle finna en förläggare nu när man inte längre tilltror dagens läsare om att förstå att böcker är skrivna utifrån sin tid och inte idag och att allt inte nödvändigtvis behöver anpassas till det allra senaste ängsligt politiskt korrekta modet.

Hursomhelst, detta är handlingen i kort sammandrag: Herbert Roest, läroverksadjunkt i biologi, är gift med Elin som har högre sociala ambitioner än han (hon är inte välvilligt skildrad). Han lämnar henne och sina två flickor och gifter om sig med Brita, en socialassistent med rymligt hjärta för både honom och samhällets olycksbarn. Till de senare hör Gisela, den tredje kvinnan kring Roest,

en tonåring i högsta ring som under en skolutflykt ertappas (om nu det är rätta ordet, kanske är det hela mycket oskyldigt) i en mörk lada med en manlig skolkamrat. Man kommer på dem, och småstadens alla konservativa krafter blir våldsamt upprörda. Skandalen och den sociala utstötningen drabbar Gisela och får följderna för Herbert Roest - som ansvarig under utflykten borde han ha slagit larm men gör det inte, och alla rättrådiga faller över honom. Gisela får efter några taskiga år sin revansch. Hennes debutroman gör lycka och översätts till franska, och vägen tycks ligga öppen för fortsatt framgång (man anar att det rör sig om en nyckelroman). Hon tror sig förälskad i sin lärare, men Herbert övertygar henne om att det är i sin förälskelse hon är förälskad, inte i honom. Därmed blir det inget tredje äktenskap för honom fast det knakat även i det andra, trots den tåliga och kloka Brita.

Alla äktenskapliga konflikter är trovärdigt skildrade även om man kan tycka att den till tider lätt velige biologiadjunkten kunde skärpa sig och ta sig själv i kragen emellanåt och även om första hustrun Elin mest är en elak vrångbild av en frustrerad kvinna med alltför nakna sociala hävdelsebehov. Episoden som sätter igång hela karusellen – de båda gymnasisterna i den mörka ladan – är hopplöst passerad. Redan när Svalan-upplagan kom var den konflikten säkert i mossigaste laget, och turbulensen kring studentexamen, förhören och alla riterna som kringgärdade dem hör också till det förflutna. Som framgår av citatet har Herbert Roest svårt för den punschpatriotiska studentromantiken, den som gör sig bred ännu hos Hjalmar Bergman och som rekonstrueras så trovärdigt i en förbiskymtande episod i Ingmar Bergmans *Fanny och Alexander*. Också i fråga om en annan sak är *Andra äktenskapet* antikverad men kan läsas som socialhistoria. Socialassistenten Brita (i boken har hon titeln barnavårdsman) som kommer att bli Herberts andra hustru riskerar att sägas upp från sin tjänst om hon gifter sig. Nu löser det sig, kommunalpamparna låter övertala sig att göra ett undantag (det sägs i romanen att sådana regler finns bara i tre svenska städer varav denna småstad alltså är en). Det kan tyckas helt barockt att ett sådant regelverk fanns ännu 1939 men det är förstås en historisk sanning. Mycket vatten har flutit under broarna sedan dess, gudskelov.

Ernst Norlind: Borgebyminnen

(Gleerup, 1939)

Två vackra svenska affischer har hunnit bli klassiska på de drygt hundra år som gått sedan de ritades: Olle Hjortzbergs till Stockholmsolympiaden 1912, med den vältrimmade nakne ynglingen i ett hav av nationsflaggor, och Ernst Norlinds till Baltiska Utställningen i Malmö 1914, med fyra storkar i vacker flykt förbi Ferdinand Bobergs utställningstorn. Ernst Norlind (1877–1952) var mångsidig både som författare, målare, slottsherre och föreläsare. Storkar och andra fåglar kom efter hand att bli en lukrativ stapelvara hos honom. ”Tidvis hotade N:s måleri att stelna i rutin. I synnerhet gällde detta hans populära fågelbilder – på 1940-talet var ’en stork av Norlind’ en vanlig hedersgåva skåningar emellan” skriver Gösta Lundström i sin artikel om honom i *Svenskt biografiskt lexikon*. Hans tidstypiska stämningmåleri kring 1900 är kanske mera intressant, men fåglarna är också bra. Storkarna på den tavla av honom som vi hittade häromåret på en skånsk loppmarknad och som mycket väl kan ha varit en present till någon som fyllde jämna år sträcker sig i lika vacker flykt som de malmöitiska på utställningsplakatet, fast mindre stiliserade och mera naturalistiska.

Ernst Norlind som kom från ett skånskt prästhem var en av fyra begåvade bröder: Tobias blev musikhistoriker och Valentin botaniker med skånska bokskogar och naturen kring Sandhammaren som ett par av sina särskilda intresseområden. Arnold som gick bort tidigt i lungсот ägnade sig framför allt åt Dante, dels som översättare av *Den gudomliga komedin*, dels som författare till en omfattande bok om honom. Hans korta meditativa tänkebok *Från min veranda* är sedan länge en klassiker som kommit i många nytryck. Han var gift med Emilia Fogelclou. *Arnold* är hennes kloka och kärleksfulla bok om honom (Sven Lindqvist har i någon av sina böcker skrivit läsvärt och hans och hustrun Cecilias besök hos henne långt senare, i Lund).

De sympatiska Borgebyminnena inleds med ett kort förklarande kapitel om hur "Ett slott föll i konstnärshänder": "När jag ser tillbaka på mitt liv, finner jag att jag fått alla mina önskningar uppfyllda [...] En dag tog en av mina vänner mig med till ett gammalt slott. Jag visste då icke riktigt vad ett slott var. På några fotvandringar i min ungdom hade jag ofta sett slott, men jag kunde icke föreställa mig dem som hem för människor. Det underbaraste var för mig omgivningarna. Att vandra i dessa parker, där näktergalar sjöng och där råkor skrek, det var livets under [...] Jag fördes, som sagt, in i ett sådant gammalt slott, och jag lärde känna en ensam kvinna i det slottet. Jag blev älskad och avhållen, jag fick lugn och trygghet, jag fick beställningar och arbete, och snart hade jag vuxit fast i denna miljö och vuxit fast i ägarinnans hjärta. Genom mitt äktenskap med henne blev jag ägare till fem sjungande näktergalar och deras bon, till en stor råkkoloni, till gamla byggnader, som varit med om belägringar och historia, till alla de mysterier som en gammal byggnad kan gömma, till ett eget slottsspöke, till en å och gamla träd... Och så, förstås, till jord och hästar och kor och ladugårdar och sådant."

Den sista meningen antyder att han inte var den som drev gården. Det gjorde i stället den tio år äldre hustrun Hanna som hade den rätta bakgrunden för det. Hon var dotter till Lars Persson, en förmögen storbonde i Hagestad på Österlen som köpte slottet Borgeby nära Bjärred, norr om Lomma och väster om Lund, när greve Carl Wachtmeister spelat bort sin förmögenhet, inklusive godset. Han såg klokt nog till att dottern Hanna fick en ordentlig lantbruksutbildning på Alnarp. Den blev till nytta när han gav henne slottet och ägorna då hon var tjugotvå år gammal (en äldre syster köpte hon ut med 100 000 kronor som måste ha varit en nära nog astronomisk summa 1888). Hanna Larsdotter drev lantbruket på Borgeby men hade samtidigt starka kulturella intressen. Dit kom den unge Ernst Norlind 1902, fem år senare var de gifta. 1909 föddes sonen Staffan, också han med tiden konstnär, och en orolig själ.

På Borgeby samlades genom åren en lång rad av tidens kulturella prominenser, mest kända av dem Ellen Key och Rainier Maria Rilke. Ett kapitel i boken handlar om dem (mycket har skrivits om detta, av Reidar Ekner, Birgitta Fryksén, Birgit Rausing, Jonas Ellerström och andra). Rilke som var född i Prag var lika bra som H. C. Andersen på att som icke-betalande gäst uppehålla sig långa tider på olika slott i Europa. Från Borgeby där han dröjde sig kvar hela sommaren 1904 fortsatte han till familjen Gibson på Jonsered i Göteborg, innan han återvände till hustrun Clara i konstnärskolonin i Worpswede. Kontakten med Norlind fortsatte,

som framgår av Wikipedias artikel om Rilke: ”Vid första världskrigets början fördjupade Rilke även sin vänskap med Ernst Norlind då de båda, tillsammans med Upton Sinclair, Poul Bjerre och andra intellektuella sekelskifteskändisar, blev fredsaktivister i Fortekretsen, en internationell grupp som ledde aktioner mot kriget. Med i kretsen fanns under en kort period även Wassily Kandinski som under ett besök i Sverige 1916 gjorde en målning av en jagande Norlind på hästryggen.”

Ernst Norlind hade fått många konstnärsvänner i Tyskland efter ett studieuppehåll i Dachau utanför München, många år innan orten blev beryktad för det första koncentrationslägret som Bertil Malmberg tidigt besökte och rapporterade om. Till hans nära tyska bekanta hörde vidare industrimannen och politikern Walter Rathenau som blev Weimarrepublikens utrikesminister: ”Jag har nämnt hans namn för den yngre generationen – ingen känner honom numera. Han var en på alla områden högt bildad europé, han talade och skrev franska, italienska och engelska. När det nu på stora konferenser ordas vitt och brett om hur den förträfflige tolken översätter de stora statsmännens tankar, så kan det ju lända en smula till eftertanke, att ett stort lands öde en gång styrts av en man, som själv talade engelska med engelsmännen, franska med fransmännen, italienska med italienarna [...] Han uttryckte sig alltid med stor klarhet – hans skäl avgjorde diskussionen.” Boken återger i faksimil ett känslolöst brev från Rathenau till Norlind: ”Sen min far och bror äro döda – för mig äro de det icke – har det icke funnits någon man, om vilken jag i högsta mening kunde säga att han är min vän, utom du. Det måste jag säga dig.” 1922 föll den judiske Rathenau offer för ett attentat från två högerextremister, Kern och Fischer. ”Hans mördare var en ung man, som sedan sköt sig själv på en borg i Thüringen”, skriver Norlind. Rathenaus mördare, i fiktiv förklädning, håller sig gömd på en slottsvind i en bok av Richard Hughes. Han finns redan i romantiteln *The Fox in the Attic*, där historiska händelser framför allt i Tyskland på tjugotalet och fram till 1934 skickligt rekonstrueras.

Flera konstnärsvänner till Ernst Norlind skymtar förbi, en av dem Axel Törneman, men ännu fler författare. Till tidiga diktsamlingar av Vilhelm Ekelund och Anders Österling (som han umgicks med redan innan denne debuterat) gjorde han vackra vinjetter. Samman med K. G. Ossiannilsson, som han var nära vän med, följde han Henrik Schücks litteraturhistoriska föreläsningar i Lund, under något av dennes åtta år som professor där, före Uppsala. Ett slutkapitel i

Borgebyminnena handlar om Birger Sjöberg vars sårart Ernst Norlind tidigt upptäckte och gillade. Uppskattningen var ömsesidig, det framgår av flera brev från Sjöberg som citeras. Norlind jämnade också vägen för *Fridas visor* hos förläggare i Stockholm. Ett sista brev från Birger Sjöberg innehöll ett foto på journalisten, visdiktaren och den tröttkörde estradören:

”Herr Konstnären och Fru Ernst Norlind. Föreningen för Sjöbergs främjande har på styrelsesammanträde beslutat att överbringa detta porträtt av natursångaren Sjöberg till Eder att av Eder gemensamt brukas. Fotograferingen har något dröjt, ehuru beslutet därom är gammalt, och har dröjsmålet förorsakats av en del sångarturnéer samt andra vidriga omständigheter. Enligt paragraf 12 i föreningens stadgar, skall, som bekant, alltid sörjas för ’att Sjöberg har ett välmående utseende’. I förbindelse härmed har styrelsen velat avvakta en lämplig tidpunkt för att avtaga Sjöberg just när han är som fetast, och anser sig styrelsen icke utan skäl härutinnan ha lyckats briljant.” Norlind kommenterar: ”Det var det sista brev jag fick från honom. Han flyttade nu bort till ett pensionat och gjorde sig oåtkomlig. Tungsinnets föll allt svårare över honom, tills döden befriade honom från hans livs lidande.”

Slutkapitlet i *Borgebyminnen* hade aktuell relevans då det skrevs vid andra världskrigets utbrott, och har det fortfarande: ”Det talas i närvarande stund så mycket om två ideologier som kämpar mot varandra. De har funnits i ett föregående tidsskede och fått leva ut sig i alla sina konsekvenser: de hette en gång Sparta och Aten [...] Sparta lärde oss att dö, Aten lärde oss att leva [...] Sparta segrade tack vare sin krigsteknik och sin obönhörlighet. Aten segrade tack vare sin entusiasm och en känsla av att försvara odödliga värden. Spartas mänsklighet dog med döden som livets sista station. Aten visade oss odödligheten i en evig idévärld, bortom detta jordelivets horisont [...] I dag och i all evighet skall varje folk stå i valet mellan Sparta och Aten. I vår ungdom älskade vi Aten.”

(Ernst Norlinds intresse för näktergalar delades av Hjalmar Gullberg vars dikt ”Död amazon”, skriven när Karin Boye begått självmord två år efter att *Borgebyminnen* kommit ut, ser Sparta i en delvis annorlunda belysning).

En andra upplaga av *Borgebyminnen* vars omslag har författarens vackra tuschteckning på slottet kom 1947. På baksidan citeras idel lovordande recensioner (de flesta av skåningar) av denna och några av hans föregående böcker:

Fredrik Böök ("Det är en rätt ovanlig bok, *Borgebyminnen*; slottet är märkligt och Ernst Norlind är ingen vardaglig personlighet... Borgebyminnens långa procession erinrar nästan om studenternas karneval i Lund en munter majdag, men skillnaden är den att det inte är några utklädda figurer, utan de riktiga originalen"); Anders Österling ("en genomförd självbiografi av odiskutabelt dokumentariskt värde"); Ivar Harrie och Gustaf Hellström, men också John Landquist och Ivan Pauli. Sedan dess har boken inte tryckts om – det kunde gärna göras. Och hans ateljé på Borgeby kan man besöka.

Olle Hedberg: ”Ut med blondinerna! Sann berättelse ur livet”

(Norstedts 1939)

Min gode vän antikvariatsbokhandlaren påstår att bara en enda av Olle Hedbergs nära femtio romaner är eftersökt. Det är *Ut med blondinerna*, en politisk pamflett på 127 sidor som i fiktiv förklädnad använder sig av ett välbeprövat berättartekniskt knep, att ställa välkända begrepp på huvudet. Sarah Ljungquist som ägnar romanen knappa två sidor i sin avhandling *Den litterära utopin och dystopin i Sverige 1734–1940* (Karin Boyes *Kallocain* får förstås mycket större utrymme) kallar det ”omkastelsekonceptet”. I denna berättelse från det fiktiva landet Salinien – likheterna med Nazityskland är många, och avsiktliga – är det inte de mörkhåriga som förföljs utan de blonda och ljushyade. Kontoristen Nicolas Smitt, en vardagshygglig men lite blek figur som inte är mycket bättre betald än firmans springpojkar, blir på de inledande sidorna vittne till en obehaglig incident på värdshuset där han svingar sin bägare. Rusiga studenter slänger ölbrickor på en blond fader och hans lilla dotter vid bordet bredvid, och det utvecklar sig snabbt till ett infekterat rasbråk. Den blonde betalar i hast för sin öl med en stor sedel och väntar utanför lokalen på sin växel. Men värdshusvärdens tar tillfället i akt och behåller den, som en av många feiga medlöpare. Nicolas blir sedan vittne till hur blondinerna trakasseras och förföljs, och han tvingar själv i ett möte ner en gammal blond man i rännsten. Men det blir vändpunkten för honom. När blondiners affärer och kyrkor sätts i brand försöker han släcka medan brandkåren är passiv. Han häktas och försöker fly:

”Då han ej på upprepad tillsägelse stannade, blev han skjuten. Vakten hade enligt order siktat på benen, men på grund av att Smitt gjorde en häftig och oväntad rörelse träffade skottet i bakhuvudet. Hans lik blev bränt på statens bekostnad, och askan, nedlagd i en papperspåse, erbjöds en i landsorten bosatt kusin till inlösen. [...] Över Nicolas Smitts minne hölls därefter i tidningarna

den vanliga slaskhinken, denna hink som innehåller alla sorters skulor: Nicolas Smitt var trixist, tjuv, syfilitisk homosexuell, rasförrädare, köpt av blondinerna, alkoholist, arbetsskygg, sutenör etc. etc.” Trixist för trotskist är en av Olle Hedbergs många dagsaktuella anspelningar, annat kunde han läsa sig till i tidningarnas rapporter söderifrån, och alla invektiv över judar fanns i Julius Streichers ökända tidning *Det Stürmer*. Olle Hedberg hade på plats i Wien bevittnat hur judar blev behandlade, och Kristallnatten den 9–10 november 1938 gav honom impulsen att skriva boken som kom till i snabb fart, på bara några månader. Då satte SA-män hundratals synagogor i brand, flera tusen affärer fick sina skyltfönster sönderslagna – därav namnet på natten – och plundrades, ett trettiotal judar mördades och trettiotusen sattes i ”skyddshäkte”.

Jämsides med skildringarna av hur blondinerna förföljs, som en fiktiv kommentar till vad som hände judarna i det nazistiska Tyskland fast det här ställs på huvudet, finns ett starkt religiöst inslag i den korta romanen som summeras i slutorden: Nikolas Smitt ”blev totalt utplundrad. Men det gjorde honom nog inte så mycket. De plundrade ha vapen kvar. De appellera till Gud.” Motståndsmannen pastor Niemöller skymtar förbi som Pastor Lutherberg, och Linnés *Nemesis Divina*, om den gudomliga hämnden, citeras. Temat återkom sedan i flera följande romaner, som *Foto von Blomberg* (som Conny Svensson skrev en intressant uppsats om 2004), *Jag är en prins av blodet* och pjäsen *Rabies*. En bön i *Ut med blondinerna* finns senare något varierad i flera i den långa raden av böcker han skrev: ”O Gud, hav medlidande med oss arma människor som söka lindra livets kval med våra likars jämmer.” *Ut med blondinerna* fick många förstadsrecensioner på tidningarnas kultursidor, men därefter har det varit tyst om den. Till exempel gav Erik Hjalmar Linder inte stor plats åt den i sin monumentala *Fem decennier av 1900-talet* från 1965. Den längsta och bästa kommentaren skrev P. A. Holkers, på de första tjugofem sidorna i Olle Holmbergs Svensk Litteraturtidskrifts första nummer 1983, samma år som tidskriften lades ner. Några korta citat ur boken återfinns också websidan för Forum för levande historia. Förstaupplagan blev den enda medan mängder av Olle Hedbergs andra böcker kommit i nya upplagor. Den trycktes i drygt tretusen exemplar varav många försvunnit sedan 1939 – vilket antikvariatsbokhandlaren vet. Litteraturbanken borde förstås digitalisera den och lägga ut den för allmän läsning på nätet. – Man kan med fördel läsa Aharon Appelfelds korta roman

Badenheim 1939 jämsides med *Ut med blondinerna*. Likheterna de båda böckerna emellan är många.

Fyra år efter Olle Hedbergs vitglödgade satir och värtaliga försvar för toleransen kom på Bonniers *Mot antisemitismen. Svenska författare uttala sig*, redigerad av Daniel Brick som varit en av bröderna bakom förlaget Spektrum. Bidragen från de tjugofyra författarna varierar i längd, från Harry Martinsons korta rader till Hjalmar Söderbergs åtta sidor om Judehatet. Av en fotnot framgår att Olle Holmbergs bidrag var årsgammalt: ”Detta skrevs i januari 1942. För närvarande (maj 1943) är det tydligt att det är detta förintande [dvs att ett av Tysklands krigsmål är det absoluta förintandet av judarna i världen] som är nationalsocialismens mål.” Om hur mycket man i Sverige kände till, och hur tidigt, har skrivits mycket, bland annat i Klas Åmarks *Sveriges förhållande till nazismen. Nazityskland och Förintelsen* från 2016.

Dags att damma av Olle Hedberg?

Romaner har sina dagsnoteringar mellan hausse och baisse. Vem läser Olle Hedberg numera? Att döma av överflödet av hans böcker på antikvariaten (om de inte redan rensats bort också där) är det inte många. En god vän till mig ärvde ett vackert bibliotek med originalupplagor i snyggt skick, bland dem en dryg hyllmeter romaner av just Olle Hedberg, alla försedda med dedikation – till en början utförliga men med åren allt kortare. De första tio är halvfranska, de följande i klot, resten häftade. Kanske svalnade vänskapen mellan författaren och mottagaren under årens lopp, men samtidigt illustrerar serien ganska väl förändringarna i den publika uppskattningen av Olle Hedbergs böcker. Genombrottsromanen *Rymmare och fasttagare* från 1930 höjdes till skyarna av den allsmäktige Fredrik Böök och blev snart obligatorisk bredvidläsningsbok för gymnasister, säkert med viss baktanke. Det är nämligen en lärorik historia om ungdomlig revoltlusta och slutlig anpassning, mera raffinerad än Sigfrid Siwertz *Mälarpirater* som berättade samma nostalgiska historia om sista sommarlovet, och livets lurande allvar.

Så följde med ett urverks regelbundenhet en roman om året i mer än fyrtio år. En av de senare, dock inte den allra sista, heter *Tack och farväl*. Olle Hedberg valde att själv bestämma när han ville ta adjö av livet, sedan hans allra närmaste dött, först hustrun Ruth som var en skicklig skribent som ägnade mer tid åt

honom än åt egna romaner, utgivna under pseudonymen Elsa Eschillius, eller åt studier i svensk 1700-talslitteratur. Hastigt avled också den enda dottern som säkert stått modell för en del flickor i sena böcker. Olle och Ruth Hedberg hade dragit sig undan till södra Östergötland (deras gravar finns invid Tidervals kyrka). Under sina sista år gjorde Olle Hedberg vad många författare kanske borde göra, han brände alla anteckningar, brev och utkast. Om man ville lära känna honom fick man gå till hans böcker. Oerhört många i samtiden läste ivrigt de långa serierna om Karsten Kirsewetter, Bo Stensson Svenningsson (som ställer den avgörande frågan ”Lindras livets kval av likars jämmer?”), Blenda Heurman och Hans Hasseldahl. Kanske berodde den enorma populariteten på de återkommande huvudpersonerna, fiktionsfigurer som man kunde följa under flera år, gemensamma bekanta långt innan TV tillfredsställde sådana behov.

De tre romanerna om Karsten Kirsewetter gavs senare ut i ett band, med Adolf Hallmans vackra omslag. Det köpte jag i ett Osloantikvariat när jag under några veckor var utbytesgymnasist på Frogner Gymnas, i kvarteren bakom Karl Johan och kungliga slottet. En annan i gruppen lånade det och läste ut boken på en natt, femhundra täta sidor. Skulle den möta samma entusiasm hos dagens skolelever? Säkert inte, tiderna är andra. När Sven Delblanc ägnade tre sidor åt Olle Hedberg i sin och Lars Lönnroths svenska litteraturhistoria kommenterade han de glesnande läsarskarorna när det litterära klimatet politiserats och den typiska borgerliga Olle Hedberg-läsaren hunnit gå bort. Försök till äreräddning har förekommit, mest energisk var Ruth Halldén i Dagens Nyheter när hon mot strömmen skrev uppskattande om de psykologiska porträtten i Hedbergs sena romaner. Annars var det kutym bland yngre fräsiga kritiker att ge honom en känga, liksom man gärna sparkade på den åldrade Harry Martinson. Vilgot Sjöman hade behandlat den religiösa dimensionen hos Hedberg i en artikel i Bonniers Litterära Magasin redan 1953. Sådant berördes likaså av Bengt Svenninger i hans licentiatavhandling, som bok kallad *Sprickan i universum*, om tanken på nåden att slippa denna jordens ävlan. Idén är central i *Jag är en prins av blodet*, där den ene brodern Wistedt offerar sig för den andre, ända till ett förklätt självmord. Döden sätter punkt i *Får jag be om räkningen*, om handelsresanden Erik Nordin som vet att fristen för hans liv snart löper ut. Han blickar tillbaka i en svensk balansräkning flera år före världslitteraturens mest berömda handelsresande, Willy Loman hos Arthur Miller. De romanerna mötte berättigad uppskattning, liksom femtiotalsböckerna *Drömydning* och *Foto von Blomberg*.

Men när Per Olof Sundman efterträdde Olle Hedberg i Svenska Akademien 1975 visade hans inträdestal som var ett av de mest negativa och orättvisa i serien av akademital föga förståelse för företrädarens egenart.

En gång en sen kväll såg jag Olle Hedberg på tåget från Malmö till Lund. Ansiktet var lätt att känna igen, fast mera fårat än på fotografierna. Det var en reslig men trött gestalt som man inte gärna störde där han satt insvept i sin ensamhet i ett hörn. Kanske hade han inte heller uppskattat ett påflugget påhopp, han var mån om sin integritet och anonymitet. Men spontana tonåringar hade annars hans sympati. I hans böcker avviker de fördelaktigt från uppbådet av skräcktanter, andryga snobbar och borgarbrackor. Olle Hedberg hade öra för falska skorningar i middagskonversationen – det äts mycket i hans romaner, i utdragna sociala riter kring bordet. När han effektivt avslöjade förställning, konventioner och hyckleri läste en del av hans publik kanske honom med sadomasochistisk njutning. Inte allt var dock tecknat i misantropiskt svart, unga människor skildras med uppenbar förälskelse. Genomgående tillåter han till exempel sina älskande par att gå i säng med varandra utan att invänta någon borgerlig eller kyrklig välsignelse.

Självfallet har somligt åldrats i Olle Hedbergs böcker, eller kanske har tiden gått förbi dem vilket kanske är samma sak. Dit hör tilltalsskicket, och om man i framtiden vill skriva en studie över borgerlig titelsjuka kan man med fördel gå till hans romaner. Det framstår onekligen som lite apart för en nutida läsare när de unga älskande inte befinner sig på förnamnsnivå med varandra. Det verkade kanske uppstylat redan för femtio år sedan. Även annat har sjunkit undan, och kanske fordrar hans kvicka dialoger en viss gemensam kulturell bakgrund och ett uns av värdegemenskap. En sådan minsta gemensam nämnare försåg det gamla gymnasiet sina elever med. De öppna och dolda citaten kunde man placera, flera av dem möter redan i boktitlarna. Trots sådana reservationer är Olle Hedberg nog värd en renässans. När det är dags att be om räkningen på nytt kan man konstatera att mycket har stått sig. Sven Delblanc var garderad men lämnade möjligheterna öppna: ”Som litteratursociologiskt fenomen är han av högsta intresse, och möjligen kan man göra konstnärliga fynd i den väldiga traven av Olle Hedbergs romaner.”

När (om) romanerna trycks på nytt, i sparsmakat urval, så är det dags att också göra det med den lysande biografi – dock tryckt på dåligt papper - som Vilgot Sjöman gav ut och där hans egensinniga infallsvinklar annonserades redan i titeln:

Drömytdaren. Min bok om Olle Hedberg. Psykologiska mönster friläggs med stor tydlighet (Olle Hedberg var tidigt bekant med Freud), bland dem far-son relationer. Kartläggningen av banden till en lång rad personer är avslöjande. Dit hörde Herbert Tingsten, riden av ångest och prestationsjakt samt starka känslor av livets meningslöshet, och vidare det tidvis inflammerade förhållandet till brodern Anders, efter en tid som officer verksam inom Kooperationen. Dennes olyckliga första äktenskap gav stoff åt lillebrors böcker. Och så de hårt knutna banden till tre kvinnor, modern (fadern dog tidigt), hustrun och dottern, i en successionsordning som verkar ha varit förutsättningen för den jämna och höga produktiviteten med ett höstmanus som lämnades in till Norstedts, lika punktligt år efter år. Förläggaren Ragnar Svanström visste att handskas varligt med denne producent av idel guldägg i litteraturkorgen. Sin blivande hustru hade Olle Hedberg träffat på Stockholms Högskola där hon tog en fil.lic-examen medan han själv aldrig tenderade av en enda kurs. Han var medveten om sitt skrivarkall tidigt, ivrigt uppbackad av henne. Deras förhållande var oerhört tätt, nära nog symbiotiskt. Hon var både romanförfattare och litteraturhistoriker med Dalin som specialitet, kvick och skarp. När de gick armkrok på Linköpings eller Stockholms gator kunde ingen kila sig emellan, inte ens deras dottern Birgitta vars situation inte kan ha varit alldeles enkel. När modern dog av cancer tog hon över rollen som motspelare, och när hon i sin tur plötsligt dog av ett brustet blodkärl i hjärnan orkade Olle Hedberg inte leva vidare i sin ensamhet mer än en knapp månad.

Litteraturprofessorn och den mäktige kritikern Fredrik Böök hade uttalat sig positivt om ett manuskript från den mycket unge Olle Hedberg, ett manus som visserligen refuserades. Men brevet var så uppmuntrande att det höll liv i författardrömmarna under år av motgångar. Den vänligheten glömde Olle Hedberg aldrig, som framgår av den självbiografiska *Mitt liv var en dröm*, där manuskriptet långt om länge trycktes. Under alla år från debuten fram till sista boken fyrtiofyra år senare, med den ironiska titeln *Tänk att ha hela livet framför sig*, skrev han som sagt en bok om året, med ett enda undantag. 1939 kom två. Den kortare och mera angelägna var hans bidrag till den antinazistiska kampen *Ut med blondinerna!* Där ställer han Hitlers rasgalenskap på huvudet. Det fiktiva landet Salinien har lånat drag av Österrike på tjugotalet med dess starka antisemitism, den hade Olle Hedberg upplevt på ort och ställe. Blondiner, inte svarthåriga, förföljs i en effektiv satir som censurerades av en räddhågad

Radiojänst. Det tog lång tid innan författaren förlät dem för den räddhågade flatheten, varje år decennier framöver sände han ett kort till Kungsgatan 8: "Olle Hedberg önskar inget verk uppläst under året".

Just den boken var Fredrik Böök med sina sympatier för nyordningen i Tyskland kanske inte särskilt begestrad över, den gled han förbi (även om han var mycket positivt inställd till sionismen). Men han hyste länge planer på att skriva en bok om Olle Hedbergs tidiga romaner, planer som hade börjat förverkligas då han plötsligt avled på Skodsborgs kurhotell just norr om Köpenhamn 1961, med Olle Hedberg som närmsta vittne. I det famösa och beryktade Tegnértalet i Lund drygt tjugo år tidigare hade Böök hyllat maktens män i söder så eftertryckligt att han genast blev en död man i svensk offentlig debatt sedan talet tryckts som understreckare i Svenska Dagbladet. Men vänskapen med Ruth och Olle Hedberg höll i sig, även om den under krigsåren var aningen reserverad. Kapitlen om den hör till de allra intressantaste i Vilgot Sjömans bok. Så går han på jakt efter hedbergiska miljöer: Norrköping, Stockholm och Tveggesjö vid sjön Verveln, och människorna i dem. I familjekrönikan fanns en nyrik och snål miljonär och hans högfärdiga änka, fattiga släktingar, dumhet, dryghet och snobberi, egenskaper som utmärker så många av Olle Hedbergs romanfigurer i det borgerliga skräckkabinettet. Men där fanns också generositet och hjärtats värme.

Lika energiskt ringade Vilgot Sjöman in den Olle Hedbergiska särarten, delvis med stöd hos tidigare forskare, däribland dragningen åt mystiken, gudstron, den tidiga jaguppfattningen, läsning hos gnostikerna. Pär Lagerkvist formulerade en gång sin mission med stor självmedvetenhet: "Mitt arbete är av största vikt. Jag är Guds skrivbiträde på jorden." Men trots att hustrun Ruth kallat Olle Hedberg "Guds lille springpojke" så var han inte lika säker på sin sak och sin uppgift här i livet som sin akademikollega, det framgår av ett luttrat brev från hans sista tid: "Jag tror att det behagat Gud att göra mej så krossad och förkrossad som en eländig människa kan bli."

Elsa Eschillius: En vecka i Skåne

(Norstedts, 1934)

”Der var så dejligt ude på landet; det var sommer, kornet stod gult, havren grøn, høet var rejst i stakke nede i de grønne enge, og der gik storken på sine lange, røde ben og snakkede ægyptisk, for det sprog havde han lært af sin moder. Rundt om ager og eng var der store skove, og midt i skovene dybe søer; jo, der var rigtignok dejligt derude på landet! Midt i solskinet lå der en gammel herregård med dybe kanaler rundt om...”

Så kan man börja ett stycke, med en suverän panorering långt innan filmen uppfunnits, från en synvinkel högt upp i luften till en insnävning på detaljerna – och så fästs blicken på skräppebladen och under dem ankmamman med sin fula älling som får stå ut med spott och spe innan hon växer till sig och blir en ståtlig svan. Men det kan göras lite mera prosaiskt, så här:

”Det var söndagstomt och julihett på den skånska landsvägen. Standardvetet stod i stram givakt på ena sidan, och på den andra slokade betorna med bladen, som om solen kommenderat lediga. Ett enda ljud störde tystnaden: ett jämnt och kraftigt pustande, som förde tanken till Skånes första lilla lokomotiv. Just så där ivrigt och ungdomligt och ändå så svagt inför uppgiften måste det ha låtit.”

Så går det över från det serena till det lätt burleska:

”Ljudet kom från en cykel, som långsamt fördes framåt av två små sandalklädda fötter, vilka togo sig rätt omaka ut som avslutning på ett par smällfeta flickben.”

Platsen är den fiktiva herrgården Ögerup nio kilometer från Lund, tiden är sommaren 1914 fast man ännu på slutsidan inte hunnit med den stora begivenheten några mil bort: ”Nu kom hon ju aldrig på Utställningen!” Den som inte kom till Baltiska utställningen i Malmö är godsägaren kapten Wilhelm Kuller svägerska Lydia, änka efter hans nyss avlidne bror assessorn – hon sätter gärna näsan i vädret och propser på att bli kallad assessorskan. Romanen utvecklar sig raskt till en fars. Kaptenen är en figur som klippt ur någon av Piratens böcker, inte olik patron Esping. Han domderar och unnar sig gärna att vara otrevlig både mot gårdsfolket och mot hustrun Elise och döttrarna Herta och hennes lillasyster, den överviktiga Dora som kämpar med att hålla snörlivet så stramt som möjligt, när hon inte försar fram på sin cykel. Längre fram i boken tvingar faster henne att cykla in till Lund efter ett paket saffran. Väl där tar hon tid på sig, äter en bakelse på Håkanssonskonditori på Bullis, dvs. Klostergatan (när det efter nittiofem år slog igen i februari 1970 passade vi på att köpa en av deras blommiga och ganska slitna chokladkoppar) och läser de romantiska följetängerna i Allers.

Hon får förstås skäll av faster Lydia när hon kommer försenad till bullbaket inför kaptenens födelsedag dagen därpå. Men Dora tar till ett beprövat knep: hon har blåsljud på hjärtat och utnyttjar det för att ge faster dåligt samvete, fast det nog inte är så farligt. När storasyster som har ont i en tand får den fylld med amalgam blir den snåle och allmänt otrevlige kaptenen rasande: hon skulle ha nöjt sig med en billigare fyllning.

Den nyblivna änkan Lydia Kulle hade säkert tänkt stanna längre. Men hon hinner göra sig omöjlig på en vecka, mest för att hon retar alla med sitt besserwisseri och sin påfrestande beskäftighet som går ut över alla utom gårdens herre och församlingens kyrkoherde som är en gudsnådelig och velig typ. Framst attackerar hon sin svägerska Elise som hon tycker missköter plikterna och uppfostrar flickorna för släpphänt. Och för all del, Elise Kulle är inte sällan ett våp, framför allt framför sminkspegeln. Det pendlar ofta mellan melodram och studentspex och är bitvis mycket underhållande.

Dock borde nog en erfaren förlagsredaktör använt sin rödpenna flitigare. Vad som särskilt stöter är svordomarna som det vimlar av, inte bara i den råbarkade kaptenens mun (”Svär inte så förbannat”, för att citera Gun-Britt Sundström). Och läsaren förutsätts ha ett visst hum om franska lånord (savoir vivre, legert, osv.). Det görs också en viss affär av olika dialekter: när kaptenen är riktigt förbannad

återfaller han i bred skånska. På slutet sägs att hanen gol för andra gången, en bibelallusion som samtida läsare genast förstod, men kanske inte alla numera...

Allt i allt är det en lättviktig men roande roman, med en intressant bakgrundshistoria. Bakom pseudonymen Elsa Eschillius (som lånats från finlandssvenska släktingar) dolde sig Ruth Hedberg, född Collin och gift med Olle Hedberg. Hon skrev en andra roman åtta år senare, *Fru Dygd och Fru Lusta*, som är förlagd bland annat till Stockholms Högskola. Där läste de båda litteraturhistoria för Martin Lamm. Olle hoppade snart av, hon fortsatte och hade god kontakt med sin professor som likt hennes man till tider var djup deprimerad. En annan profet i det skräret blev en livslång vän till dem, Fredrik Böök, även om förbindelserna sattes på sparlåga under kriget då de nog hade diametralt olika sympatier och ståndpunkter.

Ruth Hedberg kom förutom teaterrecensioner att ägna sig åt fransk och svensk 1700-talslitteratur, som framgår av den postuma samlingen *Ej med klagan. Essayer* som kom 1960 (hon var född i Burlöv 1900 och avled i cancer 1959). Det handlar bland annat om Dalin, Kellgren, fru Lenngren och Fröding, men också om Alexander Kielland. Redan på första raden av sin sympatiska inledning i den boken kommer Fredrik Böök in på *En vecka i Skåne* som är ”en överraskande och ovanlig bok. Först och främst var den präglad av lysande kvickhet och blytlik snabbhet i tankegången; det gick ibland så fort undan att man höll på att tappa andan, men hos författarinnan märktes varken ansträngning eller andfäddhet, allt berättades lekande lätt. Det var vidare en ofantligt rolig bok, full av lustiga figurer och befängda uppträden, av spefull satir och saftig humor; ypperligt komponerad [...] ett spirituellt lustspel som till slut kulminerar i någonting som liknar en grotesk fars. På författarinnans begåvning kunde man inte tvivla en sekund, men man fick kanske intrycket att det sprudlande skämtet var ett nyckfullt och sorglöst tidsfördriv. Läser man om boken efter nära trettio år, finner man att den är lödigare, starkare, personligare än vad man hann uppfatta under den första festliga yran.”

Det var nog välvilliga överord, så märkvärdig är inte romanen. När den var ny recenserade Anders Österling den i Svenska Dagbladet, vänligt men med en viss distans. När författarpseudonymen efter kort tid avslöjades slog man upp det stort i den tidningen med ett hemma-hos reportage hos författarparet. Så kan man slutligen undra varför det bara blev två böcker, samt essäer och recensioner? För att Ruth Hedberg fick dålig tid till egna böcker genom att bistå sin produktive

man med hans? (De kom punktligt, en roman om året under lång tid – en enda gång två). Kanske var hon hans aktiva medförfattare liksom man hävdat att Moa Martinson var det för Harry Martinson...

Vilgot Sjöman ägnar romanen några få men intressanta rader i sin stora bok om Olle Hedberg, *Drömtydaren*: ”När man närmar sig finalen av *En vecka i Skåne* ser man också vad som skiljer dem åt. Ruths yta är lika briljant som Olles, men hon saknar underströmmarna. Ruth Hedberg ska med tiden licentiera på Anna Maria Lenngren. Hon fördjupar sig i hennes familjesyn och barnskildringar. Frågan är om det inte syns redan i *En vecka i Skåne*. Godset gäspar i sommarstiltjen, men fjortonåriga Dora kikar piggt ur humlesurrande bakhåll och följer de vuxna hack i häl. Vad de suckar och stönar och svettas! Men räcker det för en roman? Chloë [Olles namn på henne] skyndar sig att släppa in en orm i familjeparadiset: en ful liten nucka som snipigt och sedesamt hetsar familjemedlemmarna mot varandra. Effekten är egendomlig. Stoffet är från 1900-talet – 1914, noga bestämt! – men hycklerskan är hämtad ur Anna Maria Lenngrens satiralbum. Som en liten kvinnlig Tartuffe smilar hon sig fram genom godsets alla rum; komedimaskinen gnisslar som på Drottningholmsteatern.”

I Örjan Lindbergers artikel om Ruth Hedberg i *Svenskt Biografiskt Lexikon* sägs bl.a. att ”Ruth H tillbringade sin barndom på ett skånskt gods. Hennes akademiska studier förlades till Sthlms högskola, där hon kom att tillhöra en krets av med henne jämnåriga lärjungar till Martin Lamm och Sven Tunberg, de s k ”pastoralerna”. Den dyrkan av ett behagfullt 1700-tal som ingick i kretsens umgängeston kom hon att på ett särskilt sätt förkroppsliga genom sin lätta spiritualitet och sin vetenskapliga inriktning på sv 1700-talslitteratur: hennes licentiatavhandling ägnades åt fru Lenngren. I denna krets lärde hon också känna sin make. Hon torde på många sätt ha haft betydelse för utvecklingen av hans författarskap, särskilt under de vanskliga åren före debuten. Omvänt har man att räkna med att impulser från Olle H spelat en roll för hennes skönlitterära arbeten. Makarna var praktiskt taget oskiljaktiga.”

Min recension av Kjell Espmarks bok om Martin Lamm (2018) kan läsas på Opulens hemsida.

Bertil Almqvist: Familjen i garaget

(Schildt, 1932)

Bertil Almqvists suveränt tecknade och berättade bilderböcker om familjen Hedenhös – pappa Ben, mamma Knota och barnen Sten och Flisa – inleddes 1948 med *Barna Hedenhös i stenåldern*, och slutade 1971 med *Barna Hedenhös i England*. Jag fick dem länge varje jul, de första dock med någon fördröjning tills jag kunde stava mig genom dem. Bildminnena av dem sitter fast ännu efter alla år. De sista fem böckerna, bland annat om Paris och London, som kom när jag hade passerat bilderboksstadiet har jag inte läst, men jag borde nog göra det. De är säkert lika finurligt hopkomna som de föregående.

Hunden Urax vållar uppståndelse när han slipper lös bland pyramiderna, så får man veta mycket om faraonerna i Egypten och deras religion. I nästa bok kommer familjen trots att de lever i stenåldern tillbaka från Amerika på fermt femtiotalvis: ett väldigt redwood-träd har varit deras skyskrapenhöghus som de räddar sig upp i när buffelhjordarna stormar fram. Det blir ett överljudsplan sedan man laddat det med uran, och så kommer de hem över Atlanten på nolltid. Mitt första möte med hållristningar, långt innan jag kom till Tanum, var med dem i Nämforsen i boken om Hedenhösarnas vinterresa i Sverige. Och jag gladdes åt de slanka egypternas seger över de biffigt urstarka nordborna i den urlympiska grenen att baxa stenklott (de kände till hävstänger).

Att det fanns vulkaner på Teneriffa visste jag tidigt eftersom Sten och Flisa, och deras nyvunna blonda vänner därnere, åkte ner längs stelnad lava på bananskal. I boken om hur familjen blir kunglig från 1954 behövde de inrikespolitiska skämten ibland förklaras för att en ung läsare skulle fatta vitsen, som varför de båda husdjuren hette Budd-geten och hästen Klasse-kampen. Aftonbladet hörde inte till vår dagliga läsning – vi höll oss med Dagens Nyheter – så Bertil Almqvists

dagspolitiska kommentarer i text och bild under rubriken ”På tapeten” undgick oss (uttrycket förekommer redan i *Familjen i garaget*).

Först för några år sedan, i samband med en segsliten copyright-kontrovers, fick jag veta att det var Bertil Almqvist (1902–1972) som hade tecknat den blågulrandiga tigern under den finurligt dubbeltydiga devisen En svensk tiger. Han hade dessutom skrivit en bok som vi hade hemma, häftad och välläst, *Familjen i garaget*, som är historien om hur den lille stockholmsknatten Nalle råkar bli instängd i ett Norrtullsgarage en regnig natt och hur bilarna i det vaknar till liv och pratar med honom. Han förstår bilspråket fast inte många andra gör det (liksom det bara är få förunnat, bland dem Gustav V, Greta Garbo och Charlie Chaplin, att fatta vad Oscar Rydqvists katten Jeppe säger).

Dedikationen i bläck i boken är ”Anna-Lisa julen 1932”. Min mor fick den av sin far stationsinspektoren som ägde en stor Chevrolet som hon säkert övade sig på (tretton år senare fick hon en annan bok av sin omtänksamme far, den då nyutkomna *Pippi Långstrump*, med inskriften ”Till Anna-Lisa trettio år försent” – fast det var det ju inte alls, den kom snart till nytta när hennes båda söner läste den och fick en lagom dos anarkistisk upprorslusta).

Man lär sig en hel del bilhistoria i de tio kapitlen om Nalle, hans kompis Fritte Boman, och familjen i garaget. Pappa Lastbilen Scanius Vabius kör sand – när vi läste det hade vi i huvudet den envisa ramsan ”Vi lossar sand ibland/ på Söder Mälarstrand” som kan upprepas i oändlighet. Hans vackra maka är tant Minerva, byggd i Belgien. Hennes man grumsar: ”Nu har det blivit svårare tider och parollen än numera Handla svenskt!”, men han får genast svar på tal: ”Ja, men min bästa Scanius Vabius, för Den Stora Kärleken finns det inga nationalitetsgränser [...] Bilarnas egna förhållanden är fortfarande helt och hållet internationella...” Farmor Fordelia är en trött och sliten T-Ford som blir stulen av spritsmugglare och så när hamnar på skroten. Men hon räddas av den snabbtänkte Nalle. De undslipper och tar sig tillbaka till Stockholm så fort hon förmår, fyra mil i timmen. 35 kilometer i timmen är annars hennes toppfart. Bedriften kommer i tidningen, och med Nalle som tolk kan journalisten skriva vad bilarna har på sina cylinderhjärtan. De vill hellre få sin mat vid mackar i det fria än i instängda garage. Och så blir det. Men det skulle ta ännu några år innan deras krav ”Bort med spårvagnarna” slog igenom.

Det finns de som far fram snabbare. När farmor Fordelia och Nalle kör förbi Brunns gård berättar hon om flygbaronen Calle Cederström (en gång gift med

Marika Stiernstedt): ”han förstod sig på motorer, han, må du tro.” Flygmaskiner är egentligen bara bilar med vingar: ”släkt är vi i alla fall. Jag har till och med mycket nära släktingar som flyger, som du vet: Fordflygbilarna, dom härstammar liksom jag själv från Amerika, från vårt gemensamma hem i staden Detroit.” När hon sluppit undan smugglarna blir farmor hjältinna: ”Leve Fordelia från Nortull! skrek lastbilar, personbilar och bussar... Det är i alla fall stil på den där Fordgumman! skrek en stilig Packard till en Hudson av sista modellen.” Den vackra och lätt bortskämda dottern Volvolina kör rikt folk till teatern eller restaurangen. Det gillar inte pappa-lastbilen: ”Hon har blivit bortskämd och njutningslysten genom det där eviga rännandet från restaurang till restaurang, från danslokal till danslokal.” Och vad värre är: ”Hennes ägare köpte henne på avbetalning och det har satt djupa spår i hennes karaktär.” Hon vill flytta samman i ett annat garage med sin Rolle, en Rolls-Royce. Det får hon, men bara efter att Nalle har medlat i familjen. Pappa gillar till en början inte denna mesallians med en överklasspoling, därtill engelsman.

Men på flest sidor handlar det om den sportige Huppe som blir Nalles närmsta vän bland bilarna i garaget, en Hupmobile som vinner tävlingar och som i sista stund väjer för en liten flicka som kommer ut på vägen. Han blir allvarligt blesserad men klarar sig. Prins Gustav Adolfs Bugatti med nummerskylten A 26 blåser förbi men blir inte förnärad när Huppe ropar ”Hej svejs, din prinskorv!” utan svarar helt kamratligt ”Hejsansvejsan, Huppe-kill!”. – Gunnar Ekelöf hade en Bugatti medan pappas pengar ännu fanns, före börskraschen. När vi för några år sedan besökte goda vänner i en liten by strax norr om Londons Hampstead gick vi förbi deras grannes garage. Vi tappade hakan när vi såg hur många Bugatti det rymde. Kompisen Fritte som i snacket är ännu mer en stockholmskis än Nalle behärskar visserligen inte bilspråket, men han kan mycket om bilsläktet: ”Men märkena, ser’u, märkena dom kan jag... akta’re för det, fortsatte han triumferande. Där kommer en Fiat, det syns på långt håll, å där ä’ en gammal Essex, är den där droskbilen ä’ en Reo å efter den kommer en Buick (Fritte uttalade det Bjuck) med fyrhjulsbromar, å så där ä’ de’en Packard..., men akta’re, i går såg man allt en Dusenbergare, en fin blå en med försilvrad kylare å kofångare av gummi, festår’u. De’ va’ stilen, ska’ru se, fast nog tycker jag att den nya Hispano’n är lika skarp... Där kommen en Opel.”

Ungefär samtidigt som jag läste *Familjen i garaget*, vid mitten av femtioalet, började jag köpa Revells byggsatser i plast med olika bilmärken. Finast blev en

Duesenberg (långt senare såg jag en på riktigt, i ett garage i Hyderabad i Indien, det var en mäktig upplevelse). Och den flotta Lincoln Continental som jag byggde mötte jag i levande livet när jag på hösten 1964 blev upphämtad av en sådan på Sverige-Amerika linjens kaj på Manhattan. Packard var ett ännu gedignare märke, med en karakteristisk kylare. Det är med en sådan Isak Borg kör ner från Stockholm till sin jubelpromovering i Lunds domkyrka, i Ingmar Bergmans *Smultronstället*. När han tankar i Gränna där han varit en omtyckt provinsialläkare vägrar föreståndaren på bensinmacken (en mycket ung Max von Sydow) ta betalt: ”Vi kan vara lite spanska av oss också här i Gränna, vet doktorn”. Jöran Mjöberg skrev en gång en intressant understreckare i Svenska Dagbladet om den lyxbilen.

Och en överdådig Hispano Suiza med rottingflätning på sidorna blev berömd i Billy Wilders film *Sunset Boulevard*. Den strame Erich von Stroheim är chaufför åt den bedagade och snart sinnesförvirrade stumfilmsstjärnan Norma Desmond (Gloria Swansons nog bästa roll – vid kortbordet har hon som mot- och medspelare Buster Keaton och Anna Q. Nilsson som var född i Ystad). Han kör henne till Paramounts ateljé där hon långt tidigare varit primadonna och där hennes regissör Cecil B. De Mille fortfarande finns. Slutscenen där vansinnet bryter ut är magnifikt. – Den Opel vi en gång hade var i jämförelse med sådana lyxbilar en mycket fattig kusin från landet. Men det var en pålitlig bil som var lätt att meka med: stort motorutrymme, liten motor – till skillnad från dagens bilar.

Liksom Fritte kunde jag tidigt en hel del om bilar. En av de mest utlånade böckerna på stadsbiblioteket i den mellanskånska stad där jag växte upp fanns aldrig på hyllan, John Neréns *Automobilens historia* eftersom jag ständigt lånade den. Under flera av mina mest formbara år prenumererade jag dessutom på Populär Mekanik och fick varje månad en rejäl dos amerikaindoktrinering. Vår granne i våra villakvarter som varit där över hade en Studebaker som såg nästan likadan ut fram som bak, den beundrade jag, fast det var nog mest för att grannens dotter var mycket söt och tilltalande. Min motorintresserade morbror hade en tid en engelsk Sunbeam Talbot, en mycket vacker vagn med lädersäten och taklucka. En sådan skaffade sig också min sväger strax efter att han tagit körkort. När han gick över till Citroens berlinermodell sålde han den till en yngling med ännu kortare erfarenhet av bilar. Det slutade illa nästan genast: han krockade bilen redan i första rondellen, ett dystert slut för en av de finaste klassiska brittiska sportbilarna.

Bertil Almqvists tjugo helsidesteckningar är mycket bra, fast ännu inte riktigt lika drivna som dem i Hedenhös-böckerna. En ny upplaga av *Familjen i garaget* kom fyrtio år efter den första, med några varsamma språkliga moderniseringar som egentligen inte hade behövts, och med ett efterord av bilhistorikern Björn-Erik Lindh som letade upp en mängd bilder på bilar som fanns den gången och som i många fall inte gör det längre, som den lyxiga Hupmobile, den dyra Minerva, och de röda Tidaholmslastbilarna.

Om den långa raden av mina egna bilar ska jag inte orda mer än att de ofta varit franska, med några japanska undantag: flera Peugeot 403 som man känner igen på det trivsamma kedjerasslandet, och ett par 404, en Renault 4 L och nu en Citroën Picasso som är den mest praktiska vi haft (aldrig en Saab, aldrig en Volvo, fast en tid en sexcylindrig Ford Granada med kickdown så att den flög fram, det var ett riktigt slagskepp som nog drog två liter milen). Svenska Litteratursällskapet i Finland har ordnat en insamling av finländares minnen av och kring bilar. En som mindes mycket var Henrik Tikkanen som höll sig till ett enda märke, som framgår av hans underhållande *Renault, mon amour* (1983, titeln förstås lånad från Marguerite Duras bok och Alain Resnais film *Hiroshima mon amour*) som är försedd med hans egna flotta teckningar.

Walter Ljungquist: Ombyte av tåg

(Bonniers 1933)

”Genast, med nästa tåg! Vi äro i Malmö klockan sex och trettio; Hamburg åtta och fyrtio i morgon tidigt; Frankfurt – Basel en dag, och i Como genom Gotthardsbanan om, låt mig se, tre dar. Tre dar!” Hos Strindberg går det geschwindt, både när nattåget från Berlin rasslar norrut genom natten (i *Sömnänganätter på vakna dagar*) och som här då Jean försöker övertyga Fröken Julie om att de har en gemensam framtid som pensionatsidkare i Södern. Därav blir intet, det förstår man av rakkniven på scengolvet. Att ta tåget kan för övrigt vara ganska dystert, som i den avslutande andra strofen av Vilhelm Ekelunds ”Då voro bokarna ljusa”:

Tyst det regnar. Himlen hänger lågt på
glesa kronor. En vissling; tåget sätter
åter i gång. Mot sakta mörknande kväll jag
färdas vänlös.

Tåg, gärna med tillfälliga och känslösamma möten, är ett slitstarkt tema både i litteraturen och filmen. David Leans *Brief Encounter* från 1945 på Noel Cowards manus är klassisk: en frustrerad hemmafru möter av en tillfällighet på en station i utkanten av London en man. Till skillnad mot den hon är gift med lyssnar han på henne. Tycke uppstår, men det blir bara korta möten mellan tågen, och det slutar förstås sorgesamt. Celia Johnson är mycket bra, Trevor Howard inte riktigt lika bra. Men engelsmännen räknar gärna filmen till en av de bästa som gjorts, och rankningen på olika listor är oftast mycket hög.

Den har en svensk föregångare, Hasse Ekmans *Ombyte av tåg* som hade premiär i januari 1943, med honom själv, Sonja Wigert och Georg Rydeberg i huvudrollerna. Den är baserad på Walter Ljungquists första roman som hade fått

ett delat förstapris i en romantävling som Bonniers Litterära Magasin hade utlyst tio år tidigare. Juryn hävdade att författaren tillämpat Hemingways tillknäppta stil, ett omdöme som ofta upprepats utan att för den skull vara särskilt träffande. Hemingway var bättre på att tygla de sentimentala inslagen, och Olov Jonasson i sin enda novellsamling *Parabellum* och Thorsten Jonsson i sina är mera övertygande exempel på svenska författare som dragit nytta av hans isbergstil.

Walter Ljungquist var född 1900 i Kisa i södra Östergötland och alltså 33 år gammal när boken efter långa förberedelser kom ut. Kim som är den ene huvudpersonen är 30, Guje som är den andra är några år yngre. Det blir också för dem ett kort möte, mellan tåg. De låter det ena efter det andra gå, fram till det bitterljuva slutet efter en natt på hotell när avskedet inte längre kan skjutas upp. Det är en bok som med sina naturlyriska inslag (blommande äppelträd, doftande hägg) stått sig ganska väl, förutom en plump rasschablon som redan BLMs prisjury skulle ha sett till avlägsnades innan boken gick i tryck: när Kim och Guje går på restaurang blickar en "blekfat glop" vid bordet bredvid för mycket på henne: "en svarthårig, trettiofemårs man med gnistrande ringar på sina tjocka fingrar [...] det var antagligen en jude. Han hade tunga ögonlock över sammetsbruna ögon [...] Den där flottige lebemannen, det restaurangäcket!" (jag antar att den följt med i de olika nytrycken 1948, 1960 och senast som *En bok för alla* 1978).

Den bitske kritikern Stig Ahlgren som kunde vara dräpande när han var på det humöret (det var han ofta) påstod en gång att hans kollega Sten Selander som var en mindre eldfångad skribent "var tråkig som en påstigande i Alvesta". Den kvickheten bet sig fast. Det förstås orättvist både mot Selander och mot alla som har bytt tåg i Alvesta, från ett på en bibana till ett mot Stockholm eller Malmö på södra stambanan. Så också Kim och Guje, om det nu är där de gör det, det sägs inte på vilken järnvägsknutpunkt de återser varandra. Han har lämnat sina kritiska föräldrar för att ta tåget till Stockholm där en äldre släkting ska ta honom med till Sumatra, för ett nytt och roligare liv än i den instängda småstaden. Hon reser i motsatt riktning när hon kommer ner från Stockholm. Där har hon försökt slå sig fram på teatrar och när det inte går, på revyer (som tonåringar i småstaden har de haft gemensamma teaterdrömmar). Hon har ärvt ett hus i småstaden som hon ska flytta in i. Kim och läsaren hålls länge ovetande om det verkliga skälet till att hon återvänder: hon är gravt hjärtsjuk och har inte lång tid kvar att leva (Erich Segals våldsamt populära *Love Story* från 1970 tog till samma romantekniska knep).

Så här ser början till deras korta möte mellan tåg ut, ur Kims synvinkel: ”Och ur det tåg, som anlänt, välldde passagerarna ut. De fyllde perrongen med sitt sorl. Det var nedgående Stockholm-Malmötåget. [...] Jag gick in i stora vänthallen, där jag köpte cigaretter. Här var svalt och skumt. Jag såg solstrimmorna falla genom höga glasfönsterna och jag stod och såg hur människorna uppfångades av solknippet för ett ögonblick och hur de så döko in i skuggan igen. [...] När jag ätit apelsinen och rökt ut cigaretten, gick jag långsamt mot en av glasdörrarna, som ledde ut, lade handen på dess mässingshandtag och såg på min hand, som låg där skär och vit med blå, smäckert tecknade ådror, en kontorsmänniskas fina, lite vekluga hand. Jag stod just och undrade, vad den där handen skulle få uppleva, om den skulle hårdna, hur den skulle se ut om tio år, då jag kände hur dörren från motsatta sidan varligt trycktes inåt.”

Kim kan säkert behöva både solbränna och hårt arbete om han ska lyckas i Indonesien. Och det är förstås hans tonårsförälskelse Guje som tar tag i dörren från andra sidan. Hasse Ekmans film som ofta repriserats ledde till ett samarbete mellan honom och Walter Ljungquist som blev inblandad som manusförfattare till många fler. Om honom och de tjugo romaner som följde på den första – och som alla krävde betydligt mer av författaren liksom av läsarna – kan man bäst studera i Bengt Nermans *Den skapande processen: en studie i Walter Ljungquists diktarmetod* som var hans doktorsavhandling från 1976. Den har mycket att säga om Ljungquists teosofiska intressen och hur de manifesterats i hans böcker. *Ombytte av tåg* tar en dryg timme att läsa, hans senare betydlig längre. Den ansträngningen är de värda, särskilt *Ossian* (1958), och i sviten om Jerk Dandelin *Erika* (1963) och *Väggarna har ögon* (1965). Alla finns som e-böcker men är värda att leta upp på antikvariat, inte minst för de vackra omslag som Walters bror konstnären Birger gjorde.

Sven Delblanc hade ett visst besvär att inringa Walter Ljungquists egenart: [Han] ”intar en apart och svårbeskrivbar position i epokens litteratur [...] Sociala tillstånd och omdaningar intresserar honom inte, det viktiga är psykologi, minnesprocesser, den mystiska andakten – en inre försjunkhet, med ryggen vänd mot samhället.” Och han avslutar sin genomgång av författarskapet (i *Den svenska litteraturen del V, Modernister och arbetardiktare*) på ett inspirerat men lite egenartat vis: ”Moderna bilkaravaner och triumferande demonstrationståg drar fram på stora landsvägen, men i den vanvårdade trädgården invid ligger det på en gång förfallna och

ofullbordade huset, som man kanske alltför lättvindigt förbiser. Det rymmer dock kammare och vindsgemak som är värda ett uppmärksamt besök.”

Erik Hjalmar Linder skrev sin välformulerade sammanfattning (i *Fem decennier av nittonhundratalet*) 1965, tio år före Walter Ljungqvists sista stora roman *Sörj dina träd*: ”Men över systematikern och nyckelbevararen Walter Ljungquist [en av hans romaner är *Nycklar till okänt rum*, 1950] reser sig dock diktaren; han röjer sig i bruset av svensk sommar, i dunklet av igenvuxna trädgårdar, minnets och bygdens, i svepet av dimmor och i blänket av källsjöar, i berättarblicken som hjälplöst fångad skådar in i själars öden för att finna deras hemlighet, i varsamheten hos den hand som röjer hemligheterna och finner skuld utan att döma, i glädjen över vunnit insikt och mänsklig besinning, i aningen om ett kosmiskt sammanhang.”

Bengt Nermans artikel om Walter Ljungquist i *Svenskt Biografiskt Lexikon* är mycket bra men får rättas på en enda punkt: under ”Arkivuppgifter” sägs att ”L:s litterära kvarlåtenskap, brev, ms o teckn:ar m m är i doc Bengt Nermans, Sthlm, ägo.” Det stämmer inte längre. Efter Bengt Nermans död 2016 var det nära ögat att allt hade makulerats och gått till pappersåtervinning, men tack vare två antikvariatsbokhandlares rådiga ingripande finns nu allt i stället på Kungliga biblioteket, i säkert förvar för framtida forskning.

Om en del av de tåg som går genom den danska litteraturen, särskilt hos Klaus Rifbjerg, har jag skrivit på Dixikon där det kan läsas, och också om Georges Simenons *Mannen som såg tågen gå förbi* som är en bok av helt annan kaliber.

Ingeborg Björklund: Månen över Lund

(Bonniers, 1931)

”Kandidat Sundberg är abnormt djupsinnig. Flickor ska inte ligga vid universitet för att tänka utan för att dansa och utgöra ett dekorativt inslag i nationslivet samt i sinom tid bli gifta. Lina svarade inte. Hon tänkte: 'Lår oss flirta och nojsa med männen, eftersom de vill ha det så – och i hemlighet förakta dem, Vi kvinnor – vi är framtiden!' Med övermod och leda kände hon sig som Övermänniskan, ensam på ett solomflutet fjäll, medan mobben trälade i stoftet. Gudarna straffar hybris.”

Ingeborg Björklund (1897–1972) tar ut svängarna rejält i trilogin om Lina Sundbergs väg från snäll familjeflicka till en självständig och politiskt medveten person: *Våren* (1930), *Månen över Lund* året därpå, och *Han som sjöng* (1935). Lundaromanen är förlagd till 1917: krigsmullret hörs på avstånd: ”Det intresserade henne inte längre att engelsmännen och fransmännen gjort en stor offensiv vid Somme och fråntagit tyskarna... Asch, telegrammen blev så ofta dementerade dagen därpå.” Hungerkravallerna i Stockholm (när de missnöjda massorna ändrade statsministerns namn från Hammar- till Hungerskjöld) antyds på slutet, och spanska sjukan börjar härja.

Lina som samman med andra studentskor bidrar till folkförsörjningen genom att plocka blåbär i Norrland stöter på en hel grupp skogshuggare i en barack, alla avlidna i spanska sjukan. Då har hon just konfronterats med en profithungrig bondefamilj på vars loft de feriearbetande studentskorna ska förläggas. Av det blir inget. Lina som tagit intryck av en föreläsning om könssjukdomar med detaljerade ljusbilder på Akademiska Föreningens stora sal känner igen tecknen på syfilis: hela familjen är smittad. Vad gäller kvinnornas fria förbindelser är boken frispråkig, och männen i deras liv ofta tillfälliga, och inte sällan ganska fega. En teolog går till

en prostituerad när studentskan han älskar inte vill gå till sängs med honom och drar på sig syfilis. Det antyds att de kommer att vänta troget men celibatoriskt tills han är botad. även om det kan ta många år.

Om boken hade kommit ut samma år som den behandlar – en av många tidsmarkörer är revolten i Ryssland – hade den nog vållat ännu mera uppståndelse än den gjorde, fjorton år senare. Och om den hade varit mera koncentrerad och stramat åt en del känslor och trånad hade den kunnat vara en svensk motsvarighet till Mary McCarthys *The Group*, om en krets kvinnliga akademiker vid ett amerikanskt college. Liksom i H. C. Andersens *Billedbog uden billeder* spelar månen en viss roll när den lyser, här över en handfull ambitiösa flickor, några av dem likt Lina i de sena tonåren, som skrivit in sig på universitetet för att vrålplugga och tentera. De bor alla på studentskegården på Stora Algatan, en av många korrekta lundaadresser, senare flyttad.

Öppna och dolda citat förutsätter att läsarna är någorlunda allmänbildad, och att de vet vem Ellen Key och Otto Weininger var. Några latinska sentenser återges med hjälpsam översättning, men Ingeborg Björklund tog för givet att hennes läsare behärskade tyska, det var ju också fram till efter andra världskriget det dominerande främmande språket. Lingvisten i gruppen har lyssnat uppmärksam under föreläsningarna: ”Jo då, vi som går på föreläsningarna i nordiska vill modernisera språket. Vår profet har visat oss vilket smidigt, levande material språket är, hur ord bildas och ord dör, hur former ändras och begrepp förvandlas, och jag tänker gå in för att skriva *vi läser* och inte *vi läsa*.” En språklig lustighet är formen ”setat” (i stället för *suttit*) som används genomgående. Och ordet ”urflase” har jag inte stött på tidigare, men den som kallar sig själv så är verkligen en sådan.

Lina faller för fel man, blir med barn men mister fostret när hon skidar för snabbt nerför en fjällbrant. Den enda elaka medlemmen i studentskekollektivet – hon blir efterhand en riktig megära – gör en affär av att Lina gått genom en abort vilket hon alltså inte har, och den okollegiala i kollektivet tvingas flytta. Lokalkoloriten är välkänd för alla som läst i Lund även om Håkanssonskondis på Bullis (Klostergatan) stängde för många årtionden sedan. Och man ska helst ha sett det klassiska spexet *Uarda* för att ha behållning av bokens detaljerade genomgång av det. Till det som inte längre finns hör kaféet Atén som när det var i gång var ett av Europas största, med ett tidningsrummet en trappa upp där dessutom nya böcker fanns, ordentligt fastkedjade, vidare Lunds Dagblad dit Lina har sin gång titt som tätt, dels för att få dikter införda i tidningen, dels för att

redaktionschefen är sympatisk. Av honom lär hon sig mycket lokalhistoria: ”Å, de var mycket kända figurer Lund för ett tiotal år sedan, samtida med B.L.” (dvs. Bengt Lidforss, den radikale ”docenten i hallonbuskar” som Frank Heller kallar honom i sin självbiografi *På detta tidens smala näs*).

Ett intressant inslag är motsättningen mellan supiga studenter ur över- och borgarklassen som inte klarar sig upp ur rännstenen på egen hand, och den strävsamma arbetarklassen, en av dem jude (man påminns om att det centrala lundakvarteret Nöden länge var befolkad av östjudiska flyktingar och invandrare): ”Såna där ska kallas bättre än vi! Sa juden förbittrad och pekade på de drucknas hopsjunkna gestalter [...] Hendrik rynkade pannan, en glöd av hat tändes i hans blick vid minnet av tusen bittra strider med finklädda överklasspojkar i Malmö, där han växt upp i ett dunkelt, föraktat kvarter.” En kvinnlig inbrytning i det ärkekonservativa siste november-firandet av Karl XII misslyckas. Och så följer allt det välbekanta i studentkalendern: siste april-spexet, magnolian i blom första maj...

”Det fanns en söt studentska här en gång som tog livet av sig – hon tog gift – för att man bokstavligen tittade henne från vettet, därför att hon påstods ha ett förhållande med en manlig kamrat.” Om verklighetsbakgrunden till den tragiken kan läsas i en av Gustaf Hellströms romaner, och i Johannes Blidfors *Lejoninnan från Lund* fast enklast och snabbast sammanfattningen om henne på nätet, i Lunds kulturportal — hon hette Hildur Sandberg (1881-1904). Lina tar sina studier på allvar: ”Medan världen där ute drack sol och berusade sig i sin egen skönhet satt Lina varje dag i det skumma seminariebiblioteket [som den gången höll till i Lundagårdshuset/Kungshuset] och läste [...] Och hon strök sitt blonda hår från pannan med båda händerna som för att stryka bort en dröm, men hon läste... läste... läste.”

Så går det också alldeles utmärkt när hon tenterar för professorn i hans gedigna villa. Han skulle gärna ge henne gärna högre betyg än hon gått upp för om hon kompletterar med några småkurser: ”så ska jag utan tvekan skriva in ett laudatur.” Men hon låter sig nöja med sitt cum laude, och stormar lycklig ut från tentamen: ”Gud, vad livet var härligt!”. De sista kapitlen är nog mest transportsträckor till sista delen i trilogin: om bärplockningen i Norrland och om hur Linas mor dör när hon får veta att hennes andre man, en belgare, tagits till fånga av tyskarna och arkebuserat (då har hon just fött hans barn). ”[Linus] eget liv börjar, lösryckt, trevande efter nytt fäste...” Fast jag tror jag nöjer mig med denna andra del där så

många av de träffsäkert insatta lokala anspelningarna är välbekanta för den som legat i Lund.

Katarina Bernhardsson ägnar Ingeborg Björklund och hennes *Månen över Lund* ett par spalter i sitt läsvärda kapitel om "Studentromaner", i *En lundensisk litteraturhistoria. Lunds universitet som litterärt kraftfält* (2017): Romanen "både skildrar starka erotiska känslor och diskuterar ofrivilligt havandeskap, förmaningar om avhållsamhet, veneriska sjukdomar och de kvinnliga studenternas särskilda situation. Samtidigt rymmer mycket glädje och gemenskap i studentskildringen." – I sitt andra äktenskap som varade fem år, det tog slut samma år som *Månen över Lund* kom ut, var Ingeborg Björklund gift med den radikale diktaren och översättaren Arnold Ljungdal, numera mest känd som författare till den användbara översikten *Marxismens världsbild* som kom i många upplagor.

Erik Norling: Mänskligt. Indiskreta memoarer

(Lars Hökerbergs bokförlag, 1930)

”Jag drev omkring matt och förstämd, irriterad av tobaksmolnen och larret men allra mest av de förtroliga små kotterierna i hörnen. Det grämde mig, att ingen behövt mig, sökt upp mig, dragit in mig i någon gruvlig politisk intrig, ”hemliga stämplingar”, som jag drömt om alltsen jag läste den barocka frasen i min första skolbok i historia och som jag hoppats på, då jag barnsligt förväntansfull gick till denna bolsjevikbankett. Nu var festen förbi, den också, och ingenting hade hänt, intet av ”det vidunderliga”, som kunnat med ens lyfta mig bort från min fadda svenska vardag, min litterära läst, mitt förbannade översättarok hos Norstedts. Avlövad och iskall väntade mig framtiden.”

Slutsidan i Erik Norlings skvallerkrönika som handlar om en festmiddag på Hasselbacken för den ryska handelsdelegationens chef någon gång på tjugotalet andas en tydlig uppgivenhet – inget ibsenskt vidunderligt inträffar. Där hamnade han i utkanten som så ofta annars. Han samlade på författarbekanta både i Stockholm och Köpenhamn, men hörde nog mest till litteraturens svans. Att han kände översättandet som en börda kan säkert också stämma, liksom att han som skomakaren tvangs hålla sig till sin läst. Han försvenskade flitig från franskan, tyskan och danskan, av klassiker som Flaubert, Daudet, Claude Tillier och Maupassant, Achim von Arnim och nobelpristagaren Karl Gjellerup. Hans novellsamling *Det blodiga gycklet* kom 1918, hans *Skisser och skuggspel: några bidrag till den litterära krönikan* året därpå.

Om Erik Norling alls är ihågkommen är det för den här bokens tio indiskreta kapitel som växlar mellan det devota och det milt hänsynslösa. Allt han skriver om Oscar Levertin andas uppskattning, både minnesorden efter dennes plötsliga död, och hågkomsterna från hans föreläsningar på Stockholms högskola där både

Levertins åldrade moder och många damer ur societeten satt på första bänk. Greve Birger Mörner på Mauritzberg som var en habil poet och som gärna skrev om exotiska trakter är också i vackert minne bevarad. Han var en flitig resenär i Söderhavet – jag har läst en del av hans brev i original både i State Library of New South Wales i Sydney och på Turnbull Library i Wellington. Slutvinjetten om honom som slagrörd är dystert: ”Sic transit gloria... För den slagne i liggstolen var komedin till ända. Honom återstod intet annat än en lång, pinsam, förödmjukande väntan på den hemska ritten genom dimmor och mörker till ”Tinara, dödens by”.

Erik Norling var en brödskrivande busybody som syntes på kultursidorna i många tidningar för drygt hundra år sedan: i Stockholms Dagblad 1906-09, i Afton-Tidningen 1910-12, och under en lite längre tid (1913-21) i Aftonbladet. En hel del i boken handlar om hans besvär att kvittera ut honorar från tröga och ovilliga redaktörer, särskilt när han befinner sig utomlands, oftast i Köpenhamn, och är i störst behov av dem. Där hade han en vän i Henning Berger. Om dennes hjälpsamhet får vi veta en hel del liksom om hans irritation när hans förläggare Bonniers satsade mindre på honom än på den nya generationen av frambrutande författare – Bergers särskilda hatobjekt är Ludvig Nordström. Strindberg skymtar förbi när Norling engagerade sig i den häftiga fejden kring honom (hans artikel i Afton-Tidningen den 13 april 1911 är den enda under hans namn i de båda banden där Harry Järv samlat 465 debattinlägg och kommentarer från Strindbergsfejden).

Ellen Key dyker upp, arg på Strindberg: ”Hon föreföll ha tagit särskilt illa upp hans i *Svarta fanor* utslungade beskyllning mot Hanna Paj för en hemlig alkoholistisk kärlek till portvin. – Jag har, så vitt jag kan minnas, aldrig i mitt liv smakat portvin och jag nästan avskyr allt vad spritvaror heter, sade Ellen Key med äkta fruntimmersaktig indignation över just en bagatell.” Och så bjuder hon på julbord. Heidenstams mycket unga hustru Greta – som senare gifte om sig med Anders Österling – varnar för det, i en episod som Erik Norling drar lite väl stora växlar på: ”Jag har alltid sedermera vid det rörande minnet av den unkna julkorven på Strand, så välment bjuden, tyckt mig finna denna korv symbolisk för vissa egenskaper hos Ellen Keys förkunnelse.”

”Fruntimmersaktig”: en del riktigt dammiga åsikter om kvinnor i *Mänskligt* gör nog ett oförändrat nytryck omöjligt, eller i varje fall besvärligt. Under en nattlig runda genom det inre av Köpenhamn betalar Henning Berger en flicka att följa

med Norling som dock avstår. När de båda senare uppehåller sig på ett badhotell på Själlands nordkust kretsar snacket kring villiga (som man tror) städerskor och servitriser, på ett slipprigt sätt som sedan länge är alldeles passerat, även om en tidigare president i det stora landet i väster som är helt utan hämningar och som sätter sig över skillnaden mellan sant och falsk i sitt obegränsade ljugande fortfarande tycker att sådana grabbigheter går för sig. I skrivande stund saknade Norling dock varken självinsikt eller självkritik: "Damerna voro 'fruntimmer' och bemöttes därefter, med cyniskt galanteri och en redan då föråldrad sexuell nyfikenhet."

Bäst i boken är det långa kapitlet om Verner von Heidenstams femtioårsfirande på Naddö 1909, så läsvärt och kvickt att det gärna kunde lyftas ut ur boken och tryckas på nytt. Det är så underhållande indiskret att festföremålet själv såg till att en bulvan – Harald Schiller – köpte upp så många exemplar av upplagan som han kunde komma över, för att förstöras. Några exemplar undgick honom: det jag äger inhandlade någon för nedsatt pris när det realiserades för länge sedan, från 7.50 till 2.50.

Heidenstam höll sig inte alltid på parnassen, olympiskt högt ovan dagens käbbel: "Jag tror för min del att litterära män äro i stånd till att begripa politik nästan lika bra som en hemmansägare eller en lanthandlare." Mängder av notabiliteter samlas för att hylla honom: förläggaren Karl Otto Bonnier och hans hustru, båda försynta, kompositören Stenhammar som är fjär, kritikern Fredrik Böök som är en stridis, konstnärer som Sigge Bergström som skar det fina porträttet av Heidenstam, författarkolleger som Axel Lundegård som under en del år bodde längre söderut längs Vättern, i Gränna. Han höll sig dock undan festligheterna. Och "den välklädda, gråbleka, klipska fröken Elin Wägner..."

Allmogen klampade kring i rummen på herrgården, och så fanns mängder av ungdomliga sångare: "I förbigående bör anmärkas, att dessa en smula jolmiga idealistiska år närmast före kriget kännetecknades av en sentimental kurtis för ungdomen som sådan. Från alla talarstolar förkunnades med vibrerande stämmor ungdomens lycka och nydanande makt och uttalades förhoppningar, som i alla tider gäckats och nödvändigt måste gäckas. Även en man som Heidenstam offrade åt denna billiga kult, som burit skadliga frukter på uppfostrans område och tillsammans med den förbusande idrottsandan framkläckt de rötägg, som kallas 'modern ungdom'" (Ivar Lo-Johanssons stridsskrift *Jag tvivlar på idrotten* kom året

därpå). ”Sedan sjöngs Du gamla, du fria, världens fänigaste nationalsång, utan konkret innebörd och färg, ett pekoral, tonsatt på släpig och ledsam melodi.”

Och så föremålet självt: ”På Naddös trappa åt gårdssidan mötte oss Heidenstam. Han bar en mycket lång redingote, ljus väst och randiga byxor, skarpt pressade. Hans kaisermustasch – som i parentes sagt hindrat hans böckers popularitet i Danmark – hade formats omsorgsfullare än vanligt. Den heraldiska riddarprofilen var som gjuten i brons, det svarta håret blänkte. [...] Han tog emot oss alla med sitt pojaktigt ljusa leende och den lite spefulla älskvärdhet som alltid klädde honom så väl och med vilken han brukade bemantla starkare känslorörelser.”

Så annorlunda mot samlingen på Övralid när Heidenstam avlidit 1940, då folk från tyska ambassaden i Stockholm lade ner en väldig krans samtidigt som Sigrid Undset som också var där fick veta att hennes son stupat i kamp mot de nazistiska ockupanterna i Norge.

Ett kapitel handlar om mecenaten och teaterdirektören Gustaf Collijn och hans författardrömmar om att få ett skådespel uppfört i Berlin 1912. Det får han, men fiaskot blir fullständigt. Nedresta kolleger som Berger och Norling gör vad de kan för att trösta honom. Snart därefter gifte Collijn sig med den flitiga författaren och kritikern Anna-Lenah Elgström, syster till den äventyrlige Ossian. Det följande kapitlet berör sommarvistelser i Danmark året därpå, när Norling är imponerad av Thomas Manns nyutkomna *Döden i Venedig*. Den bitske kritikern David Sprengel, från 1921 gift med Agnes von Krusenstjerna, stör Henning Bergers arbetsro den sommaren: ”en spyfluga, en geting, en giftig orm!” Sprengel hörde till de tidiga svenska kännarna av nyare dansk litteratur, som ses av hans bok *Från det moderna Danmark* (1904) men hade oturen att översätta Herman Bang slarvigt. För det fick han på huden i Beyron Carlssons roliga kåseri ”Den skinnsjuka greven” som länge dröjde sig kvar.

På gatan ser Erik Norling Björnsterne Björnson skymta, kort i rocken, och kommer så med ett tänkvärt tankeexperiment om hur det kunde ha gått om inte om hade varit: ”Hur annorlunda skulle det inte varit, om socialdemokraterna fått ta Heidenstam på entreprenad, som de nog från början hade tänkt sig, den tidens lite romantiska sossar. Då skulle han i detta nu stått som en Sveriges Björnson, en ’ledare’ och ’hövding’ av tio gånger större mått än Björnson, eftersom reklamen utvecklats ofantligt sedan dennes tid.”

Ett kapitel i Bertil Malmbergs *Förklädda memoarer* handlar om Erik Norling. Göran Lundstedt skrev kort, roligt och uppskattande om honom och hans indiskreta memoarer i FIB Kulturfront 7/97, under rubriken "Litteraturens triumf". Det finns att läsa på nätet.

Johannes G. Ekstrand: *segnälkaB*

(Albert Bonniers Förlag, 1930)

Greppet var inte nytt ens för snart hundra år sedan, att vända upp och ner på kronologin och låta en människas livsförlopp börja som en stapplande åldring och sluta som spenabarn. Hans Alfredson försökte sig på det i sin kortroman *Ernst Semmelmans minnen* 1962, och Brad Pitt gjorde det i filmen *The Curious Case of Benjamin Button* 2008 som går tillbaka på en novell som F Scott Fitzgerald skrev 1922. De som köpte *segnälkaB* när boken var ny upptäckte redan på det blekblå omslaget att det var något lurigt på gång: titeln började inte med en stor bokstav utan slutade med den, och uret går baklänges.

Det börjar med en begravning: ”I kistan låg en gammal man. Ansiktet var rynkigt, dragen hopfallna. [...] Nu slog han upp ögonen, och en suck trängde fram ur strupen. [...] Man var ense om att en så lätt och vacker övergång från jordens till ljusets värld, från oföddhet till existens, hade man icke ofta sett.” Så får vi följa Sutnop Nilom – också personnamnen rättar sig konsekvent efter boktiteln – genom livet tills han åldras in i barndomen. Han hör inte till de överdrivet ambitiösa men blir en uppskattad tillskärare av damkläder fast han nog helst hade velat göra en akademiskt knappologisk karriär. De olika professorerna ägnar sig åt att finna fel i böcker av olika storlek, gränserna mellan kvarto, oktav och andra format är stränga. Det går illa för den som försöker ta sig in på en annans revir.

Tre städer finns i landet *Segnälkab*: ”Armstaden var fabrik- och handelsstad, Huvudstaden var universitetsstad, och Magstaden var säte för parlament och kungen, för *Tidsbladet* och Aktiebolaget *Onon*.” Tidningen drivs med mild censur och bolaget fabricerar ett pulver (krita och malet gummi) som löses upp i vatten för alla att dricka på morgonen – fabrikören blir mångmiljonär. Städerna har vissa drag av tidig science-fiction, kanske hade författaren sneglat på Fritz

Langs film *Metropolis* som hade haft sin premiär tre år tidigare. Trafiken löper i olika plan, inte alldeles olikt Carl Jonas Love Almqvists gatugångsreglemente.

Underhållningen är strikt klassindelad, för de mindre bemedlade biografer, för de bättre lyxvarietéer. På en av dem uppträder den vackra Liräjä som kommit på ett stripteasenummer som slår alla: hon kan klä av sig alla plagg utan att använda händerna, knapparna faller när hon spänner sina muskler. Succén är omedelbar och en nationaldag införs till hennes ära: "Vi hyllar dig, Liräjä, *gudomliga*". Kanske spökar Greta Garbo, kanske hade författaren besökt det hektiska Berlin under Weimartiden. De som blir allt yngre faller ifrån: "Då Rajig vid sextiofem års ålder avgick med pension från sin professur och en yngling, nästan en gosse, mottog de gråskäggiga studenternas uppvaktning, hyllades han som den som avslöjat ett felslut [...] I ären gamla, jag är ung, slutade han sitt tal. I han livet framför er, jag står beredd att om tretton, om fjorton år, om Gud förunnar mig att leva mina dagar till slut, krypa ner i vaggan som ett jollrande, ovetande spädbarn, icke mera vis än gubben som lyfts ur graven [...] Det var svårt att se vilken människa som helst föryngras, men det var ännu svårare att se ett snille bli barn."

Det fortgår, i en mild satir: "Sutnop hade sent upphört att vara gammal. Men han blev tidigt ung." Han tillägnas en festskrift på femhundra sidor när han pensioneras, och så gör författaren som börjat tröttna på honom ett inlägg: "Jag klipper därför av Sutnops historia [...] Åren kom, men oförmärkt för Sutnop gled problemen undan och löstes på det bekvämaste av alla sätt: genom att avskrivas. Sutnop var mest ute och lekte. Hans ålders dröm, bekände han, hade varit att få bli professor, och han hade många gånger i livet ångrat att han så brådstörtat lämnat Huvudstaden. Han hade liksom tyckt att han inte blivit vad han skulle kunnat bli, att han stannade på en för låg plats i livet, även om man ju skulle kunna tycka att det var en både inflytelserik och ansedd post han beklätt som damskräddare. Han hade länge tyckt att kroppen, som skräddaren klädde, inte betydde så mycket som själen, som en professor odlade." Och så slutar det: "Klockan halv elva upphörde Sutnops egen allt svagare stämma att förnimmas; klockan elva var allting lugnt och modern trädde ut till de andra, tyst och ensam. Då var det slut, Sutnop var inte längre bland de levandes antal."

Fler mystifikationerna mötte läsaren redan på titelbladets "roman utgiven och kommenterad av Arnold Gelin" (boken kom aldrig i en andra upplaga). Den som sökte placera honom och Ekstrand gjorde det förgäves, de fanns inte. Hur snabbt det avslöjades att denna filosofiska fabel var skriven av Olle Holmberg, då en

trettioårig docent i litteraturhistoria med poetik i Lund (och professor 1937-1959) vet jag inte. Länge nöjde man sig med två professorer i det ämnet. Efter Evert Wrangel och Fredrik Böök (som snart avvek till Stockholm, liksom Henrik Schück gjort) Algot Werin och Olle Holmberg, och därpå Staffan Björck och Carl Fehrman, och senare Louise Vinge och Ulla-Britta Lagerroth tills inflationen satte in. Både Werin och Holmberg hade doktorerat på Almqvist och var samman med Fredrik Böök inblandade i en samlad upplaga av hans skrifter, senare ersatt av den som Johan Svedjedal och andra står bakom.

Olle Holmbergs bror Nils var riksdagsreferent och radioman men framför allt var han länge vår flitigaste översättare, så småningom kommer en sammanfattning av hans väldiga verksamhet på Svenskt översättarlexikon. De hade vuxit upp i Kalmar (liksom Staffan Björck) och han tillbragte ofta somrarna på norra Öland. Conny Svenssons artikel om det, och om en avundsam Ivar Lo-Johansson, kan läsas på nätet. Bland mycket annat skrev han om en annan ölännings i *Sex kapitel om Stagnelius*, vidare *Inbillningens logik* som är en poetik i tre delar – Conny Svensson karakteriserar den som ett ”psykologiskt-psykoanalytiskt inspirerat arbete” – och efter pensioneringen en monografi i fem band om gustavianen Leopold, dessutom en vida spridd bok om Hjalmar Gullberg, en kort om Thomas Mann och tredje riket, och en annan om parapsykologiska fenomen, *Den osannolika verkligheten*. Han intresserade sig för dansande bord, fast skeptiskt, och han skrev en stor mängd essäsamlingar som inte sällan grundade sig på hans många artiklar på kultursidan i Dagens Nyheter där han medverkade i decennier. Mycket var bättre förr, inte minst postgången. Han cyklade från sin villa på Olshögsvägen till brevlådan på Lunds central strax före nattågets avgång vid midnatt, så kunde han vara säker på att hans manus fanns på tidningen i Stockholm tidigt nästa morgon.

Därtill skrev han förord och efterskrifter till böcker av författare han kände väl, bland dem John Karlzén, Elisabeth Tykesson (som följt hans föreläsningar) och Tristan Lindström. Bo Strömstedt som var med på hans seminarier har i sina memoarer *Löpsedeln och insidan* några intressanta sidor om honom och hans garderade sätt att uttrycka sig i skrift, med många kanske och ju, och han använde genomgående man i stället för jag. Det tog lång tid för tidningsmannen Strömstedt att frigöra sig från sådana stilistiska reservationer som nog var typiskt lundensiska. När den tyske undergångsprofeten Oswald Spengler föreläste i Lund 1924 var Olle Holmberg på plats, en lång essä om de bärande tankarna i

Västerlandets undergång finns med i essäsamlingen *Litterärt*. Det tog Carl Henning Wijkmark fasta på i den sista roman han skrev, *Vi ses i nästa dröm* (2013) där Olle Holmberg är en av de fiktiva figurerna.

Ibland kommer man under läsningen av *Segnälkabb* att tänka på Gullbergs ensamstående bildade herre, en likaledes ängsligt försiktig man, i originalupplagan illustrerad av Thorvald Gahlins kongenialt flugiga bilder. På ett par ställen har litteraturodocenten Olle Holmberg smugit in ett par citat som han nog tyckte hans studenter borde kunna identifiera. Ett av dem är detta: ”Hantverkare bar honom. Ingen präst ledsagade båren”, dvs. slutorden i Goethes *Den unge Werthers lidanden*. När det sägs att någon i romanen hade ”låtitt lägga upp ett stort kortregister över alla medborgare i Segnälkabb och följde nu med intresse och intim skarpblick deras öden” så kan Olle Hedberg mycket väl ha fått uppslaget till sin magister Danielsson som gjort just så i *Bekänna färg* (1947). Boktiteln fick han några rader längre ner på samma sida där det talas det om en affärsman som hade glömt att bekänna färg.

Det sägs att Olle Holmberg (som avled 1974) var noga när han tenterade sina studenter. Bland annat frågade han vilken kulör väggarna i Emma Bovarys sovrum hade. Då hjälpte inte att ha nöjt sig med sammandrag av Flauberts roman (serietidningen *Illustrerade klassiker* som var en åsnebygga för lata elever kom först senare).

Oscar Rydqvist: Jeppe reser jorden runt

(Bonniers 1928)

”Och därmed slutar jag dessa anteckningar med ett hjärtligt tack till alla dem som underlättat mitt arbete: till [...] Charlie Chaplin, kejsaren av Japan, nizam av Haiderabad, [...] doktor Selma Lagerlöf och först och sist min älskade Maitava, som ändå var det bästa av alltsammans jag upplevde på min stora resa jorden runt! Högaktningsfullt *Jeppe Jeppson*, vice ordförande i kattkongressen, riddare av kejsrerliga japanska kattkorset. Ständig adress: Klockgjutargränd.”

Så slutar den bok som hörde till mina absoluta favoriter för mer än sjuttio år sedan, samman med bland andra C. S. Foresters *Po-Po och drakarna*. Båda kom i Bonniers barnbibliotek, liksom bland mycket annat första upplagan av *Nalle Puh*, i Brita af Geijerstams geniala försvenskning, och Anna Maria Roos' *Gustav Vasas äventyr i Dalarna*. Alla hade ett behändigt format (något mindre är en pocketbok) och med röda ryggar som man annars skydde: det var färgen på B. Wahlströms serie av flickböcker. Gröna ryggar hade inte bara den långa serien av Biggles utan också pseudonymen Sid Rolands nästan lika långa om tvillingdeckarna.

Jeppe reser jorden runt trycktes om tre gånger, 1937, 1944 och så 1952 – det var den jag läste, som åttaåring. Jag kan tänka mig att folkskoleungar genom tiderna har lärt sig en hel del av den, både historia och geografi. Det var nog också bitanken. Författaren förutsätter en viss baskunskap hos sina unga läsare, bland annat om Karl XII, dåtidens svenska filmstjärnor i Amerika, och om Selma Lagerlöf, så ett omtryck är kanske inte att tänka på. Den tvärstrimmige Jeppe är en tuffing, det framgår redan av Bertil Almqvists fina omslag där han grinar glatt, behängd med de medaljer och kraschaner han begåvats med under sin färd till exotiska trakter. De tretton helsidesillustrationerna inne i boken är bra nog, fast

inte i riktigt i samma klass som de han senare ritade för sina egna böcker: *Familjen i garaget* som kom fyra år senare, och *Barna Hedenbös*.

Jeppes pappa som han fått sitt förnamn från var anställd på Slottet att jaga råttor: ”En dag, när han varit riktigt duktig och tagit åtta råttor på två timmar, skickade en av prinsessorna ner en stor tårta, och då satte han en korint i halsen och omkom. En stor tröst för min mamma var det ju dock att veta, att det var en kunglig korint som ändade hennes älskade Jeppes liv.” Efter några år blev Jeppe föräldralös: ”Tyvärr var min mamma lite disträ, som gamla damer så lätt bli. En dag när hon skulle gå till en bekant på Söder, stannade hon mitt i bilkön vid slussen för att slicka sig på svansen, som hon tyckte hade blivit lite dammig. Vi återsågo henne aldrig i livet efter detta.”

Jeppe får audiens hos Gustav V, en av de få som behärskar kattspråket, och som talar väl om senior: ”Hade det inte varit, för att det inte brukas med katter, så skulle jag min själ ha gett honom nordstjärneorden.” (Det är den enda – och mycket milda – svordomen som förekommer i boken: tiderna har ändrats). Junior kommer senare att bli behängd med utrikes ordnar. Han listar sig ombord på en Amerikabåt i Göteborg, några skurkar kidnappar en liten flicka på den för att få ut en lösensumma när hon och de är framme i New York. Men Jeppe överlistar dem och hamnar på tidningarnas förstasidor för den bedriften. Han blir extra berömd när han, fortfarande förföljd av huliganerna, hoppar ner från översta våningen i Woolworth Building, stadens högsta innan Empire State Building kom till. Fallet från femtiofjärde våningen klarar han förstås galant. Som celebritet turnerar han sedan samman med två företagsamma män runtom i USA, och kommer så till Hollywood där Greta Garbo (som han redan mött ombord på atlantångaren) ser till att han får en roll i en film med Charlie Chaplin, ”Charlie och katten” – båda kan obehindrat tala med Jeppe. Sidorna om Chaplin är vackert uppskattande. Bokens unga läsare hade säkert sett många av hans filmer. Det hade dessutom skrivits mycket om en svensk kvartett som några år tidigare hade dragit till Kalifornien för att pröva lyckan i Hollywood. För Hjalmar Bergman och Mauritz Stiller gick det inte alls. Bergmans pjäs *Dollar* och hans roman *Clowmen Jac* visar hans besvikelse, och Stiller dog kort efter att han återvänt. För Victor Sjöström gick det desto bättre, bl.a. med filmen *The Wind* med Lilian Geish, och bäst förstås för Greta Garbo.

Efter en äventyrlig flygning över Stilla havet kommer Jeppe till Honolulu, sedan till Japan (där han möter kejsaren) och så till Indien, Egypten och en stor

kattkongress i Ankara (som borde behållit namnet Angora, tycker han). Där förälskar han sig i den vackra och blyga siamesflickan Maitava som han gifter sig med. Efter flera förvecklingar, bland dem deras strapatsrika traskande från Bender till Stralsund i Karl XII:s fotspår, och en avstickare till Mårbacka vars ägarinna förstås också förstår kattspråket kommer de hem till Klockgjutargränd.

Oscar Rydqvist (1893–1965) som var född i Norrland men hade sina rötter i Östergötland blev en av de tongivande journalisterna på Dagens Nyheter där han under en lång rad år, fram till sin pensionering 1959, skrev under signaturen Åbergsson. ”Han blev den svenska pressens Hjalmar Söderberg som log ihjäl fördomarna och alltid behöll konstnärens avstånd till sitt stoff, även när det brände”, enligt Olof Lagercrantz. Den yngre journalistkollegan Karl Anders Adrups sidor om honom i *Tingstens tid. En krönika om DN 1946–1963* är mycket uppskattande: ”Den långe tennisspelande monarken Gustav V, ännu inte släpad genom spalterna som senil pederast, var en av hans favoritfigurer. Han följde sin kung under jakter och resor. [...] Jolo som hade läst historia vid Högskolan och själv skulle skriva historia, har påpekat vad märket Åbergsson betytt för det demokratiska genombrottet i Sverige och för kunglighetens plats i folkhemmet, genom sitt sätt att umgås – bara i spalten nota bene – med de båda storheterna Gustav V och Per Albin Hansson.” Oscar Rydqvist som dessutom skrev en mängd filmmanus bidrog också till Grönköpings Veckoblad. Det var han som kom på skalden Alfr-d V-stl-nd, förre förrädaren Peterzon, och polisen Paulus Bergström. Andreas Tjernelds artikel om honom i *Svenskt Biografiskt lexikon* är upplysande.

Det jag minns från boken innan jag nu läst den på nytt var kapitlen från New York och Hollywood, kanske för att jag nästan samtidigt levde mig in i *Pelle Svanslös äventyr i Amerika* och hans bataljer med Gangstergänget i Chicago med deras olycksbådande mässande ”GG GG GG – vårt allt” (att det var en satir mot nazismen förstod jag först långt senare), och *Barna Hedenhös i Amerika* vars skyskrapa av måttlig höjd, den är en ihålig trädstam, laddas med uran så att de kan flyga tillbaka över Atlanten när den förvandlats till ett reaplan. Vad jag inte alls minns var hur känslolösa de senare kapitlen om Jeppe är, och inte heller sidorna om hans möte med nizamen av Haiderabad som han räddar undan ett attentat – han ger sig på stubintråden till tunnor med krut i källaren. Fast kanske fanns de sidorna någonstans i bakhuvudet när vi kom att besöka Hyderabad och bese den omätligt rike härskarens palats där. Om det skrev jag för nu ganska länge sedan bland annat detta:

”Om Nizamen av Hyderabad hade ställt sig på rebellernas sida under Sepoyupproret 1857 hade historien tagit en annan vändning och engelsmännen drivits ut ur Indien. Men han förblev lojal och det dröjde ännu nittio år innan britererna gav upp sin juvel i imperiekronan. En följande furste byggde det överdådiga Falak Numa på en klippa i splendid isolation ovanför staden. Nu är det ett spökpalats som ekar av en svunnen storhet medan dammet lägrar sig. Mest imponerar de eleganta badkaren med invecklade rörsystem, allt importerat från Europa, högsta hygieniska lyx för hundra år sedan. En lång rad engelska vicekungar använde palatset som vinterresidens. I trapphallen ser man deras porträtt, längs ner Lord Wavell. Men hans efterträdare, den siste av dem alla, kom aldrig hit: Lord Mountbatten återfinns inte i räckan. Man ska, som vi just nu, ha tur och goda kontakter om man vill bese härligheten, för det mesta är huset tillbommat. Den nuvarande innehavaren av titeln har flyttat till det fashionabla Banjara Hills där lyxvillorna tränger undan kåkstäderna. Men han är inte ofta där, han är fårfarmare i Perth på heltid. Från furste till fårfarmare – se där en av många tänkbara formler att fånga in Indiens förvandling med. Mot slutet av första världskriget grundade hans farfar Osmania University, och en inlånad tysk arkitekt snitsade till det hela i en vackert eklektisk morisk stil. Längre var undervisningsspråket enbart urdu, i denna stad där det talas fem-sex språk. Nu föreläser man genomgående på engelska, medan de vilda aporna svingar sig i träden utanför och är exotiska bara för utsocknes folk. Institutionen för journalistik är välbesökt. Efter min gästföreläsning om skandinavisk presspolitik trängs vänligt ivriga studenter med frågor som snart kanar ut i periferin: hur är det egentligen med den svenska självmordsstatistiken? Hur ligger det till med Boforsaffärerna?”

(Ulla Lundqvist skrev om Jeppe reser jorden runt, i sin *Kulla Gulla i slukaråldern*).

Henning Berger: En katt

(Albert Bonniers förlag 1923)

”Spinner gör han ju också – det är mycket mystiskt (det är det också), men det gör ju hela kattsläktet. Själv underkänner jag icke den mystiska dragning en katt utövar och ofta har jag tänkt på vad katten grubblar när han, orörlig som en sfinx, sitter och stirrar en hel timme rakt ut i luften med stora ögon vilka kunna skifta i blått, i svart, i gult, i grönt, och lysa med metallskimmer.” Så kan det sägas, men också så här: ”blommorna sover i fönstret och lampan stirrar ljus [...] i hörnet spinner katten yllegarn att sova med”. Det skiljer bara nio år mellan Henning Bergers bok om katten Zeppo och Gunnar Ekelöfs diktsamling *Sent på jorden*, men det är ett milsvitt avstånd mellan den enes realism och den andres surrealism.

Henning Berger (1872–1924) befann sig under sina sista sexton år i frivillig landsflykt i Köpenhamn sedan han av våda skjutit ihjäl den yngre författarkollegan Hans Magnus Nordlindh en ödesdiger kväll på restaurang Anglais i Stockholm då man firade den lyckosamma premiären av Bergers skådespel *Syndafloden* (1908). Revolvern hade han fått i USA och dumt nog tagit med sig hem. Han var en man med dyrköpta amerikanska erfarenheter som han drog fiktiv nytta av i flera av sina många romaner och noveller, särskilt de tidiga. Från debuten med novellsamlingen *Där ute* 1901 till boken om katten som kom tjugotvå år senare, året före hans död, gav han ut trettioen böcker.

Han hörde till det svenska manschettproletariatet (white collar workers kallades de kanske) i Chicago kring förra sekelskiftet, kontorister som hankade sig fram. Hans fotografiskt detaljskarpa skildringar från den världen kan läsas som en omvänd utvandrar saga. Efter debuten kom *86 Clark Street* och *Ysail* där titelfiguren är en inte alldeles övertygande femme fatale. Som jag minns det är det en lätt kolportageaktig roman. Men jag kanske har fel, det är mycket länge sedan jag läste den och annat av Henning Berger. Ofta är det lika desillusionerat som

hos Per Hallström som också hade amerikanska erfarenheter, om än deras minnen är mindre hatiska än Knut Hamsuns, han som slet hund som spårvagnskonduktör i Chicago.

En hel del av Henning Bergers böcker går fortfarande att läsa. Framför allt har hans halvt självbiografiska trilogi (1909–1911) stått sig: *Drömlandet* om Stockholm (han växte upp på Norrlandsgatan, fadern var vaktmästare), *Bendel & Co* och *Fata morgana* om Chicago. Det mesta annat han skrev – av nödtvång var han mycket produktiv – har sjunkit undan, och det är möjligt att han tappade gnistan, åtminstone stilistiskt sett, när han hamnat i Köpenhamn. Där umgicks han med andra svenskar i påtvungen eller frivillig landsflykt, bland dem Frank Heller/Gunnar Serner, Hjalmar Söderberg och tecknaren Adolf Hallman. En del danismer smög sig efter hand in i det han skrev (han var danskt gift, i sitt andra äktenskap).

En katt är en lite lustig hybrid till bok: de flesta sidorna handlar om hans trettonåriga katt Zeppo som han lärt många tricks och som förstår minst femtio ord, påstår han. Vi får veta mycket om hur intelligent Zeppo är. Långt dessförinnan har han haft katter över there: ”I Amerika hade jag länge små röda katter, en liten rolig ras med gröna ögon och stubbsvans. De voro ytterst lekfulla, men dogo alla av krampanfall – varom jag ej törs uppställa någon hypotes. De kallades i Chicago för ’Missourikatter’, utan påvisbar anledning.” På nästan varje sida får vi veta hur klokt kattsläktet är, och hur värdsamt det ska behandlas (katter har följt mig genom livet, jag håller med om det mesta av vad han påstår om dem). Ett partytrick när någon författare bland vännerna är på besök i hans köpenhamnsvåning är att låta Zeppo peka ut med tassens var den senaste boken av kollegan står. Det gör han ofelbart (förstås utan att någon misstänker den rökte sillen eller korvbiten bakom böckerna).

I den fortlöpande redogörelsen för katters överlägsenhet har Berger bladad in ett intermezzo i flera avsnitt, historien om herr van Brennessel och hans katt Jacob som snart kallas Koppen. Han är en anonym statsanställd tjänsteman vars hustru går från honom, och som kollegerna på ämbetsverket inte är särskilt vänliga mot. Men katten Jacob-Koppen är honom trogen, de åldras i kapp när åren och krämporna böjer dem (om Henning Berger hade haft lite mera naturalistiskt sting kunde novellen kanske kommit upp nivå med Frans Werfels ganska gräsliga men fascinerande kortroman *En borgares död*).

Katt och husse dör, och på slutet uppträder de i en apoteos i himlen som kanske är lovligt mycket happy end: ”Brennessel stod ensam utanför porten. Det var ju onekligen litet nedstämmande och han började halvt i fruktan betrakta gamle Sct. Peter. Då såg han en liten katt mitt i porten. Den strök sig smekande mot en safirkolonn till höger och jamade spinnande och igenkännande. – Men det är ju Jacob! utbrast van Brennessel högt. Och då höjde Koppen sin svans pelarrakt upp, öppnade sitt rosenröda gap och hälsade: ”Mia-gra-miau!”

De sista sexton sidorna i boken (förutom en med ex libris med katter: Henning Bergers eget, tecknat av Artur Sjögren, är det bästa) upptas av fotografier på katter. På slutbilden ser man författaren själv med Zeppo, med bildtexten Farväl! Det är ett vackert och värdigt slut på denna bok som passerat hundra år – dem har den klarat ganska bra även om råden hur man på bästa vis ska handskas med katter är lite allmänna och psykologiserandet inte alltid lika övertygande. – Till de läsvärda litteraturhistoriska doktorsavhandlingarna hör Sven Lagerstedts om Henning Berger och hans böcker, *Drömmaren från Norrlandsgatan* (1963). Gunnar Broberg kommenterar på två sidor Henning Bergers kattbok i sin mer än femhundra sidiga *Kattens historia, Sverige speglat i kattens öga* (2004): ”[Berger dog]. Befrielsen var vunnen, katt och husse möttes säkert i paradiset. Som Berger skrev i ett brev ett par år tidigare: ”Jag tror på Gud som en förlösare av *alla*.”

Tilläggas kan att Artur Möller efter Bergers död redigerade *Boken om Henning Berger. En minnesgård av hans vänner* (1924) där Algot Ruhes bidrag ”Mirette” väckte den mäktige kritikern Fredrik Bööks vrede, som man kan läsa av hans sågning när han recenserade boken i Svenska Dagbladet: hans moraliska indignation visste knappast några gränser. Jag har ägt den men lät den gå vidare för många år sedan och minns inte att jag blev upprörd när jag läste den. I det stycket har vi nog blivit mera toleranta med åren.

Ossian Elgström: På luffen från Hornstull till Malmö

(Bonniers, 1922)

”Sällsynt” står det antecknat i blyerts i den här boken som jag nyss fann på det billiga bordet på mitt lokala antikvariat. Särskilt billig var den inte från början, pris 3:75 står det på ryggen, vad omräkningen nu kan bli efter hundra år. Följesedeln från ett annat i Malmö, daterad den 25 april 1963, är på 15 kronor, plus omsättningsskatt och porto. Alldeles sällsynt är den inte längre, den finns att läsa på nätet. Det gör man på någon timme, det är en raskt berättad bok. Baksidans smarta reklam tar upp ”Några utdrag ur de 100-tals hotelsebrev, som Ossian Elgström efter sin luffarfärd ’Från Hornstull till Malmö’ fått emottaga från hela Sverige.” Mest ondgör man sig över författarens klank på usla vägar, men också över hans otacksamhet: ”det är stor Synd okk skam att släppa en sådan som ni ut på vägarna att skälla på folk okk andra som jorde sitt besta att jiva er mat okk drika – smörj borde ni ha” tecknar någon högaktningfult. En annan klär sin harm i mera hovsamma ordalag, fortfarande högaktningfult: ”Era bref har jag läst, några saker voro ju roliga, men jag anser att ni ej borde giva allmänheten en felaktig uppfattning om Sveriges Lands vägar, emedan de stå på höjdpunkten af kultur och särskilt inom Skånes befinna sig på höjdpunkten af vägteknisk kunskap.”

Man får långt fram i boken en förklaring till hur de arga reaktionerna från läsarna kunde tryckas på första (och enda) upplagan: texten i den går tillbaka på hans fortlöpande resebrev i Svenska Dagbladet. Någon gång har författaren svårt att låta bli att avslöja sin identitet när hans medpassagerare i en tågkupé läser dem. Men han håller fast vid fiktionen att han skulle vara en luffare som tar sig till fots de sextio milen från Stockholm till Malmö. Traskar gör han inte hela tiden, men när han gör det är det mest uselt väder, regnet öser ner (Harry Martinsons Bolle, den arbetslöse cigarmakaren i *Vägen till Klockrike*, får stå ut med värre). Där det

kan göras tar han tåget, ofta på små bibanor. Kring 1930 var Sverige som järnvägstätast, och vagnarna ännu strikt klassindelade: ”På tåget var proppande fullt, och min vän, som upptäckte affärsvänner, tog ett hjärtligt avsked av mig och törnade in i II:a klass, lämnande mig stående i en III:e klassens boggievagnskorridor.” Första klass var nog redan avskaffad. Och när han liftar fastnar bilen ofta i leran eller kanar av vägen, som ses i bild.

Ossian Elgström var född 1883 i skånska Strövelstorp, nu mest känt för sin rökta korv, och dog 1950 i Båstad. Han var utbildad på konstskolor i Stockholm, Paris och Köpenhamn (han strör gärna danismer kring sig i luffarboken och citerar Storm P. och Johannes Jørgensen. En annan språklig egenhet är att han genomgående låter bil i flertal bli biler). Hans bestående insats var teckningarna, nu på Nordiska museet, från många etnografiska resor i norr på 1910-talet, framför allt till Lappland men också Grönland och Sibirien. Han var också flitig i tidningar och skämtpress. Han hörde till en litterärt verksam familj: hans syster Anna-Lenah Elgström som var ett år yngre och som överlevde honom med arton år och var gift med teatermannen Gustaf Collijn skrev en lång rad romaner (det finns ett par doktorsavhandlingar om dem) och en stor mängd recensioner. De fanns bland annat på Sydsvenskans kultursida ännu på slutet av sextioalet. Av hans sex barn i tre äktenskap blev Jörgen bibliotekarie och specialist på deckare. Hans *Mord i biblioteket*, skriven samman med Tage la Cour och Åke Runnqvist, är en eftersökt klassiker.

Av Wikipedia-artikeln om honom får man veta att ”under perioden 1930-41 finns det dokumenterat att [han] var medlem i flera högerextrema och protyska organisationer”. Redan i luffarboken förekommer alltför många rasistiska gliringar som lägger hinder i vägen för ett nytryck. Hans förståelse för romer – som förstås kallas något annat i boken – är minimal, till skillnad från hans knappt tjugo år yngre författarkollega Ivar Lo-Johansson. Men det är inte värre än att han kan ändra sig: ”de verkade precis som vanliga människor och om de – männen – mest rörde sig bland hästbyten och andra liknande samtalsämnen, så verkade de ej så kriminella, som man ju alltid föreställer sig det lösa folket. Snarare låg det något vemodigt över det hela, fastän alla föreföllo fullt nöjda.”

Det ordas genomgående om öl och sprit, av en särskild anledning: hans luffarfärd sammanföll med slutdagarna för förbudsomröstningen, numera mest känd för plakatet med Albert Engströms arga ansikte, ”Kräftor kräver dessa drycker”. Mjölby hör till de torrlagda städerna: ”Rösta Ja den 27e augusti lyste

överallt från väggarna runtomkring. [...] Mjöldryg borde denna stad heta, ty det låg en fet doft av folkskola och bondhögfärd mellan dessa låga husväggar och kring ögonen på de högtidliga människor jag mötte, lågo i många fall svarta skuggor, som skvallrade om ensamma stunder i kamp mot, kanske den hemtrevlige Backus, eller vad dunkelmännen med älsklig terminologi kalla rusdycksdjävulen.” Också ”Gränna är torrlagt”.

Det skojas – som det säkert gjorde länge – om Brattssystemet med inskränkt utskänkning. När han trött, våt och frusen kommer till Hässleholm tar en godhjärtad servitris hand om honom: ”Dau skall harren ha en stærker konjakstaddy, för de är sau bra för fortjölning.” Han frågar förvånat om han inte behöver äta något till: ”Åda? Jou om harren ä hongri” – men det var jag ej. Jag befann mig alltså i ett fritt land [...] I Skåne vill jag stanna.” Inte så långt hunnen blir han i Hästholmen vid Vättern påmind om en nyss inträffad katastrof: ”Jag gick ner till hamnen, men vände genast, ty överallt var marken betäckt med matsäcksiumsande människor, som öklunkande, välbehagligt kommenterade fru Bauers långa gula hår som ’flöt kring henne i kojén’ vareest hon låg med sin lille son. Fy katten sådan folkkultur vi ha, när denna Per Brahe-affär endast kan framkalla lust till att äta och dricka bredvid liken och en rå lust att peta i sensation. De påminde mig, dessa utan tvivel hedervärda svenska medborgare, om hundarna som älska att rulla sig i as. När jag senare i Gränna träffade Bauers bröder och såg deras djupa, manliga sorg, blev denna min åsikt ännu starkare.” Han är med på begravningen i Jönköping, samman med bland andra konstnärskollegan Knut Jern (bekant för sin Strindberg-byst framför Dramaten).

Ossian Elgström hemfaller gärna åt karaktäristiker som mest bara är trötta klichéer om de olika landskapens folk: ”Människorna började mer och mer antaga den s.k. småländska typen; de hade kindkotor och klipska ögon och magermän innehade majoriteten. Det smållfeta Östergötland förekom ytterst sällan och då endast i överfettad upplaga. [...] Jag vet knappast ett landskap, som har så utpräglade rastyper som Småland. Det var verkligheten en upplevelse, att få ströva omkring och titta på de väl använda ansikten som funnos överallt. Små urblåsta gubbar i hattar från anno 65. Stora feta uppköpare – platta gummor, munviga och fulla av livets lust, flickorna med halvöppen mun och de ofödda släktenas längtan efter ljuset i de porslinsblå ögonen.” Och när han går på cirkus är han överallt omgiven av ”det genuina enfaldigthjärtligtknipsluga utseendet, som är smålänningen så innerligen väl unt.”

Man kan tänka sig att boken nog sålde bättre i Skåne än i Östergötland och Småland även om man var van vid tongångarna. De höll i sig ett bra tag till. På Stockholmsutställningen åtta år senare fanns paviljongen ”Svea Rike” med foton på Sveriges folk, indelade efter utseende – Ludvig Nordström skrev häftet som hörde till. När Radiotjänst radierade hans reportage från Lort-Sverige 1938, det kom som bok samma år, blåste protesterna inte minst från Skåne upp i stormstyrka, särskilt som han visade att titeln hade täckning. I jämförelse med det är baksidans gnöl på Ossians Engströms bok en mild västanfläkt. En annan Nordström – Ester Blenda – passerar som hastigast förbi när hennes bok *En rackarunge* rekommenderas. Det görs också med Gorkijs landstrykarnoveller, och läsarna förutsätts kunna placera den förvrängda Heidenstamcitatet i ”huru lätt bliva icke människors kinder feta”. Och Runeberg skymtar.

Snart har han traskat (och liftat, och tagit tåget) färdigt: ”och så kom jag till ”Long” som Lund heter på ”moudersmaulet”, och när jag vaknade följande morgon hade jag två mil och femtio öre kvar.” Skulptören Jonas Collin är inte hemma så honom kan han inte viggas hos. Men det löser sig, snabbt snor han ihop ett luffarreportage med sig själv som intervjuoffer, och säljer till ett tacksamt Lunds Dagblad. Vägen är rak som en linjal med träd på båda sidor. Och så kommer han till Arlov med en hotellägare som ”spelade piano med en stor cigarr i munnen och ropade ned i mathissen: – Anna, här är en harre, som vill ha bier o mad, kvicka daj. Och mat fick jag och en hel tillbringare öl. – Ölet är sötare och fylligare i smaken än det uppsvenska. – och jag åt och styrktes och klockan 6,11 e.m. nådde jag mycket ömfotad, men eljest i gott skick, Malmö spårvägars yttersta utpost i norr och var alltså vid målet. Också var jag inte luffare längre.”

Johan Beck-Friis: Möjligheten

(Åhlén och Åkerlunds förlags A.-B., Stockholm 1921)

Så här inleds den: ”Högt uppe bland bergen ligger en liten stad. Ett fritt och härdadt släkte bor där. Århundradens kamp med naturens makter i de karga bergen har gjort invånarna sunda och kraftiga. Tunga later ha de, men raka ryggar och hjärtan av guld. Sin frihet och sina berg älska de högre än allt. Men detta folk är ej längre ensamt i sin stad. Under loppet av några årtionden har av den obetydliga lilla bergsstad blivit en internationell, över hela världen känd plats. Här samlas sjuka från alla länder, av alla religioner, språk och samhällsklasser för att med den livgivande solens och den rena bergsluftens hjälp söka återvinna hälsa och krafter. Det är till denna lilla plats de fly, då de små bacillerna angripit och hota att göra sig till herrar i deras bröst. Fulla av hopp resa de hit för att återskänkas till livet eller – för att dö.”

Sanatorieromaner är en genre i sig, trots sitt ämne paradoxalt livskraftig. Mest bekant är förstås Thomas Manns *Der Zauberberg* från 1927 (han hade börjat på den redan 1913) och som fick den lyckade titeln *Bergtagen* när Karin Boye försvenskade den två år senare (fast man ska helst läsa den i Ulrika Wallenströms nyöversättning). Den romanen borde varit skälet till Nobelpriset till Mann 1929, men den var alltför nyskapande för priskommittén (särskilt Fredrik Böök var kritisk) som i stället hade många positiva ord om hans ungdomsverk *Buddenbrooks*, den mera traditionella familjekrönikan om ett handelshus uppgång och fall i Lübeck. I *Bergtagen* tar sig ynglingen Hans Castorp upp till ett högfjällssanatorium för att kureras sin envisa hosta. Han är inställd på att stanna några veckor – det blir till sex år, fyllda med många djuplodande diskussioner. På sista sidan drar han ut i första världskriget.

Också på svenska finns åtskilliga romaner om folk drabbade av lungsot, och hur de i bästa fall kunde kureras på sanatorier – ett sent exempel är Torgny Lundgrens

Pölsan. Två författare som hade egna erfarenheter av tuberkulos och sanatorievistelser var Sven Stolpe vars *I dödens väntrum* (1930) blev mycket läst och som filmades, och Olof Lagercrantz vars enda roman *Trudi* (1939) drog nytta av vad han själv tagit sig igenom, som lungsjukt. Den roman som mest ingående skildrar plågsamma behandlingar är engelsk, A. E. Ellis (pseudonym för Derek Lindsay) *The Rack* från 1958 (på svenska tre år senare som *Sträckbänken*) som bitvis är en ohygglig läsning.

Johan Beck-Friis som var född 1890 och dog 1969 var snabb: tjugotvå år gammal var han redan jur.kand. och civilekonom, och började sin karriär som diplomat, med placeringar bland annat i Washington och Shanghai där han var generalkonsul och chargé d'affaires och blev envoyé. Han blev sändebud hos norska regeringen i Oslo, delvis under den tyska ockupationen, därefter under kriget i Lissabon och London, och efter befrielsen 1945 åter i Oslo, som man kan läsa sig till i den korta sammanfattningen om honom på Wikipedia där också hans bedövande stora mängd svenska och utländska utmärkelser och ordnar är listade. Intressantast är noteringen att flera av hans rapporter från andra världskriget finns publicerade i de svenska vitböckerna. De är säkert välskrivna.

Det märks att *Möjligheten* är skriven av en mycket ung man, av god uppfostran, diplomatisk och full av decorum. Det är en underhållande historia om Erik (hans efternamn får vi aldrig veta) som alltså ska bli frisk av luften i Alperna. Inte heller är orten specificerad där Alpsanatoriet finns. Den gamle erfarne överläkaren Geheimerådet träder tillbaka, i hans ställe kommer en yngre kommersiellt inriktad efterträdare som inte upprätthåller samma välvilligt strikta disciplin men är bra på att hålla kvar de lönsamma patienterna i det längsta. Det blir mycket spring i rummen på nätterna, med ett ständigt memento mori: "Men de, som voro här uppe blott för att roa sig, fortsatte att dansa och sjunga, att äta goda middagar och flirta, allt under det att de giriga, svarta fingrarna kommo allt närmare. Då den fruktade rödakorsvagnen i sena natten med sina sjuka passagerare for genom den lilla staden, strömmade glänsande ljusstrålar ut från de stora hotellen liksom för att hälsa och vinka åt vagnen, som långsamt och försiktigt fann sin väg genom de mörka gatorna. Glada skratt och glasens klirrande kunde höras. Och hånande vyssjade den bullrande dansmusiken de nöjeslystna människornas fruktan till vållustig sömn." Karlfeldts harmsna "Du dansar, bleka ungdom" kom först sex år senare, i *Höstborn*.

Vår hjälte och hans närmsta kamrater i olyckan hör inte till de utlevande rumlarna. De är mera benägna för stillsamma diskussioner även om deras samtal är trivialt vardagliga i jämförelse med de esoteriska utläggningarna i *Bergtagen*. Någon Settembrini eller Nafta finns inte i kretsen kring Erik som inte för samma djuplodande filosofiska samtal som Hans Castorp och hans kumpaner (och man besparas Thomas Manns många sidor på franska). Erik förälskar sig i hustrun till en medpatient som lägligt verkar avlida på slutsidan. Kanske var den romantiska intrigen en eftergift år förlaget som var mest känt som leverantör av pålitligt underhållande romaner fast det var nog mera veckotidningarna som gjorde att Erik Åkerlund kunde hålla sig med Rolls Royce och C G Pettersson-båtar.

Men flera gånger blixtrar det till i romanen, bland annat på några intensiva sidor om snöskred och laviner som författaren mycket väl kan ha bevittnat på plats, och sidorna om bergsbestigning och skidåkning är lockande lyriska: "Sedan följde nedfärden! Timme efter timme i svindlande fart. Man glömde att man var människa." Föhn-vinden är däremot avskräckande. På några få ställen slår skånskan igenom i stavning och ordval (Börninge strax söder om Sturup var och är kanske fortfarande bebott av släkten Beck-Friis; en medlem i klanen gifte sig med Olof Palme). Ett par välkända citat är välplacerade: Wallins Graven allt förliker, Goethes Wanderers Nachtlied. På slutet tror Erik att han ska gå bort i lungsot eller spanska sjukan, men det är en sprucken blindtarm som han efter en pärs återhämtar sig från. Slutraderna är försiktigt optimistiska, som om fortsättning skulle följa. Men *Möjligheten* blev den enda roman som Johan Beck-Friis skrev. Han hade gärna fått fortsätta, men han tyckte väl att detta ungdomliga divertissement kunde räcka när det fanns allvarsammare händelser att skriva rapporter till UD om.

Mitt exemplar av boken är nog på gränsen till sällsynt, eller bortom den. Bara en knapp handfull finns att låna via Libris. Det har sin särskilda historia. Det är ett vackert privatbundet halvfranskt band, enligt en diskret stämpel utfört av firman Bonneau, med adress 221, Rue St Honoré i Paris där författaren fanns under utgivningsåret. Den kraftfulla dedikationen i svart bläck är också den intressant: "Herr Legationssekreteraren Joen Lagerberg från tillgivne förf." Om Lagerberg (1888–1975) finns mycket mer att läsa än om Johan Beck-Friis, både på Wikipedia och i hans självbiografiska *I stället för memoirer* från 1968. En av hans båda adoptivdöttrar är litteraturkritikern Madeleine, länge gift med Lars Gustafsson. 1919 var han andre legationssekreterare i Paris, året därpå förste på

legationen i Washington D.C., och var åter i Paris 1923. Sedan följde en mängd internationella placeringar: Peking, Prag, Warszawa, Madrid, Rom, Haag... Han hade säkert inte tid att skriva romaner – märkligt att den nog lika upptagne Johan Beck-Friis hann med det.

- - -

Kjell Åkerlunds *Mannen som byggde ett imperium* (2021), hans omfattande bok om sin farfar tidningskungen och förläggaren Erik Åkerlund, redogör på intressant vis för dennes många förlagsaffärer, för vecko- och dagstidningarna, för hans egendomar Villa Runeborg i Stocksund och Lyngåsa på Dalarö, för hans exklusiva bilar (bland annat Daimler, Rolls Royce, Hispano-Suiza, Isotta Fraschini, Bugatti, Cord, Duesenberg, Horch och Cadillac) och de mycket påkostade motorbåtarna.

Bertil Malmberg: Fiskebyn

(Alb. Bonniers förlag 1919)

”Två år senare skrev han en liten roman, egentligen en längre novell, basis för ett filmmanuskript, som i likhet med barnhistorierna av 1924 vittnar om en idealistiskt iakttagande tåga hos skönhetsdyrkaren (*Fiskebyn* 1919). I övrigt var han tyst.” Erik Hjalmar Linder plöjde genom hekatomber av svenska böcker för sin encyklopediska sammanfattning *Fem decennier av nittonhundratalet* som blev de avslutande banden i *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* 1965 (i en tidigare version hade han skrivit om fyra årtionden). Till sin hjälp hade han den väldiga samlingen av tidningsrecensioner i Sigtunastiftelsens arkiv. Men det snabba avfärdandet av Bertil Malmbergs första och enda roman tyder på att han aldrig läste den fast det inte hade tagit honom lång tid. Den är på 240 glest satta sidor (annars är Linders kapitel om Malmberg, särskilt hans lyrik, mycket bra).

Eftersom Bertil Malmberg (1889–1958) var uppvuxen i Härnösand där hans far var en respekterad lektor i franska vid läroverket skulle man kunna tro att han förlagt sin berättelse till ett isolerat fiskesamhället någonstans längs norrlandskusten. Men ingen lokal anknytning finns, varken dit eller till västkusten. Andra alternativ finns också. Det är en gammaltestamentligt biblisk berättelse om oskyldig kärlek mellan en flicka och den fosterbroder hon vuxit upp samman med, och en förstockad församlings fördomanden och utfrysning av dem. Den är skriven på en lätt egendomlig arkaiserande och inte sällan högtravande svenska som knappast låter ana Bertil Malmbergs senare stilistiska mästerskap, tydlig redan i hans novellsamling *Åke och hans värld* fem år senare (Allan Edwalls filmatisering från 1984 är värd att se).

Den ska man helst läsa i en upplaga med Adolf Hallmans imponerande illustrationer, den allra bästa av dem helsidesuppslaget i novellen ”Måneskogen”, med den nakna Anne-Marie upplättrad i ett träd, hon ”som alltid blev tokig om

hösten, och hon fortsatte att vara det hela den långa vintern.” Och Hallmans suveräna omslag till Malmbergs på sin tid mycket beundrade diktsamling *Dikter vid gränsen* (1935) hör till de klassiska, med en assyrisk gud samstämd med bokens tidspessimism som var inspirerad både av Spenglers apokalyptiska visioner i hans massiva *Västerlandets undergång*, och tidshändelserna söderut. Bertil Malmberg bodde i München på tjugotalet, som man kan läsa om i Enar Bergmans högtintressanta avhandling *Diktens värld och politiken – Bertil Malmberg och Tyskland 1908–1928* (1967), och han rapporterade tre år efter Hitlers maktövertagande om nazismens framfart, i *Tyska intryck* (1936) – Fredrik Böök var snabbare med *Hitlers Tyskland 1933*, liksom den drivne journalisten Gustaf Hellström samma år med sin *Det tredje riket. Från Hitlerkupp till tysk folkenighet*.

Sex figurer dominerar handlingen i *Fiskebyn*: den föräldralösa flickan Martina som vuxit upp hos den gamle skolläraren Rilke, samman med hans nu tjuugoårige son Thomas, alla tre renhjärtade figurer (fast Rilke är samtidigt harhjärtad), vidare den som det på slutet ska visa sig rakryggade fiskaren Jacob Vindås som är änkling, dennes åldriga och alltigenom förskräckliga och hatiska mor som sedan länge är änka, och församlingens präst som inte spar på svavlet när han predikar. De unga är fästade vid varandra i all oskyldighet, men de många sladdertungorna i den bigotta församlingen misstolkar ett nakenbad och ett senare möte mellan de unga när Thomas kommit tillbaka från universitetet (intrigen var nog hopplöst ur takt med tiden redan 1919). De goda mot de onda, i en isolerad församling som kunde vara schartauansk men som också påminner om den indremissionska i Nordjylland, i Karen Blixens *Babettes gästabud* där överdådig parisisk kokkonst dock mildrar folks sinnen – så icke här.

Eller kanske är det hela inspirerat av den tyska Nordsjökusten, i trakterna av Theodor Storms Husum, ”die graue Stad am Meer”, och kanske kan också en fläkt av Gottfried Kellers noveller i *Die Leute von Seldwyla* anas. Bertil Malmberg utgick från en pjäs från 1905 av tysken Georg Engel, *Im Hafen*, när manuskriptet till Mauritz Stillers film kom till 1920. Den spelades in i Bohuslän, med Lars Hansson som Thomas och Karin Molander som Martina. Filmen som såldes till ett trettiotal länder gick bra utomlands men sämre i Sverige. Ett oskyldigt nakenbad passerade obemärkt – det var långt före Heddy Lamarr i *Extas* 1933 (hon blev sedan under andra världskriget en datateknisk pionjär) och *Hon dansade en sommar* med Folke Sundqvist och Ulla Jacobsson i vassen (1951). Mer rabalder

åstadkom filmens präst som före visningen i katolska länder fick byta yrke till lokalpolitiker.

”Hur lätt bli människornas kinder heta!/ De döma snabba, fast de litet veta/ de många rösterna, som hjärtan mäta”. Verner von Heidenstams kloka ord (fast med ett stockholmsrim) sammanfattar hela händelseförloppet i Bertil Malmbergs första och enda roman där många kinder glöder och där hjärtan och njurar rannsakas. Sedan kan man fortsätta med hans kloka memoarer och essäsamlingar, och med de tre böcker som kommit om dem och om honom på senare år: *Bertil Malmberg: diktaren i dialog. Polemik, enkätsvar och intervjuer* (2012) och *Diktaren i sitt sekel. Artiklar, tillfällesdikter och opublicerade manuskript i urval* (2006), båda redigerade av Peter Luthersson och Anders Mortensen, och Torbjörn Kjölstads *Den ensamme resenären – om diktaren Bertil Malmberg* (2019).

J.A.G. Acke: Osannolika historier

(Bonniers, 1919)

”I Paris förnämsta salar/ värsta busen franska talar” – versen hör till de kändaste i *Pyttans A-B och C-D bok* som första gången kom 1896. Den har tryckts om regelbundet sedan dess. Denna rimbok för vuxna kom till som en kvintetts samarbete: Birger Mörner, Gustaf Fröding, Verner von Heidenstam, J.A.G. Acke och Albert Engström som var den som illustrerade det hela. Hans teckning till den versen är suverän, en sluggig koling framför en elegant parisiska. Pyttan, Mörners då två år gamla dotter Marianne, var den gången alltför oskyldig för de flesta verser, som denna: ”Mormor kallar man den mamma/ vilkens dotter gjort det samma”. Det tog bokens trycka tillägna hänsyn till: ”Högvälborna Stiftsjungfrun M.M. att överlämnas på hennes 25:e födelsedag”.

Litteraturbanken har sett till att man kan läsa den på nätet. Där finns också en hel rad av vår ängsliga tids indignerade protester mot bokens numera förgripliga åsikter om främmande folk (som under bokstaven E: ”Endast kaffern, Pyttan lill/ kissar var och när han vill.”). Må så vara. Att de fem hade roligt när den kom till kan man se i en av de *Osannolika historier* som konstnären Johan Axel Gabriel Acke samlade i bok, med förordet daterat 1 december 1919. Dem hann hans gode vän Carl Larsson inte läsa eller beundra illustrationerna i, han dog tidigt det året. Boken är inte oåtkomlig, den kom snabbt i flera upplagor, och 1984 kom ett nytryck där fem planscher i färg dock saknas.

1904 hade han ändrat sitt anderssonska efternamn till Acke. Han gifte sig med Eva, dotter till den finlandssvenske författaren Zacharias Topelius som han illustrerade en del sagor åt, i *Läsning för barn* (allt av Topelius finns på nätet, tack vare Svenska Litteratursällskapet i Finland, också barnläsningen). Paret flyttade in i två hus som de byggde om så fint att båda blivit byggnadsminnesmärkta, Villa Akleja i Vaxholm och Villa Torsvi på Torö nära Nynäshamn. Acke var en skicklig

porträttmålare, av svärfadern, av Karlfeldt och av Heidenstam vid strandkanten framför hav och moln, iförd karolinerhatt. Hans stora jugendmålning Skogstemplett från 1900 finns på Thielska galleriet. En del nakenstudier kan påminna om kollegan Eugene Janssons (han som för sin blåtonade färgskala ibland kallades Fotogen Jansson).

Johnsonrederiet såg generöst till att Acke kom med på en transatlantisk resa till Rio sommaren 1912 som blev inspirerande för honom (Rederi Nordstjernen gav ut en bok om det 1974). Lika givmilda och kloka var de skeppslinjer som senare lät två författare komma med på liknande kryssningar i exotiska vatten, Frank Heller och Fritiof Nilsson Piraten. Det satte skriftliga spår, och det var väl också avsikten.

J.A.G. Acke var mångsidig. Bland mycket annat åstadkom han de första åren på 1920-talet reliefer i marmorstucksteknik i Stockholms Stadshus. Där assisterade Yngve Berg honom. Efter Ackes plötsliga död – han avled i en hjärtinfarkt framför sitt staffli 1924 – skrev Berg uppskattande om honom i *Ord och Bild* 1925: ”Ackes sätt att arbeta var ytterst karakteristiskt. När han fick en idé satte han den genast i verket utan tvekan och funderande. ’Man skall aldrig tänka’, brukade han säga. ’Det göra bara obegåvade människor.’ [...] Trots sitt uttalade förakt för det systematiska tänkandet hade Acke funderat en hel del över livet och konsten, och han hade sina egna mycket självständiga idéer om allt. Alldeles som han i sin konst gav allting ur sin egen fantasi synvinkel uppfattade han hela tillvaron subjektivt och fantastiskt och såg endast det han ville se.”

Eva och J.A.G. Acke bodde långa tider på Åland, och de flesta av de arton osannolika historierna har marina inslag, med många båtar och mycket segling, och milsvida skridskoturer över fruset hav på vintern. Under en av dem går han ner sig i en vak men lyckas simma en lång sträcka under isen innan han kan ta sig upp, ett minne som han skildrar som vore det en fantastisk episod han unnar andra att uppleva (den som sett *Det stora blå*, Luc Bessons storartade film från 1988 om dykarna som är besatta av havsdjupen kan förstå Ackes fascination). Ett par inledande historier drar bevaringsminnen utan att det blir tråkigt, annat handlar om hur man målar teaterkulisser på Åland med god förtjänst, och hur han seglar från ö till ö med en allt tommare mage när alla sommarbor har flyttat tillbaka till Stockholm.

På en rolig färglagd plansch tramsar sig två glada gamänger i vattnet medan två andra i bakgrunden storögt iakttar upptåget. Man tycker sig känna igen det hela.

Jodå, det är samma happening som satt spår i litteraturhistorien och fotokonsten, den 29 juli 1896 då Verner von Heidenstam gifte om sig med Olga Wiberg på Blå Jungfrun, ön långt ute i Kalmarsund. Fotot på Heidenstam och den överviktige Fröding som nakna havsgudar med tång i håret hör till de kända. Hustrurna samt Frödings syster Cecilia förevigades med mer kläder på sig. Männen tävlade också i att skicka ut brickor med snaps och öl i vattnet. Det gick inte så bra, spriten blev utspädd och ölet smakade salt havsvatten.

Så få man veta hur "A.B.C-boken diktas" samma år, av paren Mörner, Acke, Engström, Heidenstam, och Cecilia Fröding och hennes bror (om honom skrev hon vackert i en liten bok som kom postumt, *Och minns du Ali Baba*): "Bigges lilla flicka "Pyttan" var 1 år gammal. Vi tyckte att hennes första undervisning borde säkerställas genom en lämplig A.B.C.-bok författad av farbröderna, och vi gingo i bästa humör till verket. Bokstäverna delades ut. Var och en skulle ha sitt diktatorråde, men nästan alltid hittade man de bästa möjligheterna på en annans lott och hjälpsamheten blev därför stor. Diktandet pågick ivrigast under vandringarna i Sandhamnsskogen, där vi oupphörligt korsade varandra på de otaliga småstigarna i ljungen. Ingen ville egentligen heller dikta tyst och ostörd, alla ville ha skrattarna på sin sida." Jag kan tänka mig att kvickheterna i de olika årgångarna av *Gåsblendaren* kom till på liknande vis.

Ett kapitel beskriver en seglats med Anders Zorn ombord på hans Mejt som är noga med hur man ska röka en cigarett till havs, också när någon råkat falla överbord och halats upp dyvåt. Andra sidor drar skrönor om braxar och om bivråksungar i dragkamp om en elastisk mask, om ormar, ilska tjuvar och en katt som länge är försvunnen: "I 17 dygn hade Mollimoll suttit instängd i en ryssja långt från gården och blev befriad när fiskaren äntligen en dag kom dit för att taga hem sina don. I ryssjan hade det inte vankats andra livsmedel än åskregn och möjligen någon gräshoppa. Undra inte på att man knappast såg något annat av katten än ögonen."

Likadant är det med de hungerhallucinationer som Acke drabbas av när han seglar från ö till ö utan att hitta någon proviant: han vet vad de andra som samlats på Utö värdshus vräker i sig: "sardiner, rökt ål, nubben n:r 1, n:r 2. Hasse Z, Schwab, Falk, Kalle Wählin, Pauli, Fraenkel! De ha det bra, de. Nu ta de Madeira till jordgubbarna och whiskygrogg sedan, och här ska jag sitta solo med en flaska vatten! [...] Middagen var fin, ja så fin, att man knappt behöver peta sig i tänderna efter den. Jävlar, nu är jag arg!"

Axel Munthe: Red Cross & Iron Cross By a Doctor in France

(John Murray 1915).

Nära båtarna i Oskarshamn och inte särskilt långt från den ståtliga järnvägsstationen från 1906 – kanske hann Oscar II inviga den innan han avled året därpå, han var ju bra på sådant, något som Strindberg gärna förlöjligade – finns en oansenlig platta infälld i en gräsmatta. Den är ägnad stadens store son Axel Munthe, född där 1857, avliden på Stockholms slott 1949. Jag vet inte om man för femton år sedan högtidlighöll hundrafemtioårsminnet av hans födelse i hemstaden men fem år senare kom det upp en vacker staty av honom och hans hund Puck. På bokmarknaden gör han fortfarande avtryck.

På Capri håller Sällskapet San Michele minnet av Munthe vid liv, där finns ju hans märkliga villa med vidunderlig utsikt över Medelhavet. Hans herrgård Stengården utanför Leksand som numera är känd som Hildasholm ritades av Torben Grut, Stockholms Stadions arkitekt. Annika Tribergs *Hildasholm: Axel Munthes gåva till sin hustru*, med fina fotografier av Albert Håkansson kom 2004. Den handlar framför allt om Munthes andra hustru, engelskan Hilda Pennington Mellor som enligt Olof Lagercrantz ”ägde slott i England, Frankrike och Italien, alla från medeltiden och omöjliga att inrätta efter moderna krav.”

Men mer än alla andra står slavisten Bengt Jangfeldt för renässansen av den märkliga Axel Munthe, både genom sin mycket intressanta biografi *En osalig ande* (2003) och för sina kommentarer i nyttgåvan av Munthes bästsäljande självbiografi *Boken om San Michele*. Den dyker ständigt upp på antikvariat och i andrahandsaffärer, de många upplagorna var mycket stora (liksom de engelska varit).

Mindre känd och läst är den udda pamflett som Axel Munthe skrev mitt under brinnande första världskrig och som han utgav anonymt 1916. Redan titeln avslöjar tendensen: Röda Korsets humanitära hjälp och innerlig fransk religiositet ställs mot Järnkorset som symbol för hunnernas blodtörst (“The Boches kill,

women, children and cripples.”). Boken skrev på engelska och riktade sig till en krigstrött brittisk läsekrets i behov av propaganda. Förläggaren John Murray gav också ut en annan patriotisk författare, Arthur Conan Doyle, och inte bara hans historier om Sherlock Holmes – hans son liksom Rudyard Kiplings stupade i kriget. Efter det blev han intresserad av spiritism som han propagerade för på föreläsningsturnéer världen runt.

Munthes bok är en samling ögonblicksbilder från fronten som nog i stort är sannfärdiga i all sin kompakta gräslighet. Redan på de inledande sidorna, om en kyrka dit sårade, blinda och döende soldater förts men där bara en ensam doktor finns, samman med prästen och några nunnor, är det mycket blod och död bland soldaterna. De flesta är fransmän men där finns också en engelsman och några tyskar.

En som talar lika bra franska som engelska avslöjas som en tysk spion när han obetänksamt tackar nej till en Woodbine-cigarett och en kopp té: då är han ingen riktig engelsman. De tyska officerarna är bestialiska, men inte de meniga: ”I am sorry that this man is dead, I wish he had been spared to his country, a dozen socialists as far gone as he are worth a whole brigade for breaking down the stronghold of Prussian militarism.”

De tyska soldaternas bitterhet mot preusseriet hos de kommenderande officerarna är kompakt: ”He called us *Schweine*, Swine – that is how a Prussian officer speaks to his men! We obey them, cowards as we are, because we fear them [...] It was he who led us through the burning streets of Louvain and through the smoking ruins of what was once called Aerschot; it was a peaceful town when we entered it and it was a blazing furnace when we left it.”

Läkaren Axel Munthe uppträder som den bara halvt fiktive dr. Martin som konstaterar att några av soldaterna har hjärnhinneinflammation. Andra är lemlästade och nära döden: ”They have nothing more to fear from life, they are safe under the protection of approaching death.” Läkaren är illa utrustad: ”How much chloroform have you got? [...] None, and no medicine or disinfectants, and as you can see for yourself, no dressing-material either.” Men i vissa svåra fall har han nytta av sin förmåga att hypnotisera.

Skildringen av de invaderande hunnerna går ofta över gränsen för grov propaganda och inte sällan blir det både parodiskt och absurt: ”A German officer has to act and not to think [...] So you were at Rheims? I must say I envy you having been there. It must have been a wonderful sight to see the huge cathedral

in flames, one of those sights one can never forget.” De tyska officerarna är karikatyrer redan med sina namn. Graf Adalbert von und zu Schoenbein und Rumpelmayer (han bär förstås monokel, förutom sitt järnkors) gläds åt den kommande nyordningen: ”The disappearance of these old monuments will only hasten the birth of new and astounding creations of German genius and *kultur*, outdistancing the well-meaning efforts of bygone times.”

Flera kommentarer inger läsaren en känsla av déjà vu: ”We all know that in modern artillery it is easy with map and compass to bombard a town quite systematically and drop the shell exactly where you want it [...] they dropped the shells on us just the same for the mere lust of murder and destruction.” På slutet smyger sig prästen och läkaren fram till fönstret och ser hur de tyska officerarna dricker och festar mitt i all förödelse, inte olikt slutscenen med de allt mera berusade grisarna i Orwells *Djurfarmen*.

Bokens 156 sidor i faksimil kan läsas på nätet på Kungliga bibliotekets Libris, i ett exemplar från Göteborgs universitetsbibliotek med denna banderoll inklustrad: ”The Author’s profits on the sale of this book will be handed over to the French Red Cross”. När förlaget BookLund 2007 gav ut en översättning (*Röda korset och järnkorset*) försåg man den med ett intressant efterord av Kristian Gerner, historieforskare i Lund, som redogjorde för både propagandakriget och för det verkliga på Västfronten. Och Bengt Jangfeldt förklarade varför bokens restupplaga makulerades i början på trettioalet när nazisterna tagit över makten i Tyskland, ett land som var en betydande bokmarknad för Munthe. Jangfeldt skriver också om varför en planerad svensk översättning aldrig kom ut på Bonniers.

Det är alltså en avgrundsstor skillnad på tyska meniga soldater och deras befäl. Tyskvänlig blir man inte av läsningen, men Munthe hade i någon mån hunnit bli det eller blev det senare genom sin förbindelse med drottning Victoria, hustru till Gustav V, kusin till kaiser Wilhelm och hedersmedlem av ett ulanregemente. Hon stoltserade gärna med pickelhuvu på fotografier. Axel Munthe överlevde henne med nitton år, och bodde på sin ålderdom tidvis på Stockholms slott där han alltså avled.

Samtidigt med *Röda Korset och järnkorset* gav BookLund ut Munthes *Brev och skisser*, i Marika Hagelthorns översättning. I den samlas dels hans skrivelser från ett Neapel härjat av kolera – om det handlar också vissa avsnitt i *Boken om San Michele* – och dels en del lite lösa stycken han gav ut för snart hundra år sedan under pseudonymen Puck Munthe, med den lite defensiva titeln *Brev och skisser*:

gammalt och nytt. Några sidor handlar om Protestantiska kyrkogården i Rom, en vacker plats som är mest berömd för inskriften på John Keats gravsten: "Here Lies One Whose Name Was Writ In Water". Munthes sentimentala blomsterspråk är ibland lite parfymerat, lättare att läsa blir det när det handlar om djur – Axel Munthe hörde till den kategori misantropiska människor som gillar fyrfotingar bättre än dem med bara två.

Kritikern Klara Johansson var på sin tid full av beundran för hans stil, en entusiasm som är lite svår att dela. Strindberg var å andra sidan dräpande elak, i ett brev till Heidenstam 1888: Munthe var "en hjärtlös människa krypande bakom djur-sympati, där han dolde sin elakhet och sitt människohat. [...] Kokett som en hora, föraktande ordnar när bröstet är fullt, identifierande sig med så lågt stående varelseformer som hundar, och ändå spottande på naturalism och naturalister! Vilket as till karl! Fy Fan!" Olof Lagercrantz citerar detta i sin självbiografiska bok *Min första krets*, i ett kapitel som berättar om hans kamratskap på Hildasholm med Munthes båda söner Peter och Grane: "Deras livsstil var Alice i Underlandet i nyckfull blandning med Riddarna av Runda Bordet." Också Lagercrantz hakar på Strindbergs ettriga kritik: "Munthe är en sådan skribent som stryker mänsklighetens grövsta former och sentimentaliteter medhårs. Därav populariteten. Han var en beljugare av människorna och därför en förberedare för fascism. Men till en sådan insikt hade jag då långt. Hade jag läst Strindbergs brev då hade jag dömt ut det som rått och tarvligt." Lagercrantz återsåg Grane i norra Finland 1940, under vinterkriget där denne som engelsk officer förmedlade stora lådor med nerpackade flygplan (som aldrig packades upp). Han ville ha hjälp att sabotera tyska ammunitionståg genom Sverige men sådant var Lagercrantz för räddhågad för att våga sig på. Under landstigningen på Sicilien träffades Grane av en granatskärva i huvudet.

Hursomhelst är båda böckerna läsvärda, på engelska eller i den sena svenska översättningen, särskilt den korta och mycket tidstypiska pamfletten från första världskrigets frontlinje. Bakgrunden och sammanhanget (Munthe var inte alltid alldeles noga med sanningen) framgår av Bengt Jangfeldts biografi. Gunilla Karlssons artikel om honom i *Svenskt Biografiskt Lexikon* som är lång, ingående och intressant har en koncis sammanfattning:

"M framstod som en motsägelsefull personlighet med ett ofta komplicerat förhållande till sin omgivning, inte minst sin familj. Många stöttes bort av hans egocentricitet, lynnighet och vårdslösa

uppträdande, men han var också känd för sin omtanke, hjälpsamhet och medkänsla, speciellt i sitt umgänge med samhällets olycksbarn. Samtidigt som han var extravagant societetsläkare och världsman gjorde han humanitära insatser i fattigkvarter och katastrofområden.”

Klara Johansson recenserade Axel Munthes *Bref och skisser. Gammalt och nytt*, i Stockholms Dagblad den 15 december 1909 men tycks ha skrivit om honom redan ett år tidigare:

”Bland den senaste veckans nöjen må även nämnas ett med kunglig krona mycket älskvärt brev från H.M:ts livmedicus Puck Munthe, som var förtjust över det litterära porträtt jag tecknat av honom.”

(Klara Johansson i brev till Lotten Dahlgren den 29 december 1908).

Frank Heller: Herr Leroux i luften

(Albert Bonniers förlag, 1915)

Frank Heller (1886–1947, hans borgerliga namn var Gunnar Serner) hör inte till de glömda författarna som är i behov av återupplivande. Det finns ett mycket livaktigt Frank Heller-sällskap som sedan starten flera gånger om året lägger ut på nätet medlemsbladet I Sick Sack, och man har gett ut en lång rad årsböcker med skilda teman. Dessutom finns ett generöst urval av hans brev till familjen, författarkollegerna och förläggarna, kommenterade av Dag Hedman som 1985 doktorerade på avhandlingen *Eleganta eskapader. Frank Hellers författarskap till och med Kejsarens gamla kläder*, en oundgänglig bok. Han har också skrivit den bästa sammanfattningen av Serners/Hellers liv och verk, i *Svensk Biografiskt Lexikon*. En levnadsteckning saknas ännu, förutom Frank Hellers egna *På detta tidens smala näs* (1947) som nog döljer väl så mycket som den avslöjar.

Sjuttioårsgränsen efter hans bortgång har passerat, det är därmed fritt fram att ge ut hans böcker på nytt. Det har bland annat Saga/Egmont utnyttjat, samtliga kan laddas ner från nätet (mot avgift) och dessutom beställas som tryckta böcker. Omslagen är över lag onödigt veckotidningsaktiga (andra författare som man på samma sätt passat på att ge ut på nytt har haft ännu större otur). I fråga om just *Herr Leroux i luften* kan man beklaga att man inte tog tillfället i akt att använda P. Lindroths originalillustrationer. Redan omslaget är suveränt, med ett förälskat par under fullmånen som klättrat upp i sittbrunnen till ett monoplan, med flygarkompisarna skrålande på startbanan. Det illustrerar en episod i en av de sena historierna, när flygaren förälskat sig i en vacker flicka och känslorna besvarats. De gifter sig, men deras lycka blir kort.

Några av de drygt femtio böcker Frank Heller hann skriva innan hans hjärta gav upp har hamnat mer i skuggan än andra. Dit hör de sex berättelserna om aviatören Monsieur Leroux som gavs ut ett år in på första världskriget. Novellerna

är ofta så fulla av tekniska detaljer om flygplan, konstruktörer, piloter och deras våghalsiga manövrer i luften att de inte skulle ha skämts för sig i *Pojkarnas Julbok*. Men det är kanske ett orättvist betyg så här långt efteråt. Under det inledande krigsåret hade allt detta säkert nyhetens behag och intresse.

Till skillnad mot flertalet av Frank Hellers böcker bestods *Herr Leroux i luften* med mycket få recensioner i dagspressen. Hans författarkollega och nära vän Artur Möller skrev en av dem, i *Dagen* den 10 november 1915, med vänliga ord vars täckning kan diskuteras. Den franske flygaren ”upplever de underbaraste äventyr. Han flyger 1912 med kung Ferdinand från Ungern till Bulgarien, beskjuten av serbiska kulor [...] Han jagar en engelsk aviator med brottsliga avsikter genom rymden; han smugglar in juveler från Elsass; han enleverar en skön arvtagerska i Bourgogne. Och till slut offerar han, som det anstår un oiseau de France, sitt liv i tvekamp med en zeppelinare. Alla dessa äventyr, med undantag av det sista, som f. ö. bryter seriens stil, erfara vi av aviatorens egen mun, och det ger dem en säregen charm [...] M. Leroux är inte bara en överdådig flygare, han är också en herre som med sydfransmannens eldigt naiva temperament, lika snar till entusiasm som förbittring, förenar en mindre vanlig spiritualitet. [Frank Heller] tumlar språket med en ledighet och elegans som knappt står tillbaka för den varmed hans hjätle briljerar i looping och vole piquée.”

Artur Möller har mindre till övers för slutnovellen än för de övriga – jag tycker tvärtom, bland annat för att verkligheten blir så påtaglig i den, som vore det ett reportage från krigsutbrottet 1914. Då är M. Leroux sedan en tid gift. Han och hans hustru följer till en början dåligt med den världspolitiska händelseutvecklingen, de har naturligt nog annat som upptar deras tid:

”En vacker dag hörde de, fast utan att höra det, att en främmande tronföljare och hans gemål mördats i en avlägsen stat, men alla stater på jorden voro lika långt borta från dem, och vad de hört och likväl inte hört glömde de snart igen. Och så kom den tid då de skulle få inse, att de båda revolverskott, som för dem ekat flyktigt som i en dröm, skulle ge genljud icke tusenfalt utan millionfalt över hela vår värld. Det var en ljum och doftande julikväll som gav dem första varslet om vad som skulle komma. De hade kommit bort till badortsbyn från den villa där de bodde i ensamhet, fjärran från tidningar, och plötsligt hejdades deras blickar av ett brandgult plakat utanför en pappersaffär. Det var från *Le Matin*, och det hade under sig blå, röda och gröna. Och alla buro de i bokstäver som inte kunde haft

bättre färg än den svarta, meddelandet om vad som passerat ute i den värld herr och fru Leroux glömt sedan en obestämd tid tillbaka,

KRIGSFARAN VÄXER!
TYSKLANDS MOBILISERING.
KAN KATASTROFEN UNDVIKAS?"

När mobiliseringen skett blir Leroux stridspilot. Planet störtar, men han överlever. Hans hustru besöker honom på sjukhuset, och han återhämtar sig. Sin sista insats gör han när en tysk Zeppelinare är på väg att kasta bomber över katedralen i Reims. Konvalescenten Leroux stapplar fram till sitt plan, får upp det i luften, och försöker komma högre än Zeppelinaren för att bomba den. Det lyckas han med, och av fiendens attentat mot katedralen blir intet. Frankrikes ära är räddad, men planet med den hjältemodige aviatören Leroux störtar, och han omkommer.

Slutscenen får mig att tänka på tre ting: för det första ett vykort från Tyskland som min far skickade till sin mor någon gång i mitten av 1920-talet, med en grandios Zeppelinare över Dresden; för det andra de väldiga hangarerna för sådana luftskepp som finns i centrum av Riga och som användes som saluhallar senast jag var där (för många år sedan, det har kanske ändrats sedan dess); och för det tredje Conan Doyles sista berättelse om Sherlock Holmes, *His Last Bow*, först tryckt i *The Strand* i september 1917. I den har detektiven dragit sig tillbaka till engelska sydkusten där han lägger all sin tid på biodling. Men han kallas till fosterlandets försvar när tyska spioner infiltrerar.

Också där handlar det, som hos Frank Heller med monsieur och madame Leroux framför löpsedlarnas nyheter om kriget som snart ska bryta ut, om de sista stunderna av världen av i går. Ett yttrande den gången, av den engelske utrikesministern Edward Grey (som också var en mycket kunnig fågelskådare), blev bevingat: "The lamps are going out all over Europe; we shall not see them lit again in our lifetime."

Artur Möller: Studentsynder

(Albert Bonniers förlag 1912)

”När Frank Heller kom hem från badet och satte sig ned vid kompendiet till professor Berholts estetiska seminarium, hörde han från salongen två kvinnoröster:” Redan på första raden i denna bok med två längre och fyra kortare berättelser fann Gunnar Serner den pseudonym som han skulle komma att göra mycket känd, både i Sverige och ute i Europa. En del som sägs om den fiktive Frank Heller (som i fortsättningen hellre ägnar jämnåriga kvinnor än professorerna sin uppmärksamhet) stämmer dessutom in på den unge lundastudenten Gunnar Serner, ibland på ett nästan kusligt förebådande vis. Atmosfären i Lund, den akademiska bondbyn, (Tegnér’s spefulla ord) något årtionde in på förra seklet är väl fångad: ”Över den lilla studentstaden vilade en dov stämning. Gatorna lågo sommartomma, terminen hade ännu inte börjat. Fönsterna stirrade kritade och blinda.” (Man får gå till Gustaf Hellströms *En mycket ung man* för en mera substantiell lundaskildring).

Doktor Borkman är en av de festande kumpanerna, namnet stal Möller säkert utan att skämmas från Ibsen. Förlagan var nog den frodige Sam Ask, fiktivt förevigad på många håll, inte minst hos Gunnar Serner/Frank Heller och Fritiof Nilsson Piraten: ”Vid bordets kortsida tronade doktor Borkman med en bukett friska rädisor i knapphållet. De förbleknade likväl under hans oerhörda ansikte. Den grönrutiga västen, som nästan skulle ha räckt till paletå åt en person av ordinära mått, stödde med en av sina pärlemorknappar mot bordskanten, och böljade under astmatiska andetag [...] han var studentcorpsens siste överliggare i stor stil.” Man trasslar in sig i växelaffärer, som man gjorde i verkligheten: en inte obetydlig del av Frank Hellers korrespondens handlar om invecklade finansiella transaktioner (Dag Hedman har redigerat och kommenterat ett representativt urval, med många brev till Artur Möller, i *Frank Heller som brevskrivare*).

I Artur Möllers historia hoppas man på att en rik arvonkel till Frank Heller ska lämna efter sig en summa tillräcklig att lösa in alla utestående växlar, en from men orealistisk förhoppning: ”Gubben har svurit att göra mig arvlös till förmån för en vattenkuranstalt.” Backkanalen fortsätter i Köpenhamn, ”denna lastbara storstad, om vilken redan Shakespeare visste, att någonting var ruttet.” Och så tar de festglada studenterna kontinentalexpressen söderut. Petri som är Frank Hellers kompis faller för en fal kvinna som lockar honom iväg från något som kunde vara Reeperbahn, till ännu skummare storstadskvarter. Han blir inlåst i ett nattsvart rum, samman med ett lik, men har turen att ta sig ut innan fällan slår igen. Det är rafflande, fast beskrivningarna av vissa personers utseende är ohjälpligt daterade.

Den fiktive Frank Hellers erotiska eskapader med en blond danska på ett tyskt badhotell är mera lyckosamma än Petris. Hennes otvungna livsstil – det är hon som tar initiativet när de går i säng – väckte säkert ett pikant uppseende bland de samtida läsarna. Numera ska man ha mycket låga förväntningar för att finna boktiteln träffande. Hon heter Agnes Vang, och är ”en dotter av de fasta, men elastiska resårmatrassernas tidevarv. Hennes genom friluftsliv och kroppsrörelse smidiga muskulatur doldes av ett tunt, men jämnt och friskt hull” och så vidare – steget är inte så långt till Hjalmar Gullbergs diktcykel *Kärlek i tjugonde seklet* tjuogoett år senare. Kanske skulle beskrivningen också komma att stämma in på Annie, den danska prästdottern som Gunnar Serner gifte sig med. Och så är Frank och Petri tillbaka i Lund: ”på de gamla krokiga gatorna vimlade det av vita mössor.” De som läste boken när den var ny kände säkert igen flera förlagor till krumelurerna i den, en av dem skalden Brustna Efraim ”som trohjärtat uppehöll den skånska lyrikens traditioner och icke tröttnade att leta efter en ännu obesungen pilevall eller mägergrav på Söderslätt” (Ola Hansson? A. U. Bååth?). Och man visste nog vem indiologen och pegaskonstberidaren Tirén var.

I den andra berättelsen sägs en del om studenter och arbetare (så heter Emil Sommarins minnen av lundaradikalismen) som möts på restaurangen Åke Hans där minnena efter Strindberg dröjer sig kvar och Axel Danielsson en gång slängt titlarna. Den stackars Petri är alltför oskyldig för erotiska eskapader, ”som många andra unga män i vår tid var han mycket mera trohjärtad och romanesk än han skulle våga förtro sin bästa vän [...] Finns det någon nation, som är så bortkommen och så indolent när det gäller erotik som den svenska?” Efter ett oblygt påhopp på en servitris hamnar han dock i finkan. Artur Möller var inläst på fransk litteratur, det märks i novellerna. En blyg teolog hamnar i en underskön

flickas säng när det åskar, det blir hans minne för livet; två studentkamrater råkar efter många år stöta samman i en sovvagnskupé, den ene på väg till deras studentjubileum, den andre som misslyckats i livet avstår (ett motiv Franz Werfel ägnade en hel roman åt), och en aktuarie som inte har det särskilt roligt hemma har rest till Lund i sina drömmar, han hade ”kommit till ungdomsstaden för att söka upp sitt borttappade själsliv” där han möts av en yngre årgångs jublande studenter – och så vaknar han. Det kunde varit en novell av Bo Bergman.

Artur Möller var en man med fasta och kloka åsikter, och när den tiden kom en stridbar antinazist. *Hur afskaffas prostitutionen?* frågas i en tidig skrift som ”propagerar för en renässans av kärlekslivet via skönhetsdyrkan, kroppskult och hellenistiskt svärmeri. Så skulle en öppnare och ärligare moral än den gängse växa fram”, som Per-Erik Ljung sammanfattar det i *En lundensisk litteraturhistoria*. Möllers självbiografi förblev ofullbordad när Karl Otto Bonnier satte käppar i hjulet för den tredje delen, ”möjligen av hänsyn till de inblandade [...] Men Lund kring 1900 fick vi, med råge.” Dag Hedmans artikel i *Svenskt Biografiskt Lexikon* om Artur Möller (1883–1940) och hans omfattande författarskap är utförlig, och alltigenom uppskattande: ”M fick nästan hela sitt liv kämpa i motvind: svårigheter att finna inspiration till nytt författande, strider med förläggare om värdet av hans skönlitterära verk och en från mitten av 1920-talet till hans död miserabel ekonomi. Gentleman ut i fingerspetsarna sökte han galant rida ut de olika stormarna men knäcktes slutligen av det massiva motståndet. I dag är hans författargärning orättvist nog så gott som fullständigt bortglömt.”

Harald Wägner: De löjliga familjerna

(Albert Bonniers förlag 1913)

Elin Wägners tre år yngre bror Harald som var född 1885 avled redan 1925, i Paris där han var Aftonbladets korrespondent. Enligt läkarnas attest var det i maltafeber, orsakad av opastöriserad mjölk. Men det kan lika gärna ha varit, skriver Per Wirtén i *Europa, ständigt detta Europa – Elin Wägners förlorade kärlek* (2020) av något annat eftersom hans sista julmat på Svenska restaurangen i Paris var lite lutfisk, vismut och konjak. ”Vismut är ju en tungmetall. Lite efterforskningar avslöjar att den, innan penicillinet upptäcktes, maldes till ett medicinskt pulver som användes mot olika infektioner, leversjukdomar och nervösa besvär, men också mot en av dåtidens mest fruktade sjukdomar – syfilis.”

I elva år hade han varit gift med Ellen Rydelius som översatte från ryskan och som blev en produktiv och framgångsrik författare av resehandböcker (om det kan man läsa i Carina Burmans underhållande *Vi romantiska resenäver. Med Ellen Rydelius i Rom*, 2016). De fick dottern Ria, långt senare känd för sitt speciella sätt att vifta adjö från TV-rutan. Med en annan kvinna fick Harald senare sonen Giovanni, född i Italien 1920 (oftare kallad Vanni): ”Det verkar inte som om någon av de ofrivilliga föräldrarna riktigt har förmåga att ta hand om barnet. Faster kommer att gripa in” skriver Ulrika Knutsson i *Den besvärliga Elin Wägner* som kom samma år som Per Wirténs bok.

I den citeras, apropå Elins, system Esters (som var född 1883) och Svens uppväxt i lektorshemmet i Lund, några rader i *De löjliga familjerna*: ”Rektorn satte det halshuggna ägget i en kopp, tog lite salt ur karet, bredde en smörgås, allt i förvisning om att auditoriet väntade på honom och fortsatte så den avbrutna satsen: – Man måste vara sparsam även då man använder en sådan vara som salt.’ Enligt syster Ester var repliken om saltet autentisk.” Deras mor dog i

barnsängsfeber efter Haralds födelse, och styvmodern var återhållsam med sina känslor – två halvsyskon föddes senare. Det var nog ingen rolig uppväxt.

Det är väl troligt att Lund fått släppa till en del av miljön i *De löjliga familjerna* som var Harald Wägners sjätte bok, av de nitton som han gav ut 1909–1925. Den andra var lundaromanen *I templet skugga*, med ett mycket vackert omslag med en stiliserad Lunds domkyrka. Han skrev också detektivhistorier. Några av dem utspelar sig under första världskriget (de hörde kanske till Jolos läsning när han senare skrev *De tre från Haparanda* och *De tre mot Petrograd*). Och 1919 rapporterade han *Från det nya Tyskland* där han bevittnat spartakistuppror och annat (jämsides med Aftonbladet var han utrikeskorrespondent för Dagens Nyheter 1910–23).

De löjliga familjerna (som är särskilt rolig om man är bekant med kortspelet) kan läsas på nätet tack vare Projekt Runeberg. Det är en mycket underhållande satir, om än aningen lång. I Borgestad härskar lugn och ordning, överheten regerar, underklassen och arbetarna lyder, i en nästan preussiskt wilhelminsk tukt och ordning (man kommer ibland att tänka på Heinrich Manns *Undersåten* och på skämtteckningarna i *Simplicissimus*). Som hos Sten Selander spelar folkskolekillarna kula på kyrkbacken och blir bortkörda av läroverksynglingarna. Lugn och ordning härskar: gamle polis Petterson ser till att allt går städat till: ”Rysligt mycket kajor här i Tornet’ - Man kunde väntat sig att han skulle ha sagt djävligt eller förbannat med kajor, men polis Pettersson var en gammaldags man, som trodde lika fullt och fast på Gud som på landshövdingen eller borgmästaren, och han svor sällan [...] han hasade omkring på torget och var glad, ty det var torgdag och han visste, att det skulle bli tillfälle att häkta bönder senare på dagen, när de hunnit bli fulla.” Men han får förgäves sukta efter sabeln och hjälmen som maktens symboler.

En som svär är däremot en rabulistisk yngling som hoppar av gymnasiet strax före studentexamen: ”Köss mig på ansikte. Det är ljug alltihop som står i bibeln, det märker man väl. Förresten skall jag ta hyra och då skall jag suppa var dag och kanske mörda. Och du skall ge dig fan på att jag inte tänker göra mig löjlig.” Tongångarna känns igen från Leon Larssons korta roman *Samhällets fiende. Ur en ung arbetares utvecklingshistoria* som kom storstrejksåret 1909. Skolan klarar han sig utan, som påpekas i ett av bokens många bon mots: ”Den moderna pedagogiken går ut på att lärjungarna skola bilda sig en individuell uppfattning

om allting [...] de skall naturligtvis bibringas en så vitt möjlig död minneskunskap. Det som står kvar, när den är glömd, kallas bildning”.

Och det förutsätts att läsarna har lyssnat någorlunda uppmärksamt på lektionerna i modernmålet så att de kan ha roligt åt den pompöse rektorn när han citerar ”jag minns den ljuva tiden, säger Snoilsky!”

Men större plats i *De löjlige familjerna* tar småborgerlighetens intrigerande (några av samhällets stöttepelare ser till att en ny kyrkogård anläggs norr om staden, på vattensjuk mark – de tjänar en grov slant på det jobberiet). Och middagsbjudningarna avlöser varandra, i beskrivningar som är lika detaljerade som hos Piraten eller i Birger Sjöbergs *Kvartetten som sprängdes*. Och det sladdras över kaffekopparna.

En köpenhamnska med kanske tvivelaktigt rykte blir gift med en läroverkslärare (Piratens bokhandlarhustru är inte alldeles olik henne). Hennes danska repliker är perfekt återgivna. Det är tänkbart att Harald Wägner hade läst på hos den store danske satirikern och misantropen Gustav Wied. Kollegiet på stadens läroverk är en samlingspunkt (”Adjunkt Söderlund hade en fru som hette Siri, och själv kallades han Sirius. Så att då kan man förstå”), krogen på stadshotellet en annan, lokaltidningens redaktion en tredje (med en redaktionsekreterare ”som skrev vers 6:e november m. fl. festdagar och för övrigt vid bättre lik”).

Satiren av den ärkekonserverativa småborgerligheten är inte sällan vass, särskilt när det skär sig mellan de olika generationerna. En fritänkande adjunkt som det går illa för har sina egna idéer:

”En god uppfostran är något av det skadligaste man kan råka ut för, då det ju alltid kan tänkas att den gör intryck på svaga hjärnor, som därigenom förledas att omfatta en mängd fördomar som hysas av medelålders personer. En rättvis och mild uppfostran gör barnet naturligtvis alldeles odugligt till livet, och det är mycket bättre att de få törna ihop med dess djävlighet redan från början. Livets egen uppfostran är mycket hårdhänt, men mycket nyttig.”

Och det fortsätter: ”De flesta föräldrar är naturligtvis absolut ur stånd att verkligen förstå sina barn, så att det intresse de slösar på dem, vare sig de nu skämmer bort dem eller applicerar sin stränghet på dem, är absolut förlösat. Därtill kommer att de flesta föräldrar använda sina barn som en sorts moralisk slipsten för att vässa sin egen inskränkta snusmoral på. Ett grundläggande drag i människonaturen är en

obotlig lust att moralisera, och det fordras en oerhörd karaktärsstyrka att motstå den, en egenskap som [...] ytterst få besitta... Nu är ju barnen lämpligare än något annat att tillfredsställa denna lust på, och de tillfredsställer den också. Det är det som kallas uppfostran, och när föräldrarna har mättat denna lust äro de övertygade om att ha gjort en god gärning. Det kallas också föräldrakärlek. Om barnen inte låter sig mästras, bryr föräldrarna sig vanligen inte om dem. Därför är det tur för dem, som antingen inte få någon uppfostran alls eller också en dålig uppfostran.”

En arbetare tar sig själva av daga. Lokaltidningens vikarie skriver en kort notis, men den erfarna redaktören broderar ut det. Också på de raderna kommer man att tänka på Birger Sjöberg och hans erfarenheter från Stockholmstidningen och Helsingborgsposten. Och det upprepas längre fram i boken. En av sönerna till stadens strop pige major förälskar sig olyckligt och har svårt att finna någon mening med livet. Han omkommer vid en dammlucka, om av ovarsamhet eller med berätt mod överläts åt läsaren att avgöra. Fadern är hursomhelst snabb att rationalisera bort händelsen genom att tycka synd om sig själv: ”Så blev majoren så småningom riktigt vek om hjärtat vid tanken på sin egen förträfflighet.”

Korruption, intrigerande, småstadsskvaller, högfärd och nedlåtenhet: allt känns igen från Ibsen som mycket riktigt dyker upp på slutsidorna i denna underhållande roman som är full av satirisk träffsäkerhet – också Hamlets monolog kommer med. Skada att Harald Wägner inte hann skriva många fler.

Hugo Vallentin: London

(Bonniers, 1912)

Mängder av svenska journalister och författare har uppehållit sig i London och skrivit om det. En av de tidiga var Fredrika Bremer som kom dit som en förövning till den stora resan till Amerika: ”Ty överallt söker jag att se det bästa och det sämsta av tingen, tillvarelsens himmel och helvete i alla sfärer av livet. Jag ville se det även i Londons liv. Och jag såg det.” Om det kan man läsa i hennes *England om hösten 1851*. På nätet finns Carina Burmans essä om saken, i bildningsmagasinet Anekdot. Och den flitiga Ellen Rydelius (som bland andra Carina Burman och Dag Hedman behandlat) skrev handböcker om hur man bäst kunde få ut det mesta under en vecka i europeiska storstäder. 1936 kom hennes *London på 8 dagar*.

Raden av utrikeskorrespondenter stationerade i London som skrivit läsvärt om staden är mycket lång, bland dem Alf Martin och Daniel Wiklund. Per Erik Wahlund har promenerat där, liksom Jolo och hans hustru Margareta Sjögren vars *Drottningens England* (1954) fick stor spridning. Redan på 1910-talet rapporterade Gustav Hellström därifrån för Dagens Nyheter. Om det kan man läsa i den fjärde boken i Hellström-sällskapets skriftserie, *Reporter i världens största stad. Gustaf Hellström i London 1907–1910*. Den lundensiske litteraturhistorikern Johan Mortensen som inte fick den professur han kanske borde haft blev lite senare Sydsvenskans korrespondent där och använde sin erfarenhet för två bra böcker, *London av i dag* (1926) och *Londonkaleidoskop* (1930). Han och hans hustru omkom under Blitzten när en tysk bomb föll över deras hus i London den 30 november 1940.

Skönlitterärt drog Gustaf Hellström nytta av sina London-erfarenheter i ett par av delarna i sin sju band långa romanserie om Stellan Petreus, ”en man utan humor”, och Frank Heller i *Herr Collins affärer i London* som kom 1912, som hans andra bok (av i allt drygt femtio). Gunnar Serner som var hans borgerliga namn

hade tack vare en generös morbror kunnat komma till England 1906 och återvände dit när han förberedde sin licentiatavhandling om Swinburne som han sedan utökade och doktorerade på några år senare. Under första kvartalet 1910 var han i London, som man kan läsa om i Frank Heller-sällskapets årsbok 2020, *Frank Heller och England*. Han skickade ett tacksamt rimbrev till sin morbror-mecenaten:

”Ja, nu, kära Morbror, man krossat Kanalen/ att titta ett tag på de engelska valen/ och forska i böckernas dammiga blad/ i British Museum i Londons stad. [...] Och nu går man an med ”all right” och ”good morning”/ så käken blir trött på en hederlig skåning/ och konversationen gör ingen glad/ på ett boarding-house här uti Londons stad./ Men en tid blott: så lämna vi varje museum/ och blifva doktorer och sjunga te deum/ och sen för kolleger i Piteå stad/ förtälja från London rätt mången bravad.”

Av en lektorstjänst i den svenska provinsen blev intet. Den purunge doktorn i engelska Gunnar Serner hade skuldsatt sig så djupt att han, som framgår av hans självbiografi *På detta tidens smala näs*, övervägde att begå självmord. I stället förfalskade han namnteckningarna på tre växlar som han presenterade i tre malmöbanker. I de båda första fick han ut betydande summor, i den tredje bad man honom vänta. Det gjorde han inte utan hastade vidare till Köpenhamn och London, och kort därefter till Monte Carlo där han snabbt spelade bort pengarna – och tvangs börja författa, till många läsares glädje.

På 1910-talet var Hugo Vallentin (1860–1921) korrespondent i London för Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning. Han hade under några år varit redaktör för skämttidningen Söndags-Nisse, en svensk motsvarighet till *Simplicissimus* i München och som den full av karikatyrer av tecknare, bland andra Oscar Andersson och Albert Engström, som var lika skickliga som Th. Th. Heine och Olaf Gulbransson. Den fick i sina skilda skepnader lång livslängd, från 1862 till 1954, och slogs 1924 samman med *Strix* där Hasse Z blev redaktör 1897. Hugo Vallentin var det för *Puck*, en tredje tidning av samma slag, från 1901–1916.

London, skildringar af Hugo Vallentin, är en bastant bok på 530 sidor i blått klot med den röda titeln i vacker jugend, och med mängder av illustrationer, många av dem som helsidesplanscher. Den inleds med en bild på ”Konungen, Drottningen och Prinsen af Wales”, dvs. George V som just tagit över efter sin bror Edward VII som avlidit i maj 1910, hans drottning Mary och deras son arvprinsen som skulle

komma att abdikera 1936. I elva kapitel avhandlas på lättsamt informativt vis Staden, Människorna, Bröd och Skådespel, Sport, Köpenskap och Rättvisa, Klubbvärlden, och på sidorna om Den tredje statsmakten tidningarna längs Fleet Street och angränsande gator. Från böckernas värld rapporterar rappt om edwardianer som H. G. Wells, Joseph Conrad, G. K. Chesterton, Galsworthy och Arnold Bennett. Om Edmund Gosse (nästan enbart ihågkommen för sin fina bok *Father and Son*) sägs att han ”torde vara en af de få engelska skriftställare och kritici, för hvilken den skandinaviska litteraturen är tillgänglig på originalspråken. Få, om ens någon af hans samtida här, torde vara i stånd att njuta af och fullt uppskatta Strindberg, Fröding, Heidenstam, Levertin, Hallström, Snoilsky, Selma Lagerlöf och Ellen Key. Han har blifvit sin gamla kärlek trogen och följer intresserad med allt det nya inom den svenska litteraturen, så att hvarken Ossian Nilssons dikter eller Ludvig Nordströms Landsortsbohème är honom främmande.”

I kapitlet Världsförbättrarbråk presenterar Hugo Vallentin en rad premiär- och utrikesministrar, bland dem Asquith, Lloyd George, Churchill, Edward Grey (vars yttrande vid första världskrigets utbrott ”Nu släckas ljusen över Europa och vi skola icke se dem tändas igen under vår livstid” blev klassisk – han var dessutom en skicklig ornitolog som skrev böcker om fåglar och fågelsång), Ramsay MacDonald och Balfour (mest ihågkommen för sin doktrin 1917 som försökte reglera förhållandet mellan Israel och arabstaterna). Fem sidor handlar om ”Kvinnornas kamp”, dvs. suffragetternas, och deras demonstrationståg längs Londons gator:

”I spetsen för processionen går en gammal gråhårsdam med distingueradt utseende, och de flesta af deltagarinnorna höra synbarligen till de så kallade öfre klasserna. Obehindrad går processionen sin väg fram, endast hälsad af ett eller annat hånande tillrop från nyfikna trottoarbildare eller passagerare på taket av en förbifarande omnibus, men när den når fram till poliskedjan förändras situationen. Innan man hinner göra sig klart för hvad som står på är hela platsen fylld af en kämpande hop, poliser och kvinnor. De senare ha sökt att tränga sig igenom kedjan för att, som det heter, öfverlämna en petition till premiärministern, men då polisen i enlighet med förordningen, som förbjuder en procession att nalkas Parlamentshuset på vissa meters avstånd, satt sig till motvärn, uppstår ett vildt handgemäng. Det är en obeskriflig scen. Det skrikes och ropas. Somliga af kvinnorna göra våldsamt motstånd, då de anhållas, medan andra enträget begära att bli det. De haka sig krampaktigt fast

vid stenbarriärer och räcken. Hattar och slöjor, paraplyer och boor strös kring på marken. Den gamla gråhårssdamen faller omkull på gatan, blödande ur ett sår i pannan, och är nära att bli överriden. Ligapojkar blanda sig i leken än för, än emot kvinnorna, blott för att få ställa till bråk. Och nu går den ridande polisen mera anfallsvis till väga. Mellan två, ibland flera, poliser föres den ena efter den andra af hattlösa, likbleka, halft hysteriska kvinnor bort till närmaste polisstation. Kvinnornas stora fälttåg är i full gång.”

Den distingerade gråhårssdamen var nog Emmeline Pankhurst som var född 1858 (hennes dotter Sylvia var tjugoåtta 1910). Om Hugo Vallentin till en början verkar lite återhållsam i sina sympatier för de engelska kvinnornas rösträttskamp är han mera omedelbart sympatisk lite längre fram i texten även om man nog fortfarande kan ana en viss ambivalens:

”Det lyser af ljusa, luftiga dräkter med brokiga skärp och praktfulla blomsterprydnader. Det är kvinnorna, som äro ute på härnadstågen. Från alla delar af det mäktiga riket komma de. Det stora metropolen lämnar tydligtvis det största bidraget, men det har kommit skaror från fabrikslandet i norr, Skottlands högländer och Wales’ berg och dalar. Kängurulandet under Södra Korset har sändt sin kontingent, och snölandet på andra sidan hafvet sin [...] Poliser till häst och till fots äro med öfverallt, men i dag är det icke som motståndare utan som goda vänner och hjälpare. [...] Musiken spelar, de tusende banéren fladdra, näsdukar och hattar vifta, applåder och hurrarop ljuda, och genom västra Londons storgator går kvinnornas väldiga triumftåg fram. Segern är visserligen icke vunnen ännu, men den skymtar i ett icke aflägsset fjärran. Målet ska nås äfven om vägen till detsamma skulle bli besvärligare än nödigt vore det på grund af okloka tilltag och uppträden igångsatta af en del fanatiska element inom rörelsen.”

Om boken hade kommit några år senare hade Hugo Vallentin säkert rapporterat om vad som hände på Epsom Derby den 4 juni 1913 när suffragetten Emily Davison kastade sig ut framför George V:s häst Anmer, blev sparkad och avled av sina skullskador fyra dagar senare (en halv minut av det dramatiska händelseförloppet kan ses på nätet). Begravningen blev en stor manifestation. Det hävdades länge att hon begått självmord. Troligare är att hon nog bara försökt fästa en banderoll med en devis för kvinnlig rösträtt på hästen.

Leon Larson: Samhällets fiende

(Bonniers 1909)

”När arbetarna undrat över diktarnas tystnad under den stora nationella kris vi genomgå, har detta framställts som ett nytt bevis på deras själviskhet och förmåtenhet. Vore diktarna lite mera lyhörda för röster utom överklassens råmärken, skulle de förstå vad som ligger bakom kravet. Böse Menschen haben keine Lieder. Endast en folkklass med levande idealitet har behov av sång och dikt, när den strider och lider som hårdast [...] Diktarna har tegat.” Erik Hedéns artikel ”De tigande diktarna” i första årgången av Tiden fick snabbt genomslag storstrejksåret 1909. Rubriken blev ett ofta använt slagträ även om hans femton spalters attack är mera nyanserad än vad början låter ana. Hedén kom sedan att engagera sig hårt i Strindbergsfejden (och skrev senare en bok om Strindberg). En sammanfattning om Erik Hedén som samlande gestalt finns i Per Rydéns *Domedagar, svensk litteraturkritik efter 1880*.

Leon Larson hörde inte till de diktare som teg det året. Hans arga kortroman om arbetaren Magnus som har svårt att förverkliga sina författardrömmar och som en tid sympatiserar med anarkisterna var nog skriven redan innan strejken bröt ut. Berättelsen som i original är på 114 sidor gick genast i flera upplagor och fick stor spridning. Jag råkar ha den i ett vackert Hedberg-band men minns inte hur den kom i huset, och har länge tänkt läsa den. Nu är det gjort, det tar inte lång tid. De snabba glimtarna från Stockholm är bra, och interiörerna från slitet i en fabrik som tillverkar filar är övertygande: ”Fabriken var en verklig grottekvarn som aldrig släppte någon ifrån sig förr än sista blodsdroppen var utpressad. Arbetet var ett dödsarbete, i vilket alla förr eller senare ströko med i lungshot.”

Veligheten hos huvudpersonen Magnus kan man reta sig på, han är en slashes som hellre svälter än fortsätter plågas på jobbet (kanske förstäeligt). Han hyser författardrömmar, går upp med sina brännande och flammande dikter till den

radikale redaktören Stockman (det låter ibenskt, och kanske fanns varuhuset i Helsingfors redan då) och kommer via denne med på radikala vänstermöten. Därefter vecklas han in i en inte särskilt övertygande intrig med skumma kumpaner som planerar att störta samhället med dynamit importerad österifrån – därifrån kommer mörkmännen i boken.

De väntar in dem på kajen när båten löper in: ”I dag kommer finnarna, sade Stockman och gjorde en betydelsefull gest. Men vi få allt vara försiktiga, för polisen är som vanligt ute. Att finnarna skulle komma, var mer än Magnus visste. Han hade trott att de icke skulle våga sig hit i första taget, åtminstone inte nu då polisen var varnad och då tidningarna innehöll långa artiklar om dem. Efter ännu en halvtimmes väntan blev den stora båten synlig ute på Strömmen. Snart låg den vid kajen, landgångarna fastgjordes och passagerarna började gå i land. [...] De mest skilda typer drogo förbi hans blickar. Västerländska ryssar med österländska drag, pälsklädda och eleganta, judar i lumpor och smutsiga ryssar, allt huller om buller, ty här var en av det stora Rysslands avstjälningsplatser. Bland de sista voro finnarna. De blevo icke antastade av detektiverna utan fingo fritt gå i land.”

Magnus engageras alltså i anarkistiska planer på att spränga det borgerliga samhället i luften. Men han och fler i gruppen åtrar sig, och dynamiten som smugglats över från Finland stjäls överbord. Magnus hoppar av sammansvärjningen fast han är och förblir en mycket arg ung man. Om Leon Larson varit en skickligare författare som gett sig själv mer tid hade hans roman kanske kunnat bli en svensk motsvarighet till Joseph Conrads *The Secret Agent* som kom tre år tidigare, om attentatet på observatoriet i Greenwich som går snett, eller G. K. Chestertons *The Man Who Was Thursday* från 1908. Anarkister var ett populärt ämne de åren, också i skämtpressen där de runda krutklotens tändlunta sprakar och brinner (på svenska fick för övrigt Joseph Conrads roman titeln *Anarkisten*).

Förebilder fanns i verkligheten. Attentatet på sommaren 1908 mot fartyget Amalthea som fraktade brittiska strejkbrytare till Malmö hamn var högaktuellt när Leon Larson skrev sin bok: en man dog av bomben, tjugotre skadades. Två av de arbetslösa ungsocialisterna som låg bakom dömdes till döden (Högsta Domstolen ändrade det sedan till livstids straffarbete), och den tredje till straffarbete på livstid. Hjalmar Brantings socialdemokratiska regering benådade dem genast den tillrätt 1917. Anton Nilsson, den mest kände i gruppen, skrev flera böcker. Han bodde

under tjugotalet i Sovjetunionen, träffade Lenin och skakade hand med Stalin, och levde länge. Jolos intervju med honom sent i livet är sympatisk.

Så dramatiskt som hos Amalthea-männen eller hos Conrad eller Chesterton är det inte i *Samhällets fiende*. Magnus lugnar ner sig på slutsidorna sedan han lovat att tåga om den planerade sprängningen: ”Men du blir skjuten om du inte tiger, sa’ han och pekade på browningen [...] Man blir ju dock inte förrådare i första taget, även om man är aldrig så utpräglad samhällsfiende.” Och romanen påminner om den tidens stridande fraktioner på vänsterkanten: ”Så berättade han om hur det skulle gå till. Och det var bland annat just den här dynamitlasten som skulle förrådas, och då skulle naturligtvis de ombordvarande följa med på köpet. – Det är ju ändå bara socialdemokrater, sa’ han till slut för att riktigt övertyga mig om förräderiets nödvändighet.”

Leon Larson som ibland stavade sitt efternamn med två s var född 1883 i Älvkarleby och dog i lungrot 1922, året innan Stig Dagerman föddes på samma uppländska ort fast ännu inte med det efternamnet. Leon Larson tycks ha haft tendenser till pyromani. Många av hans upprörda dikter är eldfångda (Gunnar Axberger ägnar honom andra kapitlet i sin studie *Diktarfantasi och eld*). Han dömdes som sextonåring för mordbrand sedan han eldat på en smedja där han var lärling. På drygt hundra års avstånd är det lite svårt att förstå allt bråk som hans anarkistiska roman vållade. Men *Samhällets fiende* framkallade en våldsamt debatt. Gamla kompisar föll från, nya kom till, i skilda vänsterkonstellationer. För att slippa all uppmärksamhet gav han sig i väg till USA på ett knappt år (det gjorde också, fast för gott, den mera kände danske socialistpionjären Louis Pio när marken började brännas hemma).

En hel del av vad Leon Larson skrivit, det är inte överväldigande mycket, kan läsas i Litteraturbanken på nätet. Ett urval texter, *En avgrundsseld som sargar och förtär*, gavs ut 2011 med ett förord av hans dotterson Herman Lindqvist (Jens Liljestrands mördande roliga recension av den boken i Dagens Nyheter den 28 april 2012 finns också på nätet). Elin Lindqvist har skrivit en roman om sin farmorsfar: *Facklan: en roman om Leon Larson* (2009). Sven Erik Täckmarks artikel om Leon Larson i *Svenskt Biografiskt Lexikon* är upplysande, bland annat om debutboken som fick en signifikativ titel: *Hatets sånger*. ”Påverkan från bl a Fröding är märkbar, men L:s tongångar är fränare o oförsonligare.” Där sägs också att K. G. Ossiannilssons roman *Barbarskogen* från 1908 varit en av förebilderna

till *Samhället fiende*, och att romanens redaktör Stockman är modellerad på Hinke Berggren.

”På grund av sviter efter spanska sjukan förvärrades den lungsjukdom som L ådragit sig i tidiga år o han dog, endast 38 år gammal, fysiskt och psykiskt en bruten man.”

Leon Larsson diskuteras i två av kapitlen i *Arbetarlitteratur bakom kanon, Nordiska perspektiv*, red. Beata Agrell, Anna Forsberg och Magnus Nilsson. Malmö Universitet, 2024.

Wilhelm von Braun: Ångbåtsresan

(Bonniers 1869)

”Lika snabbt som B. vann en bred publik, lika kraftigt reagerade den akademiska kritiken mot nachspieltonen i hans dikter. Härut-innan inträdde med tiden en förändring; K. A. Hagberg (i *Studier, kritiker och notiser* 1842 och 1844), B. E. Malmström (i *Intelligensbladet* 1844—45) och andra reserverade sig fortfarande mot hans frivolitet, men underströko hans allvarliga syften. Men dessa voro nog mera en moralisk vinst än en litterär. Eftervärlden torde vara benägen att instämma med B:s populära läsekrets däruti, att det i alla fall var den glada genren, som var hans, ehuru hans skämt ofta är rätt buttert och satiren låg nära till hands för honom. En välvillig bedömare torde kunna erkänna, att i hans och somliga hans samtidas krav på »naturlighet» låg en hälsosam reaktion mot en idealism, som hos eftersägarna blivit något ihålig, och att det hos B. fanns en del uppslag till verklighetsskildring. På grund härav kan han möjligen fortfarande göra anspråk på en, visserligen mycket blygsam, plats i vår litteraturhistoria.”

Otto Sylwans sammanfattande omdöme om Wilhelm von Brauns litteraturhistoriska betydelse är snävt men säkert ganska rättvist. Han hörde till en grupp poeter och prosaister, födda på 1810-talet, som mest är ihågkomna (om alls) för enstaka dikter. En av dem är Johan Nybom (1815–1889), för första strofen i den braskande *Niagara* ”Jag stod på Niagaras öde strand/ förtärd av mina känslors vilda brand;/ min inre värld mig tycktes ändå vara/ ett ännu mera otämt Niagara.” En annan var Beppo Sommelius (1811–1848) vars berömmelse mest hänger på att han gav sig ut som frivillig i dansk-preussiska kriget och stupade i slaget vid Dybbøl (Alf Kjelléns intressanta artikel om honom i *Sammlaren* 1975 kan läsas på nätet). En tredje var Oscar Patric Sturzen-Becker (1811–1869) som skrev

under signaturen Orvar Odd och som hjälpte Carl Jonas Love Almqvist att fly riket 1851. En fjärde var C.V.A. Strandberg som använde signaturen Talis Qualis ("jag är sådan jag är") och som var en mycket skicklig översättare av Byron. Lars Krumlindes artikel om honom i *Svenskt översättarlexikon* är full av lovord: "Don Juan är en av de mest beundransvärda översättningar till svenska som någonsin gjorts; som inspirerad språkskapelse överträffar de alla Strandbergs övriga verk, inklusive hans bästa egna dikter. Med häpnadsväckande lyhördhet följer tolkningen originalets alla skiftningar mellan kraft och förströddhet, mellan patetik och gemyt, mellan klarhet och distraktion, mellan förkonstling och konstlöshet, mellan naken öppenhet och affekterad nonchalans."

Att känna till honom och de andra hörde till överkursen på gymnasiet redan för sextio år sedan. Som flitigt använd antologi hade vi de tre delarna av *Dikt och tanke*, Gunnar Tideströms och Bernhard Tarschys slitstarka antologi. 1949 hade Tarschys doktorerat på avhandlingen *Talis Qualis: studentpoeten: miljö- och idéhistoriska studier*, det kom jag ihåg när jag i sista ring letade efter tillräckligt intressanta gamla böcker på antikvariaten i Köpenhamn men ännu oftare hos Lengertz och Olins antikvariat i Lund. Den länge Enoch Olin var en stram herre men han lät mig klättra flera meter upp på en ranglig stege. Där hittade jag en bok i litet format med marmorerat pärmapper, *Sånger i Pansar* af Talis Qualis, tryckt med gotisk skrift i Lund 1845 på Berlingska Boktryckeriet. På sidan 38 hittar man hans *Hymn* som senare blev mycket känd under en helt annan titel: "Ur svenska hjertans djup en gång/ En samfäld och en enkel sång,/ Som går till kungen fram!" Antikvariatsbokhandlaren blev lite bister när han såg hur lågt pris han satt på den originalupplagan men kunde inte rätt gärna ändra det.

Väl så billiga var de fyra (av fem) banden av Wilhem von Brauns *Samlade Skrifter* som jag häromdagen i ovist nit plockade på mig på en lokal loppmarknad ("Fyll en kasse för 40 kronor"). Som gymnasist kände jag bara till en enda dikt av honom, *Mitt konterfej*, och det kan kanske fortfarande räcka: "Det var för rasande lustigt! Nej!/ Skall detta vara mitt konterfej?/ Är denne "gubbe", så tjock i synen/ och med de rynkade ögonbrynen/ min egen, älskade, såte vän,/ den sig så kallade Brn?/ Den där poeten, som jämt vill bråka/ att komma fram med det "ekivoka"?/ Den där, som damerna aldrig läst,/ och som av dem blir tillbörligt snäst?/ Ja, det är verkligen just densamme,/ som nu på linan är åter framme,/ att visa sig för det täcka kön,/ oemotståndlig och "manligt skön"."

Det fortsätter på samma sätt sju strofer till, alla lika burschikosa, han hade lätt för att fabricera verser. I den korta berättelsen *Ångbåtsresan (Fragment)* som först trycktes i *Borup, poetisk kalender*, 1860, förekommer den glade garconen Freudenberg som är lika duktig på att blanda till punsch som att improvisera hexameterrader – kanske har von Braun låtit honom få några av sina egna karakteristika. Novellen/skissen/fragmentet handlar om en grupp officerare som tar båten från Vänersborg längs Göta Kanal, en resa som författaren förutsätter är välbekant: ”De af mina gunstiga läsare, hvilka för några och tjuogo år tillbaka någongång begagnat ångbåtslägenhet kanalvägen mellan Stockholm och Göteborg, påminna sig utan tvifvel den mängd af dagar en sådan resa upptog, särdeles längre på hösten, då de respektive båtarna vid inbrytande skymning genast lade till vid någon af sina natt-stationer för att makligt hvila ut efter dagens pustande och flåsande.” Ombord finns förutom officerarna också en vacker och oskuldsfull flicka som tveksamt och tövande låter sig uppvaktas. Hennes livshistoria får vi i snabbt sammandrag, med en författare som inte drar sig för att kika över hennes axel när hon i sin hytt skriver brev till sin väninna i Stockholm. Känns historien igen? Carl Jonas Love Almqvists *Det går an* som skrevs 1838 trycktes till julen 1839 och blev snabbt välbekant, för sin tendens i vissa kretsar skandalös. Lika radikal som den sakliga och förnumstiga Sara Videbeck är inte Amanda Fredencrona. Den avbrutna skissen låter inte heller Freudenberg med sin embonpoint blir lika svärmisk som Almqvists Albert.

När Fredrika Bremer två år innan *Det går an* kom ut hade gått ombord på en kanalbåt i Vänersborg behövde hon inte sakna reselektyr, den fick hon av en redan då välkänd dansk kollega som råkade resa med samma fartyg: ”Jeg forærede hende min Improvisator, hun læste hele Dagen i den og var særdeles grebet.” Entusiasmen var ömsesidig: ”Det er mig som om hele denne svenske Reise hvor skeet for at gjøre dette Bekendtskab.” Det blev inledningen till en vänskap som höll sig i nära trettio år, till hennes död tio år före hans egen. Wilhelm von Braun var inte av samma litterära dignitet som Fredrika Bremer och H. C. Andersen, men en hel del av vad han skrev går fortfarande att läsa. Under sin levnad (1813–1860) som inte i allt var särskilt lycklig var han mycket läst, också långt senare, och det finns både böcker om honom och ett litterärt sällskap kring hans poesi och prosa. *Ångbåtsresan* och mycket mer kan laddas ner från nätet, tack vare Projekt Runeberg. Då slipper man den visserligen svaga men aningen distraherande doften som slår emot läsaren från hundrafemtioåriga böcker.

Ivo Holmqvist bibliografi

- Norden i Världen. Samarbete rörande de nordiska utlandslektorernas verksamhet. Köpenhamn 1979, Nordiska Rådet och Nordiska Ministerrådet Nu A 1979:11, 80 + 11 + 17 + 38 s. I samarbete med Maj-Britt Imnander.
- Femtio artiklar om svensk litteratur. Skrifter fra Nordisk Institut, Odense Universitet, bd. IX, 1979, 231 s.
- Tolv svenska kapitel (kommenterad textantologi). IES Stockholms universitet/Svenska Institutet 1979, 222 s.
- Femtio artiklar om svensk (och annan) litteratur. Svenska Institutet 1981, 200 s.
- Strindberg & Co. Tredje samlingen artiklar om svensk litteratur. Svenska Institutet 1983, 200 s.
- Lejonet och stoppnålen. Femtio författare om förändringarnas Sverige (kommenterad textantologi). Kirjayhtymäh, Helsingfors 1984, 160 s.
- Svenskar stuttsögur 1 - frá August Strindberg til Thorsten Jonsson. Nýlendi, Thorshavn 1985, 126 s, i samarbete med Jákup í Skemmuni och Bengt Audén.
- Verksamheten vid samarbetsnämnden för de nordiska lektoratsadministrationerna under försöksperioden 1984–1987, en utvärdering. Nordiska rådet och Nordiska Ministerrådet 1987, 72 + 28 s.
- Svenska krusbär. Fjärde samlingen artiklar om svensk litteratur. Svenska Institutet 1989, 223 s.
- Svenskar stuttsögur 2, frá Tove Jansson til Lars Gustafsson. Nýlendi, Thorshavn 1990, 135 s, i samarbete med Jákup í Skemmuni och Bengt Audén.
- From Putsch to Purge. A Study of the German Episodes in Richard Hughes' s The Human Predicament and their Soures. Lund universitet 1999 (diss.), Lorentz förlag 2000. pp. 379 (tillgänglig på nätet).
- North and South. Proceedings from the First New Zealand-Scandinavian Conference on Ethnicity and Migration, edited by Ivo Holmqvist. Mälardalen University, Västerås 1999, pp. 188

- H. C. Andersens underbara resor i Sverige. Red. Ivo Holmqvist. Makadam förlag 2005, 324 s. Utgiven i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet nr. 7 & Skrifter utgivna av Svenska Barnboksinstitutet nr. 86
- Frank Heller som radiodramatiker. Pelotard Press 2007, 128 s. Red. Ivo Holmqvist & Finn Lorentz
- Den främmande förförerskan. Svenska synpunkter på Karen Blixen. Red. Ivo Holmqvist. Makadam förlag 2013, 375 s. Utgiven i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet nr. 30.
- Get Started in Swedish. Hodder & Stoughton/Hachette, London 2013, pp. 146 + cd-audio. In co-operation with Vera Croghan and Ingwör Holmqvist
- Teach Yourself Complete Swedish. Hodder Education. London, latest printing 2014. pp. 358 + 2 audio cd support pack. In co-operation with Vera Croghan
- Frank Heller som reseskildrare. Pelotard press 2015, 135 s. Red. Ivo Holmqvist
- Peter Boisen, dansken som präglade Ystad. Makadam förlag 2020, 224 s. Utgiven i samarbete med Centrum för Örseundsstudier vid Lunds universitet nr. 41.
- Frank Heller och kritikerna. Pelotard press 2022, 160 s. Red. Ivo Holmqvist
- Frank Heller och Danmark. Pelotard press 2024, 121 s. Red. Ivo Holmqvist

